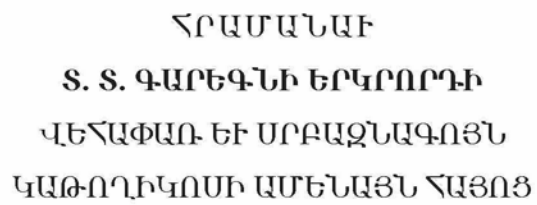

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱՇՆԻ

Մարտի

2014
Ս. Էջմիածին

Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

**ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԴԻՎԱՆԱՊԵՏ
ԳԵՐԱՇՆՈՐՔ Տ. ԱՐՇԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՅՑԸ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԿ՝
ՆԵՐԿԱՅԱՅՎԱԾ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՆՈԳԵՒՈՐ ԽՈՐՆՐԴԻ ԺՈՂՈՎՈՒՄ
(Մարտ 11-13, 2014 թ.)**

Վեհափա՛ն Տեր, Գերաշնո՛րի Սրբազան Նայրեր, եւ մեծարգո՛ Տիարք,

Սույնով ներկայացվում է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի 2013 թ. գործունեությունը, որում անդրադարձ է կատարված անցյալ տարի Նայրապետական ընդունելություններին ու այցելություններին, ներեկեղեցական եւ միջեկեղեցական ասպարեզներում իրագործված ծրագրերին, Մայր Աթոռի միաբանությանը, Եկեղեցու քարոզչական, կրթադաստիարակչական եւ սոցիալական առաքելությանը:

ՆԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՒ ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անցյալ տարվա ընթացքում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին են այցելել եկեղեցական ու պետական բարձրաստիճան պատվիրակություններ, ազգային, հասարակական եւ մշակութային գործիչներ եւ բազմաթիվ ուխտավորներ: Սպորեն ներկայացված են առավել կարեւորները.

ա. Ընդունելություններ

2013 թ. Գարեգին Բ. Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսն ունեցել է շուրջ 70 պաշտոնական հանդիպում եկեղեցական ու պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաների ու պատվիրակությունների հետ: Դրանցից կարելի է առանձնացնել հետևյալները.

1. Նունվարի 17-ին Վեհափառ Նայրապետն ընդունել է Վրաստանի վարչապետ Բիձինա Իվանիշվիլիի գլխավորած պատվիրակությանը՝ ուղեկցությամբ ՆՄ մշակույթի նախարար Նասմիկ Պողոսյանի:

2. Նունվարի 24-ին ԱՊՏ երկրների Նումանիարա համագործակցության միջպետական հիմնադրամի պատվիրակությանը՝ ուղեկցությամբ ՆՄ մշակույթի նախարար Նասմիկ Պողոսյանի:

3. Մարտի 6-ին՝ Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության Բունդեսթագի նախագահ Նորբերթ Լամմերթի գլխավորած պարվիրակությանը՝ ուղեկցությամբ ՆՆ Ազգային ժողովի փոխնախագահ Ներմինն Նադդայյանի:

4. Ապրիլի 18-ին՝ Հայաստանում ուխտավորաբար գտնվող Վրաստանի Լա-պին Եկեղեցու առաջնորդ Զուգեպպե արքեպիսկոպոս Պազոպոյոյին, հոգևոր սպասավորներին ու միանձնուհիներին՝ ուղեկցությամբ Հայաստանում, Վրաստանում, Ռուսաստանում եւ Արևելյան Եվրոպայում Կաթողիկե Եկեղեցու առաջնորդ Տ. Ռաֆայել արքեպիսկոպոս Մինասյանի:

5. Ապրիլի 19-ին Իրանի Իսլամական Հանրապետության մշակույթի եւ իսլամական առաջնորդման նախարար Սեյեդ Մոհամմադ Հոսեյնիի գլխավորած պարվիրակությանը՝ ուղեկցությամբ ՆՆ մշակույթի նախարար Հասմիկ Պողոսյանի:

6. Ապրիլի 23-ին՝ Անդրկովկասում պապական նվիրակ Նորին Սրբազնություն Մարեկ արքեպիսկոպոս Սուչինսկուն:

7. Մայիսի 15-ին՝ Համայն Ռուսիո Պարբիարքության Մոսկվայի թեմի պարբիարքական տեղապահ, Նովոսպասյան հայրապետական վանքի վանահայր, Վոսկրեսենսկի եպիսկոպոս Սավվային եւ Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի Բոսնի Էկոմենիկ դպրոցի տնօրեն Հայր Իուան Սաուկային (Ռումին Ուղղափառ Եկեղեցի):

8. Մայիսի 30-ին՝ Ուելսի արքայազն Չարլզին:

9. Հունիսի 10-ին՝ աշխարհահռչակ օպերային երգչուհի Մոնսերադ Կարալյենին՝ ուղեկցությամբ ՆՆ մշակույթի նախարար Հասմիկ Պողոսյանի:

10. Հունիսի 21-ին՝ իսպանացի նշանավոր գրող Գոնսալես Գուարչին՝ ուղեկցությամբ Հայաստանի գրողների միության նախագահ Լևոն Անանյանի:

11. Հուլիսի 10-ին՝ ՆՆ-ում Լիբվայի Հանրապետության արտակարգ եւ լիազոր դեսպան Էրիկաս Պերրիկասին:

12. Հուլիսի 27-ին՝ Ռուսաստանի Դաշնության փրանսպորտի նախարար Մաքսիմ Սոկոլովի գլխավորած պարվիրակությանը՝ ուղեկցությամբ Հայաստանի Հանրապետության փրանսպորտի եւ կապի նախարար Գագիկ Բեգլարյանի:

13. Հուլիսի 30-ին՝ ՆՆ-ում Ռուսաստանի Դաշնության նորանշանակ արտակարգ եւ լիազոր դեսպան Իվան Վոլինսկինին:

14. Օգոստոսի 24-ին՝ Անգլիկան Եկեղեցու պարվիրակությանը՝ գլխավորությամբ Զիբրալթարի անգլիկան եպիսկոպոս Զեոֆրի Ռոուելի եւ ուղեկցությամբ Մայր Աթոռի միջկեղեցական հարաբերությունների բաժնի վարիչ, Աթոռի թեմի առաջնորդ Տ. Հովակիմ եպիսկոպոս Մանուկյանի:

15. Սեպտեմբերի 4-ին՝ ՆՆ-ում Լիբանանի Հանրապետության արտակարգ եւ լիազոր դեսպան Ժան Մաքարոնին:

16. Հոկտեմբերի 20-ին՝ Հադարձնի վանական համալիրի բացման առիթով

Հայաստան ժամանած Շարժայի կառավարիչ Շեյխ Սուլթան բին Մոհամմադ ալ Քասիմիի ներկայացուցիչ Համիդ Դիյա Ջաֆարի գլխավորած պարվիրականությանը:

17. Նոյեմբերի 21-ին՝ Հայաստանի Հանրապետությունում Իրալիայի արտակարգ և լիազոր դեսպան Բրունո Սկապինիին:

18. Դեկտեմբերի 9-ին՝ Հայաստանի Հանրապետությունում Ռումինիայի նորանշանակ արտակարգ և լիազոր դեսպան Սորին Վասիլեին:

բ. Այցելություններ

Մարտի 8-ին Նորին Սրբությունը Հայրապետական այցով մեկնել է Մեծ Բրիտանիայի Հայոց թեմ՝ թեմական-եկեղեցական հարցերով:

Մայիսի 7-ին՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Հայոց Արևելյան թեմ՝ հրավերով թեմակալ առաջնորդ Տ. Խաժակ արքեպիսկոպոս Պարսամյանի և թեմական խորհրդի՝ հանդիպումներ ունենալու թեմական-վարչական կառույցների ներկայացուցիչների և Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի բարերարների հետ:

Հունիսի 23-ին՝ Ֆրանսիա և Շվեյցարիա՝ թեմական-եկեղեցական հարցերով:

Մեյսյանների 16-ին՝ Մոսկվա՝ նախագահելու Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի Հայոց թեմի նորակառույց առաջնորդանիսար եկեղեցու օծման և առաջնորդանիսար եկեղեցական համալիրի բացման արարողությունները:

Հոկտեմբերի 12-ին՝ Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի Հայոց թեմ՝ հանդիսապետելու Եկատերինբուրգի Ս. Կարապետ նորակառույց եկեղեցու օծման արարողությունը:

Հոկտեմբերի 28-ին մեկնել է Հարավային Կորեայի Բուսան քաղաք՝ Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի 10-րդ համագումարին մասնակցելու նպատակով, որի շրջանակներում Վեհափառ Հայրապետը, ի թիվս բազմաթիվ հանդիպումների, հանդիպել է նաև Հունգարիայի Կաթոլիկ Եկեղեցու ներկայացուցիչ Գուստավ Լախսկոպոս Բոլսկեի և Հունգարական եկեղեցիների խորհրդի գլխավոր քարտուղար դոկտոր Վիլմոս Ֆիսչելի հետ:

Ժողովի ընթացքում պարվիրականների միաձայն քվեարկությամբ ԵՏԽ համանախագահ է ընտրվել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը՝ առաջիկա 8 տարվա համար: Նորին Սրբությունն այցելել է նաև Չինաստան, մասնավորապես՝ Պեկին, Շանհայ, Քուանզու, Հոնկոնգ քաղաքներ՝ ծանոթանալու հայ համայնքային կյանքին:

Նոյեմբերի 16-ին՝ Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի Հայոց թեմ՝ առաջնորդանիսար Ս. Պայծառակերպություն եկեղեցում հանդիսապետելու եկեղեցու բարերարներին շքանշաններ հանձնելու հանդիսավոր արարողությունը:

Դեկտեմբերի 12-ին՝ Ֆրանսիայի Հայոց թեմ՝ մասնակցելու աշխարհահռչակ օպերային երգչուհի Մոնսերար Կաբալյեի մեծարժան երեկույթին:

ՆԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ ԵՎ ՕՐՆՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԵՐ

Կաթողիկոսական գրասենյակ

Նրապարակվել են Նայրապետական 127 Կոնդակներ, որոնցից 37-ը՝ «Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ», 7-ը՝ «Սուրբ Սահակ-Մեսրոպ» և 79-ը՝ «Սուրբ Ներսես Շնորհալի» շքանշանով պարգևատրելու և 4-ը՝ արքայության պարվի արժանացնելու վերաբերյալ:

Անցյալ տարի Նայրապետական պարգևագրերով Նայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու բարերարներ Տիգրան Իզմիրյանը և Նազար Նազարյանը արժանացել են «Ասպետ Սուրբ Էջմիածնի» պարգևին:

Շնորհվել են նաև Նայրապետական 163 օրհնության գրեր տարբեր անհայրների, ազգային ու հասարակական հաստատությունների:

ԴԻՎԱՆԱՏՈՒՆ

Թղթակցություն

Մայր Աթոռի Դիվանատունն ապահովել է սրացած գրություններին ու նամակներին պարասխան գրություններ առաքելու, շնորհավորական, հրավեր գրություններ հղելու, Գերագույն հոգևոր խորհրդի նիստերի, Եպիսկոպոսաց ժողովի կազմակերպման ու դրանց օրակարգի հետ կապված նյութերի հավաքման, Մայր Աթոռում շքանշանների հանձնման և այլ միջոցառումների կազմակերպման աշխատանքները: Անցյալ տարվա ընթացքում Դիվանատունն սրացել է 4323 գրություն ու նամակ, պարաստել և առաքել է 4390-ը: Կազմակերպել է 50 Վանական խորհրդի նիստ: Ընթացիկ արխիվում հիմնական աշխատանքներին զուգահեռ կատարվել է նաև Դիվանատան 2007 թվականի փաստաթղթերի հանձնում Մայր Աթոռի արխիվ:

ՆՎԻՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՒՆԵՐ

Անցյալ տարի եւս շարունակվել են Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսության և Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսության կողմից համարել գործող սրբադասման և ծիսական հանձնախմբերի աշխատանքները:

Նունվար 24-ին Երուսաղեմի Նայոց պարիսպը է ընտրվել Նուրհան արք. Մանուկյանը, ում գահակալության արարողությունը կատարվել է հունիսի 4-ին:

Կոստանդնուպոլսի Նայոց պարիսպության Մեսրոպ Պարիսպի հիվանդության պայմաններում ընթացիկ գործունեությունը շարունակում է իրականացվել պարիսպական ընդհանուր փոխանորդ Գերշ. Տ. Արամ արքեպ. Աթեշյանի գլխավորությամբ: Անցյալ տարի կյանքի 87-րդ տարում վախճանվեց Կոստանդնուպոլսի հայոց պարիսպության միաբան Գերշ. Տ. Շահան արքեպիսկոպոս Սվաճյանը:

Մեկտեմբեր 24-27-ը կազմակերպվել է Հայ Եկեղեցու Եպիսկոպոսաց ժողովը՝ նվիրապետական աթոռների ներկայացուցիչների և ողջ եպիսկոպոսաց դասի մասնակցությամբ:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐ ԵՎ ՊԱՇՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆ

ա. Եկեղեցականների թիվը

Անցյալ տարի Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի եկեղեցականների թիվը 676 է եղել, որոնցից 53-ը՝ եպիսկոպոս, 46-ը՝ վարդապետ և ծայրագույն վարդապետ, 50-ը՝ արևդա, 421-ը՝ քահանա, 106-ը՝ սարկավագ, ովքեր ծառայում են Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ եկեղեցու տարբեր կառույցներում:

Ցավով ենք անդրադառնում, որ անցյալ տարի ի Տեր հանգեալ մեր եկեղեցու վաստակաշատ եկեղեցական, Մայր Աթոռի երիցագույն միաբաններից Գերշ. Տ. Արսեն արքեպիսկոպոս Բերբերյանը: Վախճանվեց նաև Հոգշ. Տ. Մարգիս արևդա Այվազյանը (Կոտայքի թեմ):

բ. Զեռնադրություններ

Անցյալ տարի մեր հոգևորականաց շարքերը համալրվեցին նոր եկեղեցականներով, տեղի ունեցան քահանայից և սարկավագաց ձեռնադրություններ, վարդապետական աստիճանի փոխություններ: Արքության պարվի են արժանացել 4 եպիսկոպոս, վարդապետական աստիճան են ստացել 12 արևդա, ձեռնադրվել են 3 կուսակրոն և 7 ամուսնացյալ քահանա, 40 սարկավագ:

Ապրիլի 21-ին Սուրբ Էջմիածնի Մայր Տաճարում Գևորգյան հոգևոր ճեմարանն ավարտած 10 սարկավագներ կոչվեցին քահանայության և օծվեցին՝ ձեռամբ Մայր Աթոռի հոգևոր-կրթական հաստատությունների վերապետուհ, Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի տեսուհ Գերշ. Տեր Գևորգ եպիսկոպոս Սարգսյանի: Արման սրկ. Վարդանյանը վերակոչվեց Տ. Գաբրիել քահանա, Միքայիլ սրկ. Մուրադյանը՝ Տ. Հրաչ քահանա, Գոռ սրկ. Հակոբյանը՝ Տ. Տիրայր արևդա, Էդգար սրկ. Սեփանյանը՝ Տ. Հարություն քահանա, Արթուր սրկ. Անդրեասյանը՝ Տ. Վանանդ քահանա, Լեւոն սրկ. Երնջակյանը՝ Տ. Աղան արևդա, Գոռ սրկ. Թարվերդյանը՝ Տ. Հեթում քահանա, Խաչատուր սրկ. Տյոմկինը՝ Տ. Ղևոնդ քահանա, Գերասիմ սրկ. Հայրապետյանը՝ Տ. Օշին քահանա, Արմեն սրկ. Սահակյանը՝ Տ. Դերենիկ արևդա:

Դեկտեմբերի 24-ին՝ Ս. Սրեփաննոս Նախավկայի փոնի օրը, հրնթացս Ս. Պարարագի, Մայր Աթոռի միջեկեղեցական հարաբերությունների բաժնի փոփոքեն, Արթիկի թեմի առաջնորդ Գերշ. Տ. Հովակիմ եպիսկոպոս Մանուկյանը կատարեց Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի Ե. լսարանի 22 սաների, Քահանայից պարտաստման լսարանի 17 ուսանողների և Սյունյաց թեմի մեկ սպասավորի սարկավագական ձեռնադրություն:

զ. Տվյալություններ

Մայիսի 14-ին արքայության պարիվ է շնորհվել Կուրայքի թեմի առաջնորդ Գերշ. Տ. Առաքել եպիսկոպոս Քարամյանին, սեպտեմբերի 10-ին՝ Վայոց ձորի թեմի առաջնորդ Գերշ. Տ. Արրահամ եպիսկոպոս Մկրչյանին և Գերշ. Տ. Փառեն եպիսկոպոս Ավերիբյանին, սեպտեմբերի 17-ին՝ Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի Հայոց թեմի առաջնորդ Գերշ. Տ. Եզրաս եպիսկոպոս Ներսիսյանին:

Անցյալ տարի վարդապետական իրենց թեզերը պաշտպանել և վարդապետական փվչության արարողությամբ մասնավոր վարդապետական չորս աստիճանների են արժանացել 12 արեղաներ.

Տ. Սահակ արեղա Շաքարյանը (թեման՝ «Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի Հայոց թեմ»),

Տ. Արիստակես արեղա Ավագյանը (թեման՝ «Ս. Կյուրեղ Ալեքսանդրացու երկերը հայ մատենագրության մեջ»),

Տ. Գաբրիել արեղա Սարգսյանը (թեման՝ «Տերունական աղոթքի հայ միջնադարյան մեկնություններ»),

Տ. Տարոն արեղա Ղուլիկյանը (թեման՝ «Ախթալայի և Քոբայրի վանքերը (Պարմանեկեղեցական և դավանական պարկանելության քննություն»),

Տ. Շահեն արեղա Անանյանը (թեման՝ «Իմաստություն և Աստվածաշունչ. Իմաստության կերպարն ըստ Առակաց Ա.-Թ.-ի»),

Տ. Վարդան արեղա Նավասարդյանը (թեման՝ «Քրիստոնեական կրթության և արժեքների դերը Երրորդ Հանրապետության տարիներին»),

Տ. Զաքարիա արեղա Բաղումյանը (թեման՝ «Անապակ բաժակի խնդիրը Հայոց Եկեղեցում»),

Տ. Միքայել արեղա Գևորգյանը,

Տ. Բաբկեն արեղա Սալբիյանը (թեման՝ «Զաքարյանները և Հայոց Եկեղեցին»),

Տ. Նարեկ արեղա Ավագյանը (թեման՝ «Թաղման ծեսը Զ.-ԺԸ. դարերում ըստ ձեռագիր և տպագիր «Մաշտոցների» և ժողովրդական սովորություններ»),

Տ. Տիրան արեղա Պերոսյանը (թեման՝ «Սուրբ Գրիգոր Տաթևացու՝ յոթ խորհուրդների աստվածաբանություն»),

Տ. Մաղաթիա արեղա Ամիրյանը (թեման՝ «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռը և նրա փեղափոխություններ»):

դ. Կարգադրություններ

Անցյալ տարի կարգադրյալ են հռչակվել 4 եկեղեցական.

Փետրվարի 11-ին՝ Տ. Ոսկան քահանա Բաղումյանը (Տավուշի թեմ)՝ եկեղեցական ծառայությունից հրաժարվելու մասին իր դիմումի հիման վրա:

Մարտի 22-ին՝ Տ. Զոհրապ քահանա Մազմանյանը (Վիրահայոց թեմ)՝ հովվական իր ծառայության վայրը լքելու համար:

Նոյեմբերի 15-ին՝ Ս. Նշան արեղա Պերրոսյանը (Ռուսաստանի եւ Նոր Նախիջևանի Հայոց թեմ)՝ եկեղեցական ծառայությունից հրաժարվելու մասին իր դիմումի համաձայն:

Դեկտեմբերի 12-ին՝ Ս. Եղիա արեղա Խաչատրյանը՝ ուխտագնացության եւ եկեղեցականին անհարիր ընթացքի համար:

Է. Նշանակումներ

Վեհափառ Հայրապետի փնտրիչությամբ կատարվել են եկեղեցականների նոր նշանակումներ:

Կոտայքի թեմի առաջնորդ Գերշ. Ս. Առաքել արքեպիսկոպոս -Քարամյանն առաջնորդական իր ծառայությանը համապետել սրանձնել է ՀՀ ոստիկանության հոգևոր պարասխանաբուի պաշտոնը:

Ս. Հմայակ արեղա Սահակյանը ծառայության է կոչվել Մայր Աթոռում:

Ս. Արիս արեղա Տոնոյանը նշանակվել է Խոր վիրապի վանահայր:

Ս. Կիրակոս արեղա Դավթյանը ծառայության է կոչվել Նոր Նախիջևանի եւ Ռուսաստանի Հայոց թեմում, իսկ Ս. Սամվել արեղա Մխիթարյանը՝ Տավուշի թեմում:

Ս. Պարթև արեղա Բարսեղյանը, վերադառնալով Ֆրանսիայի Հայոց թեմում հոգևոր ծառայությունից, նշանակվել է Մայր Աթոռի փոխդիվանապետ:

Ս. Սիմեոն արեղա Գևորգյանն ազատվել է Մայր Աթոռի Դիվանապետ եկեղեցական-ժողովական կառույցների գրասենյակի փնտրիչի պարտականություններից եւ հոգևոր ծառայության կոչվել Չիլիի Հայոց համայնքում:

Ս. Մեսրոպ վարդապետ Պարսամյանը, ազատվելով Շվեյցարիայի Հայոց թեմի առաջնորդական փնտրիչի պարտականություններից, ծառայության է կոչվել Ֆրանսիայի Հայոց թեմում:

Ս. Զավեն արեղա Յազեյանը հոգևոր ծառայության է կոչվել Հնդկահայոց հոգևոր հովվությունում՝ սրանձնելով Կալկաթայի Հայոց մարդասիրական ճեմարանի կառավարչի պաշտոնը:

Ս. Արսեն քահանա Սարգսյանը, ազատվելով Բանակի առաջնորդությունում սրանձնած իր պարտականություններից, ծառայության է կոչվել Կալկաթայի Հայոց մարդասիրական ճեմարանում:

Ս. Սեակ քահանա Գաբրիելյանը, ազատվելով Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ մայր եկեղեցու հոգևոր սպասավորությունից, ծառայությունը շարունակում է ԱՄՆ Հայոց Արևելյան թեմում:

Ս. Հրաչ քահանա Մուրադյանն հոգևոր սպասավորության է կոչվել Բուդապեշտի Հայոց թեմում:

Ս. Օշին քահանա Հայրապետյանը՝ Արթիկի թեմում:

Ս. Հեթում քահանա Թարվերդյանը՝ Ռումինիայի Հայոց թեմում:

Ս. Հարություն քահանա Սեփանյանը՝ Արգենտինայի Հայոց թեմում:

Նույնի 10-ից Նայրապերական փնտրիչությամբ Եկեղեցական հայեցակարգային հարցերի գրասենյակի փնտրեն է նշանակվել Ս. Բագրատ Լայխկոպոս Գալստյանյանը:

Ս. Նարեկ վարդապետ Ավագյանը և Ս. Պերրոս աբեղա Ագարյանը հոգևոր ծառայության են նշանակվել Իրաքի Նայոց թեմում:

Ս. Եղիշե վարդապետ Ավերիսյանը, ազատվելով Նայ Եկեղեցու երիտասարդաց միավորման հոգևոր պարասխանապուրի պարտականություններից, ծառայության է կոչվել Շվեդիայի հայոց համայնքում՝ Կենտրոնական Եվրոպայի և Շվեդիայի Նայրապերական պարավիրականության հայրապետական պարավիրակի պաշտոնակատարի իշխանության ներքո:

Ս. Արարատ քահանա Պողոսյանը նշանակվել է «Վաչե և Թամար Մանուկյան» մարենադարանի փնտրեն:

Ս. Կարապետ վարդապետ Նարությունյանն ազատվել է Գուգարաց թեմում սրանձնած պարտականություններից և ծառայության վերադարձել Փրանսիայի Նայոց թեմ:

Անցյալ տարի Մայր Աթոռի բաժիններն իրենց ենթաբաժիններով (ընդհանուր՝ 53), որոնցում ծառայում են 1336 անձինք՝ 144 եկեղեցական և 1192 աշխարհական, արդյունավոր կերպով կատարել են իրենց աշխատանքները՝ ապահովելով Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի կենսագործունեությունը:

Անցյալ տարվա ընթացքում կատարվել են նաև Մայր Աթոռի կառույցների աշխարհիկ անդամների փոփոխություններ և նոր նշանակումներ:

Մայր Աթոռի գլխավոր ճարտարապետ է նշանակվել Տիար Արա Վարդանյանը, ճարտարապետական հարցերով Վեհափառ Նայրապետի խորհրդական փխար Արտավազդ Նազարեթյանը: Տիար Սահակ Վարդանյանը, ազատվելով Վարչարարական բաժնի փոխփնտրենի պարտականություններից, նշանակվել է Գործառնական բաժնի փնտրեն:

ԵԿԵՂԵՅԻ-ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՆԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անցյալ տարի ևս հայրենի կառավարության հետ հարաբերություններն ընթացել են համագործակցության ոգով:

Տարեկան երկու անգամ՝ Սուրբ Ծննդյան և Սուրբ Նարության տոների առիթով ՆՆ Նախագահի գլխավորությամբ պետական ողջ ավագանին Մայր Աթոռում մասնակցել է Նայրապետական Պարարագներին:

Մայր Աթոռը ներկայացուցիչներ ունի պետական տարբեր հանձնախմբերում՝ Եկեղեցու դիրքորոշումը ներկայացնելու տարբեր հարցերի շուրջ: Անցյալ տարվա ընթացքում Մայր Աթոռը շարունակել է համագործակցությունը Մշակույթի, Կրթության և Գիտության, Սփյուռքի նախարարությունների և ՆՆ կառավարության այլ գերատեսչությունների հետ:

Նոկտեմբերի 18-ին Վեհափառ Հայրապետի օրհնությամբ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում փեղի է ունեցել «Եկեղեցի և պետություն փոխհարաբերություններ, հրամայականներ և մարտահրավերներ» թեմայով միջազգային գիրա-ժողովը:

ՏՏ կառավարության որոշմամբ 2013թ. գույքահարկից և հողի հարկից Մայր Աթոռին պարկանող 466 գույքային միավորից ազատվել է 306-ը: Ներկայումս աշխատանքներ են փարվում գույքահարկից և հողի հարկից չազատված 160 գույքային միավորների հարցը կարգավորելու ուղղությամբ:

Ներանկախության շրջանում փարբեր անհարկների և բարերարների կողմից կառուցված եկեղեցիներից ու մատուռներից 92-ը չի ձեռակերպվել Մայր Աթոռի անունով և ներկայումս ունի ինքնակամ կառույցի կարգավիճակ: 2013թ. Մայր Աթոռի դիվանապարսը հավաքվել է թեմերի կողմից ներկայացված այդ եկեղեցիների ցանկերը և սկսվել է եկեղեցիները Մայր Աթոռի անունով ձեռակերպելու գործընթացը: Այս պահին Մայր Աթոռում կա ինքնակամ շինության կարգավիճակ ունեցող թվով հինգ եկեղեցիների վկայական: Մյուս եկեղեցիների ձեռակերպման գործընթացը շարունակվում է:

2013թ. դեկտեմբերին ՏՏ կառավարություն է ներկայացվել պարմական հուշարձանի կարգավիճակ ունեցող այն սրբավայրերի ցանկը (370 միավոր), որոնք առաջիկայում պետք է սեփականության իրավունքով վերադարձվեն Մայր Աթոռին:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ

Անցյալ փարի կանոնավոր գումարվեցին Քահանայից, Գերագույն հոգևոր խորհրդի ժողովներ, թեմակալ առաջնորդների և Մայր Աթոռի պաշտոնավարող եպիսկոպոսների հավաքներ, ինչպես նաև վեցդարյա ընդմիջումից հետո՝ Եպիսկոպոսաց ժողով:

ա. Քահանայից ժողով

Փետրվարի 5-ին, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, թեմակալ առաջնորդների, Մայր Աթոռի միաբանության և հայաստանյան թեմերի քահանա հայրերի մասնակցությամբ, փեղի է ունեցել Ս. Ղևոնդյանց քահանայից փոռի առիթով գումարվող քահանայից ավանդական ամենամյա հավաքը: Քահանայից ժողովին մասնակցում էին Հայաստանի ու Սփյուռքի 220 հոգևոր սպասավոր՝ օրակարգի նյութ ունենալով՝ «Թեմերում ծխական կյանքի և եկեղեցական կառույցների (ծխական խորհուրդ, փիկնանց միություն, երիտասարդաց միություն և այլն) կազմակերպումը և նրանց գործունեության կանոնակարգումը» թեման:

Հավաքից հետո Վեհափառ Հայրապետի կողմից որոշ քահանաներ արժանացել են լանջախաչի և ծաղկյա փիլոնի:

բ. Եպիսկոպոսաց ժողով

Մեկտեղվելով 24-27-ին 6-դարյա ընդմիջումից հետո, ինչպես արդեն նշեցինք, փնտրելով ունեցավ Եպիսկոպոսաց ժողով՝ օրինությամբ՝ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Շաիրազույն Պատրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի և Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա. Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսի, մասնակցությամբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության և Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսության 62 արքեպիսկոպոսների և եպիսկոպոսների:

Ժողովի բացման արարողությանը ներկա էր Հայաստանի Հանրապետության Նախագահ Տիգրան Սերժ Սարգսյանը:

Նիսիտերին եպիսկոպոսաց դասը քննարկեց Հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցում սրբադասման ավանդության վերականգնման հարցը և այդ շրջագծում Հայոց ցեղասպանության զոհերի սրբադասման խնդիրը, Ս. Մկրտության և Դրոշմի առնչությամբ Ծիսական հանձնախմբի կողմից կատարված աշխատանքները և անդրադարձ կատարեց Հայ Եկեղեցու այժմեական մարտահրավերներին:

Ժողովի ընթացքում որդեգրվեց Հայոց ցեղասպանության նահապետների հավաքական սրբադասման սկզբունքը: Այս առնչությամբ Սրբադասման հանձնախմբին հանձնարարվեց շարունակել նահապետների անհապական և խմբային սրբադասման կարգի ուսումնասիրությունը, մշակել սրբադասման կանոնակարգն ու ծիսակարգը, ինչպես նաև որոշել սրբոց նահապետաց հիշատակության թվականը՝ հաջորդ Եպիսկոպոսաց ժողովին ներկայացնելու համար:

Եպիսկոպոսաց ժողովը արդյունքների ամփոփման հանգրվանին մտախոգությամբ անդրադարձավ նաև մեր ժողովրդի ազգային, եկեղեցական կյանքում առկա ընկերային, փոփոխական, ժողովրդագրական և փոփոխությունը այլ մարտահրավերներին ու դժվարություններին: Նշյալ մարտահրավերներին ու հիմնախնդիրներին ընդառաջ՝ եպիսկոպոսաց դասը, ելնելով Հայ Առաքելական Եկեղեցու ծառայական ոգուց, օրինությամբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի և Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսի, որոշեց հաստատել հիմնադրամ՝ Հայաստանի ու Արցախի և սիրիահայության կարիքավոր զավակներին աջակցություն ցուցաբերելու համար: Հիմնադրամի գործունեության մեկնարկի համար հաստատվել է 2.000.000 ԱՄՆ դոլարի նախնական դրամագլուխ, իսկ հիմնադրամի ընթացիկ աշխատանքների կազմակերպման համար ստեղծվել է հատուկ հանձնախումբ:

գ. ԳՆԻ ժողովներ

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում անցյալ փարի գումարվել են նաև Գերագույն հոգևոր խորհրդի երկու ընդլայնված (փետրվար 19-21, հուլիս 30-31) և երեք փնտրական (ապրիլ 16, մայիս 15, օգոստոս 29) ժողովներ:

դ. Թեմական առաջնորդների հավաք

Անցյալ փարի Մայր Աթոռում գումարվել է նաև Հայաստանյան թեմական

առաջնորդների և Մայր Աթոռի պաշտոնավարող եպիսկոպոսների հավաք (օգոստոս 27):

Վերոհիշյալ ժողովներում քննության են առնվել նվիրապետական աթոռներին և թեմական կյանքին, Եկեղեցու հոգևոր-կրթական, քարոզչական առաքելությանը, կանոնադրական ու ծիսական հարցերին վերաբերող մի շարք խնդիրներ, այլև Եպիսկոպոսաց ժողովի կազմակերպման հետ առնչված հարցեր, Նայոց ցեղասպանության 100-ամյա փառելիցին նվիրված Նայ Եկեղեցու կողմից իրականացվելիք միջոցառումների առաջարկներ, սիրահայությանը աջակցելու ծրագրեր:

ՆՈԳԵՎՈՐ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՁԵՌՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Անցյալ փարի մեր Սուրբ Եկեղեցու առաքելությունը բարի արգասավորում ունեցավ նաև հոգևոր-մշակութային մարզում:

Մայիսի 14-ին Վեհափառ Նայրապետի հանդիսապետությամբ կատարվել է Աբովյանի Ս. Նովհաննես եկեղեցու օծումը :

Սեպտեմբերի 16-ին Վեհափառ Նայրապետը նախագահել է Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի Նայոց թեմի նորակառույց Ս. Պայծառակերպություն առաջնորդանիստ եկեղեցու օծման և առաջնորդանիստ եկեղեցական համալիրի բացման արարողությունները:

Նոյեմբերի 12-ին Վեհափառ Նայրապետի ձեռամբ օծվել է Եկապերինբուրգի նորակառույց Ս. Կարապետ եկեղեցին:

Նոյեմբերի 19-ին Տավուշի թեմում, հանդիսապետությամբ Վեհափառ Նայրապետի, փեղի է ունեցել Նաղարծնի վանական համալիրի բացման արարողությունը: Վանքը հիմնադրվել է Արաբական Միացյալ Էմիրությունների Գերագույն խորհրդի անդամ, Շարժայի կառավարիչ Նորին Գերագանցություն շեյխ Դոկտոր Սուլթան Բին Մոհամմադ ալ -Բասիմիի բարերարությամբ:

Մայիսի 18-ին Վեհափառ Նայրապետի օրհնությամբ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի թանգարաններն առաջին անգամ մասնակցել են «Թանգարանների գիշեր» համանվիրապական միջոցառմանը: Նարուկ այդ միջոցառման շրջանակներում Մայր Տաճարի ավանդապտուն-թանգարանում առաջին անգամ կազմակերպվել է Նայրապետական որոշ նվիրական խորհրդանշանների, Ամենայն Նայոց Նայրապետներին փրկված եկեղեցական ու պետական պարգևների, ինչպես նաև Նայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու պատվո բարձր շքանշանների ցուցահանդես:

Նունիսի 20-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում՝ «Վազն և Թամար Մանուկյան» մատենադարանի շենքում, Վեհափառ Նայրապետի հանդիսապետությամբ փեղի է ունեցել Նայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու շքանշանների հանձնման արարողություն: Իրենց ազգօգուտ և եկեղեցանվեր գործունեության

համար Հայ Եկեղեցու «Սուրբ Ներսես Շնորհալի» պարվո բարձր շքանշանի են արժանացել ՆՏ կրոնի գործերի պերական խորհրդի նախկին նախագահ փար Լազար Սուջանը և աշխատակցուհի փիկին Լաուրա Հարությունյանը:

Հուլիսի 12-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գեորգյան հոգևոր ճեմարանի հանդիսությունների դահլիճում, նախագահությամբ Վեհափառ Հայրապետի, փեղի է ունեցել «Ոսկե ծիրան» միջազգային ամենամյա կինոփառարոնի առիթով Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու սահմանած «Եղիցի լույս» մրցանակի հանձնման արարողությունը: Հայոց Եկեղեցու հասարարած այս մրցանակն անցած փարի շնորհվել է մեծանուն կինոռեժիսոր Արարավազ Փելեշյանին:

Օգոստոսի 21-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին են այցելել շուրջ 200 երիտասարդներ՝ շնորհավորելու Վեհափառ Հայրապետին ծննդյան փարեղարծի առիթով և իրենց հավարարմությունը, նվիրվածությունն ու գորակցությունը հայրներու Հայ Եկեղեցուն: Երիտասարդները ներկայացնում էին «Հայ Եկեղեցու երիտասարդաց միավորումը», «Մայր Աթոռի քարոզչական կենտրոն» խումբը, «Եկեղեցասեր երիտասարդներ» կառույցը, բուհական երիտասարդական միությունները, Մայր Աթոռի «Մանանա» երիտասարդական-քրիստոնեական ծրագիրը, ինչպես նաև «Միությունքահայ ուսանողների խորհուրդը», «Ռուսաստանի հայերի միության» և «Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի» երիտասարդաց կազմակերպությունները, «Սերունդ», «Երիտասարդություն», «Երիտասարդներ հանուն ապագայի» հասարակական կազմակերպությունները:

Սեպտեմբերի 2-ին Ժնևի Էկումենիկ կենտրոնում բացվել է «Զի Ես կենդանի եմ, և դուք կենդանի լինելոց էք» (Յովհ. ԺԴ. 19) խորագրով ցուցահանդես՝ նվիրված Ի. դարի առաջին ցեղասպանությանը՝ Հայոց Մեծ եղեռնին: Յուցահանդեսը կազմակերպել են Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի արխիվը և Հայաստանյան միջեկեղեցական բարեգործական Կոր սեղանի հիմնադրամը՝ աջակցությամբ Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի:

Սեպտեմբերի 30-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Ալեք և Մարի Մանուկյան գանձարանը, հանդիսապերությամբ Վեհափառ Հայրապետի, փեղի է ունեցել «Կառլ և Էմմա Սողոյաններ» ձեռագիր մարյանների ցուցասրահի բացման արարողությունը:

Հայ Եկեղեցու բարերարներ փեր և փիկին Սողոյանները Սուրբ Էջմիածնին են ընծայաբերել երկու փասնյակ ձեռագիր մարյաններ և հայերեն առաջին փագիր Ասրվածաշունչը (Ամսրերդամ, 1666 թ.):

Հոկտեմբերի 15-ին Երևանում փեղի է ունեցել «Իզմիրյան» բժշկական հասարարության և «Սուրբ Ներսես Մեծ» գիտաբժշկական կենտրոնի վերաբացման արարողությունը՝ հանդիսապերությամբ Վեհափառ Հայրապետի և ներկայությամբ ՆՏ Նախագահ Սերժ Սարգսյանի ու շվեյցարահայ ազգային բարերարներ փեր և փիկին Տիգրան և Հելենա Իզմիրյանների:

Նոկտեմբերի 18-ին, Վեհափառ Նայրապետի օրհնությամբ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում իր աշխատանքն է սկսել «Եկեղեցի եւ պետություն փոխհարաբերություններ. հրամայականներ եւ մարտահրավերներ» թեմայով միջազգային գիտաժողովը:

Նոկտեմբերի 20-ին շուրջ 7.000 երիտասարդների մասնակցությամբ Կրեդիտ Եւ Ունեցել Սիրո, հավաքի եւ հավաքարմության ուխտերը՝ կազմակերպված Նայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու երիտասարդաց միավորման, մի շարք երիտասարդական կառույցների եւ հասարակական կազմակերպությունների նախաձեռնությամբ: Ուխտերը կոչված էր վերահասարակելու հայ երիտասարդության հավաքարմությունը ազգային-հոգևոր արժեքների, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ու հայ ժողովրդի կյանքում նրա անխաթար առաքելության հանդեպ:

Նոյեմբերի 26-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում՝ Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի հանդիսությունների դահլիճում, Վեհափառ Նայրապետի օրհնությամբ, Կրեդիտ Եւ Ունեցել «Ավագույն ուսուցիչ» ամենամյա հանրապետական մրցույթի 2013 թվականի հաղթողների մրցանակաբաշխության հանդիսությունը:

ՄԻՋԵԿԵԼԵՑԱԿԱՆ ՆԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Միջեկեղեցական հարաբերությունների բաժնի վարիչն է Գերշ. Տ. Նովակիմ եպիսկոպոս Մանուկյանը:

Անցյալ տարի բնականոն կերպով շարունակվել են Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հարաբերությունները Քույր եկեղեցիների հետ: Այս ընթացքում Մայր Աթոռի Միջեկեղեցական հարաբերությունների գրասենյակի կողմից կազմակերպվել են մի շարք միջոցառումներ:

1. Գերշ. Եզնիկ արքեպ. Պետրոսյանը եւ Նոգշ. Շահե վրդ. Անանյանը հունվար 22-27-ը մասնակցել են Վարիկանում Կրեդիտ Եւ Ունեցել Նոյնական Կաթոլիկ Եկեղեցու եւ Արեւելյան Ուղղափառ Եկեղեցիների միջեւ պաշտոնական աստվածաբանական երկխոսության միջազգային հանձնախմբի 10-րդ հանդիպմանը:

2. Գերշ. Տ. Նովակիմ եպ. Մանուկյանը եւ Նոգշ. Տ. Ռուբեն արք. Զարգարյանը ապրիլի 15-16-ին Ավստրիայի Զալցբուրգ քաղաքում մասնակցել են «Վանական կյանքը Նայ Եկեղեցում» խորագրով սիմպոզիումին:

3. Գերշ. Գրիգորիս արք. Բունիաթյանը ապրիլի 23-24-ը մասնակցել է Կիևում կայացած «Կրոնի եւ քաղաքականության փոխհարաբերությունները 21-րդ դարում» թեմայով միջկրոնական ֆորումին:

4. Նոգշ. Շահե վրդ. Անանյանը մասնակցել է մայիսի 29-30-ը Թբիլիսիում Կրեդիտ Եւ Ունեցել «Կրոնի եւ հավաքի ազատություն» թեմայով կոնֆերանսին:

5 Գերշ. Տ. Եզնիկ արքեպ. Պետրոսյանը, Գերշ. Տ. Նովակիմ եպ. Մանուկյա-

նը, Նոգշ. Ս. Մեսրոպ վրդ. Պարսամյանը, Նոգշ. Ս. Թովմա արդ. Խաչատրյանը հուլիսի 3-8-ը մասնակցել են Բուդապեշտում կայացած Եվրոպական եկեղեցիների կոնֆերանսի 14-րդ համագումարին:

6. Գերշ. Ս. Եզնիկ արքեպ. Պերրոսյանը հունիսի 26-ից հուլիսի 1-ը մասնակցել է Աթենքում Կրեդիտի ունեցած Միջխորհրդարանական ուղղափառության վեհաժողովի գերագույն ասամբլեային՝ «Խորհրդարանական ժողովրդավարություն-քրիստոնեություն- ուղղափառություն՝ արժեքներ և նշանակություններ» խորագրով:

7. Նույնիսի 3-8-ը Բուդապեշտում Կրեդիտի ունեցել Եվրոպական եկեղեցիների կոնֆերանսի 14-րդ համագումարը, որի ընթացքում քննարկվել է ԵԵԿ-ի վերակազմավորման նպատակով սրելով «Ուփսալայի» փաստաթուղթը, կատարվել են փոփոխություններ կոնֆերանսի սահմանադրության և կանոնադրությունների մեջ, ընտրվել է կառույցի ղեկավար մարմինը (ղեկավար մարմնում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ներկայացուցիչ ընտրվել է Գերշ. Ս. Եզնիկ արքեպ. Պերրոսյանը) և առաջիկա տարիների համար որոշվել է կոնֆերանսի գործունեության գերակա ուղղությունը:

8. Նոգշ. Ս. Տիրան վրդ. Պերրոսյանը սեպտեմբերի 2-6-ը մասնակցել է Ալբանիայի Դյուրես բաղարի Ս. Վլաշ վանքում Կրեդիտի ունեցող «Լոզան. Ուղղափառ նախաձեռնության» կողմից կազմակերպված հերթական խորհրդաժողովին:

9. Նոգշ. Ս. Զաքարիա վարդապետ Բաղումյանը սեպտեմբերի 3-7-ը մասնակցել է Իտալիայի Բոզե վանական համալիրում Կրեդիտի ունեցած «Նոգետոր կյանքի շրջափուլեր» խորագրով 21-րդ Էկումենիկ միջազգային կոնֆերանսին:

10. Գերշ. Ս. Արմաշ եպս. Նալբանդյանը սեպտեմբերի 29-ից հոկտեմբերի 1-ը Նոռմում մասնակցել է խաղաղությանը նվիրված միջազգային կոնֆերանսին:

11. Նոկտեմբերի 30-ից նոյեմբերի 8-ը Նաթավային Կորեայի Բուսան քաղաքում Կրեդիտի ունեցել ԵՆԻ-ի 10-րդ համագումարը, որին մասնակցել են 150 երկրների շուրջ 360 եկեղեցու ներկայացուցիչներ, եկեղեցու պետեր, բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, հասարակական գործիչներ: Համագումարին մասնակցել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության պարավիթակությունը՝ Վեհափառ Հայրապետի գլխավորությամբ:

2013 թ. նոյեմբերի 14-ից, Կրեդիտի ունեցած Վեհափառ Հայրապետի, Միջեկեղեցական աստվածաբանական խորհուրդը վերակազմավորվել և դարձել է չորս հոգուց բաղկացած խումբ, որոնք մշտապես պետք է կապի մեջ լինեն Էկումենիկ կառույցների հետ և ներկայացնեն Հայ Եկեղեցին:

ՆՈԳԵՎՈՐ-ԿՐԹԱԿԱՆ ՆԱՍԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա. Գեորգյան հոգևոր ճեմարան

Մայր Աթոռի հոգևոր կրթական հասարակությունների վերաբերյալ է ԳՆՃ փետույն է Գերշ. Տ. Գևորգ եպիսկոպոս Սարգյանը:

Գևորգյան հոգևոր ճեմարանում դասավանդել են 65 դասախոս, որոնցից 39-ը աշխարհական, իսկ 26-ը՝ հոգևորական:

Անցյալ փարի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի դասախոսական կազմը համալրվել է մի շարք նոր դասախոսներով: Նաստարյուկ է նոր ուսումնական ծրագիր, հարակցվել է ճշգրիտ են առարկաների ծրագրերն ու դասավանդվող նյութերը, աշխատանքներ են փարվել նոր ուսումնական ծրագրերի ներդրման ուղղությամբ: Բակալավրիատի ավարտական պետական քննությունների ցանկի մեջ ավելացվել են 2 նոր առարկա՝ Գրաբար և Աստվածաշնչագիտություն:

Աշխատանքներ են փարվել Գևորգյան հոգևոր ճեմարանում ասպիրանտուրա բացելու համար: Ճեմարանում ինֆորմատիկայի պարապմունքներն ավելի արդյունավետ դարձնելու նպատակով համակարգչային սենյակը համալրվել է 30 նոր համակարգիչով: Նվիրատվությունը կատարվել է փեր և փիկին Ջոն և Գայանե Փիրիլյանների ազնիվ բարերարությամբ (Լոս Անջելես, Կալիֆոռնիա):

Իրենց ուսումն ավարտել են Քահանայից պարրաստման Գ. (ավարտական) լսարանի 10 սան, որոնք 2013 թ. դեկտեմբերի 24-ին ձեռնադրվել են սարկավագ: Սաներից 2-ը կուսակրոն բահանայության դիմում են փվել, իսկ 6-ը՝ ամուսնացյալ:

Նոյեմբերի 1-ին բացվել է Քահանայից պարրաստման նոր Ա. լսարան, որում ուսանում են 7 սան: Ներկայումս Քահանայից պարրաստման լսարանում ուսանում է 33 սան:

Դեկտեմբերի 24-ին՝ Ս. Սյունիանու Նախավկայի փոնին, ԳՆՃ Ե. լսարանի 22 սան, Քահանայից պարրաստման լսարանի 17 ուսանող և Սյունյաց թեմից մեկ սպասավոր սրացել են սարկավագական ձեռնադրություն:

2013 թ. հունիսի 27-ին Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի Զ. լսարանի 29 սան հաջողությամբ հանձնել է մագիստրատուրայի ավարտական պետական քննությունները և ավարտել ուսումը: Անցյալ փարի կազմակերպվել է նաև 36 շրջանավարտի ավարտաճառերի պաշտպանություն:

2013-2014 ուսարարում 17 հոգի ընդունվել է Ա. լսարան: Ներկայումս ճեմարանում ուսանում են 108 սան:

բ. Սեւանի Վազգենյան հոգևոր դպրանոց

Սեւանի Վազգենյան հոգևոր դպրանոցի փետույն է Նոգշ. Տ. Նարություն արեղա Կիրակոսյանը: Դպրանոցում դասավանդում են 33 դասախոս, որոնցից 11-ը հոգևորական, իսկ 22-ը՝ աշխարհական: Ներկայումս դպրեվանքում ուսանում է 72 սան: 2013-2014 ուս. փարում դպրանոցի ուսումնական կազմը համալրվել է նոր դասախոսներով:

Պետական քննությունները հաջողությամբ հանձնելով՝ Դ. լսարանի 10 սան փեղափոխվել է ԳՆՃ-ի Ե. լսարան:

Դասերին զուգահեռ կազմակերպվել են փարբեր դասախոսություններ, ուխտագնացություններ, միջոցառումներ և հանդիպումներ երիտասարդական միությունների, ուսանողների, հոգևոր, հասարակական և մշակութային գործիչների հետ:

Սուրբ Սյուրփանոսի փոնին Վազգենյան դպրանոցի Բ. և Դ. լսարանի սաները, ձեռամբ Գերշ. Ս. Մարկոս եպիսկոպոս Հովհաննիսյանի, սրացել են դպրի և ուրարակրի ասփիճաններ:

զ. Հատիճավանքի Թորանճյան ընծայարան

Հատիճավանքի ընծայարանի փեսուհն է Հոգշ. Ս. Նշան աբեղա Հմայակյանը: 2013 թ. փետրվարի 1-ից Հատիճի վանական համալիրը փոխանցվել է Արթիկի թեմին: Ընծայարանում դասավանդում են 16 դասախոս, իսկ սաների թիվը 39-ն է: Ապրիլին ՆՆ կրթության և գիտության նախարարության կողմից Հատիճավանքի ընծայարանին փրամադրվել է ավագ դպրոցի կրթական ծրագրեր իրականացնելու արտոնագիր: Հունիսին ընծայարանի 10-րդ և 11-րդ դասարանների աշակերտները հաջողությամբ հանձնել են 2012-2013թթ. ուսումնական փարվա կիսամյակային քննությունները: Նույն ժամանակահատվածում ընծայարանում առաջին անգամ կազմակերպվել են պետական ավարական քննություններ, որոնք հանձնել են 12-րդ դասարանի սաները: Նոյեմբերին Հատիճավանքի ընծայարանի գրադարանը համալրվել է ավագ դպրոցի հումանիտար հոսքի դասագրքերով:

դ. Կալակաթայի հայոց մարդասիրական ճեմարան և Դավթյան օրիորդաց դպրոց

Հայոց մարդասիրական ճեմարանում աշակերտների և ուսանողների ընդհանուր թիվը կազմում է՝ 67 հոգի (17 աղջիկ և 50 փղա): Նրանցից 42-ը Հայաստանից են, 22-ը՝ Իրանից, 1-ը՝ Իրաքից, 2-ը՝ Հնդկաստանից: Ներկայումս սաներից 5-ը սովորում է ավագ դպրոցում, իսկ 13-ը՝ բարձրագույն ուսումնական հաստարություններում:

2013 թվականի ընթացքում ճեմարանում իրականացվել են փարաբնույթ միջոցառումներ, կազմակերպվել են ուխտագնացություններ, հիշարժան հանդիպումներ, իրականացվել են շինարարական-վերանորոգչական աշխատանքներ:

ե. Հայորդյաց փներ

Հայորդյաց փների հոգևոր փեսուհն է Հոգշ. Ս. Կոմիտաս վարդապետ Հովնանյանը: Կառույցում ընդգրկված են Էջմիածնի, Աշտարակի, Վանաձորի, Երևանում՝ Նորքի, Մալաթիայի և Արաբկիրի հայորդյաց փները, Մանրանկարչության արվեստի կենտրոնը:

Հայորդյաց փներում, ուր հաճախել են գրեթե 3000 երեխա, կազմակերպվել

են բազմաբնույթ մեծ եւ փոքր միջոցառումներ, ցուցահանդեսներ, համայնքների մենահամերգներ, հանդիսություններ, մրցույթներ, վիկտորինաներ: Իրականացվել են դասալսումներ, մեթոդաբանական քննարկումներ, կիսամյակային սրուգարքներ եւ տարեկերջյան քննություններ: ՎՏ-ների սաները հանդես են եկել բազմապիսի միջոցառումներով՝ նվիրված եկեղեցական եւ պետական տոներին, կազմակերպվել են մրցույթ -ցուցահանդեսներ:

Տարվա ընթացքում բոլոր հայրողյաց տներում իրականացվել է 176 միջոցառում:

ՔԱՐՈՉՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ

1. Գործունեություն հանրակրթության ոլորտում

Խա. Նախադպրոցական ոլորտ

Վեհափառ Հայրապետի օրհնությամբ եւ Կրթության ու գիտության նախարար տիար Արմեն Աշուրյանի 2013թ.-ի ապրիլի 17-ի թիվ 407-Ա/Ք հրամանով Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի քրիստոնեական դաստիարակության կենտրոնը, Կրթության եւ գիտության նախարարության հետ համագործակցելով, կազմակերպել եւ իրականացրել է նախադպրոցական ուսումնական հաստատությունների (ՆՈՒՎ) «Լավագույն տնօրեն» եւ «Լավագույն դաստիարակ» հանրապետական մրցույթը, որի արդյունքում ներկայացված 38 տնօրենից եւ 72 դաստիարակից գնահատվել եւ պարգևատրվել են լավագույնները՝ յուրաքանչյուր մարզից եւ Երևանից:

Լավագույն տնօրեն ճանաչված մանկավարժների ղեկավարած ՆՈՒՎ-երի շուրջ 600 սան հունիսի 1-ին Երեխաների պաշտպանության օրվա առթիվ հյուրընկալվել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում եւ սրացել Վեհափառ Հայրապետի օրհնությունը: Նշյալ ծրագիրն իրականացվել է մեկնաստությամբ տիար Տիգրան Նովհաննիսյանի:

ՎՏ տարածաշրջանների մի շարք ՆՈՒՎ-երում ՔԴԿ տարածաշրջանային պատասխանատուների նախաձեռնությամբ տեղերում ձեռավորվել են հոգևոր անկյուններ: ՔԴԿ աշխատակիցները երբեմն ՔԴԿ-ում ծառայող հոգևորականների կամ համայնքի հոգևոր հայրերի հետ մասնակցել են մանկապարտեզներում կազմակերպվող տարաբնույթ միջոցառումներին:

Միրիախայ ընտանիքների մանկապարտեզ հաճախող շուրջ 103 երեխայի համար Տիկնիկային գործիչների միության ղեկասանների մասնակցությամբ կազմակերպվել է տոնական հանդիսություն:

Իր. Միջնակարգ կրթության ոլորտ

2013-2014 ուսումնական տարեշրջանի մեկնարկին Մայր Աթոռ Սուրբ

Լժմիաժնում նշվել է Կրթության մշակների օրհնության օրը, որի շրջանակներում կրթական գերապետության, վերջինիս ենթակա կառույցների, մարզային, քաղաքային կրթական կառույցների, ինչպես նաև հանրապետության բարձրագույն, միջնակարգ եւ հանրակրթական հասարակությունների ղեկավար մարմինները եւ մանկավարժները մասնակցել են Վեհափառ Հայրապետի հանդիսապետությամբ անցկացվող օրհնության արարողությանը, ապա՝ Կոնական հյուրասիրությանը:

Գիտելիքի օրվա՝ սեպտեմբերի 1-ի առիթով -ՔՂ-Կ աշխարակիցների կողմից շաբ դպրոցներում ընթերցվել է Նորին Սրբության շնորհավորական մաղթանքը, իսկ մնացյալ բոլոր դպրոցներին փրամադրվել է ուղերձի էլեկտրոնային փարբերակը՝ փեղերում ընթերցելու նպատակով:

Նոյեմբերի 26-ին Կրթության եւ գիտության նախարարության հետ համապեղ կազմակերպվել է «Լավագույն ուսուցիչ» ամենամյա մրցույթի պարգևաբաշխությունը:

2012թ. անցկացված հայ գրապայության 500-ամյակին նվիրված «Գրերի գյուրից մինչև գրապայություն» հանրապետական մրցույթի շրջանակներում 2013թ. հունվար-մարտ ամիսներին մարզային այցելությունների եւ մրցույթին մասնակից դպրոցների փոօրենների հետ հանդիպումների ընթացքում գնահատանքի գրեր են շնորհվել բոլոր մասնակից դպրոցներին եւ «Մեարդական»-ի թերթիկներ՝ միջոցառումներում ներգրավված բոլոր աշակերտներին:

ԵՂՆ Հայաստանյան միջնեղեցական բարեգործական Կլոր սեղան հիմնադրամի հետ 2013թ. եւս շարունակվել է իրականացվել «Հոգեոթ աջակցություն ընրանիքներին» ծրագիրը:

Օգոստոսի 9-15-ին Ծաղկաձորում ՀՀ ԿԳՆ եւ -ՔՂ-Կ համագործակցությամբ կայացել է համահայկական հայագիտական 6-րդ օլիմպիադան, որին մասնակցել են ընդհանուր առմամբ 150 աշակերտ՝ ՀՀ-ից, ԼՂՀ-ից եւ Սփյուռքի հայկական կրթօջախներից:

Առաջին անգամ օլիմպիադայի շրջանակներում -ՔՂ-Կ նախաձեռնությամբ կազմակերպվել է նաեւ «Հայոց Եկեղեցու պարմություն» առարկայի մրցույթ, որին մասնակցել են 54 աշակերտ:

ԵՂՆ Հայաստանյան Կլոր սեղան հիմնադրամի աջակցությամբ Երեւանի քաղաքապետարանի աշխարակազմի հանրակրթության վարչության հետ ղեկըմբերի 23-24-ը իրականացվել է սիրիահայ ընրանիքների դպրոցահասակ երեխաներին, որպես օգնություն, գրենական պիւրոյքների փրամադրման ծրագիրը, որի շրջանակներում բաշխվել է 645 օրինակ՝ 78 դպրոցի աշակերտների թվով:

1գ. Կիրակնօրյա կրթության ոլորտ

«Վորղ Վիժն» բարեգործական կազմակերպության աջակցությամբ 2013թ.

հունիսի 23-29-ը կազմակերպվել է կիրակնօրյա կրթօջախների ուսուցիչների վերապարասարման դասընթաց, որին մասնակցել է շուրջ 150 ուսուցիչ:

Դեկտեմբերի 2-3-ը ՔԴԿ և «Վորլդ Վիժն» միջազգային բարեգործական կազմակերպության համագործակցությամբ կայացել է թեմական ներկայացուցչական համաժողով՝ հայորդիների հոգևոր աճին և զարգացմանը նպաստող ծրագրի արդյունքները վերլուծելու նպատակով, ձևավորվել է խնդիրների բազա՝ որպես հիմք հետագա ծրագրերի մշակման համար: Նշյալ կազմակերպության հետ կազմվում է առաջիկա երկու տարվա համագործակցության պլան-ծրագիր:

1դ. Էօրնեկեան հանրակրթական դպրոց

Դպրոցի նախորդ տարվա գործունեությունը կազմակերպվել է հոգաբարձուների խորհուրդի կողմից հաստատված աշխատանքային պլանի համաձայն՝ հիմնականում ուշադրություն դարձնելով ուսուցման որակի, վարչական և կազմակերպչական աշխատանքների արդյունավետության ապահովման և դպրոցի ներքին կարգապահության հարցերին:

Տարեկազմին դպրոցում ձևավորվել է 17 դասարան՝ 254 աշակերտով, իսկ նոր ուսումնական տարվա սկզբին ձևավորվել է 18 դասարան՝ 282 աշակերտով: Տարվա ընթացքում դպրոցում աշխատել են 41 մանկավարժ և 18 ուսումնասօժանող աշխատող: Դպրոցում կրթական գործընթացը կազմակերպվել է մեկ հերթով:

Ուսումնական տարվա ընթացքում գործել է հինգ առարկայական մասնախումբ՝ լեզվագիտական, բնագիտամաթեմատիկական, պատմաաշխարհագրական, փիզիկական և հոգևոր զարգացման: Վերջիններիս աշխատանքները կազմակերպվել են հաստատված աշխատանքային պլանով:

2. Նրապարակչական ոլորտ

Մայր Աթոռի հրապարակչական բաժնի փնթեկն է Նոգ2. Տ. Շահե վարդապետ Անանյանը:

2ա. Անցյալ տարի բաժնի կողմից իրականացվել են օտար լեզուներից և գրաբարից թարգմանությունների, եկեղեցագիտական, հայագիտական, մեկնողական գրականության, ինչպես նաև քրիստոնեական բարոյագիտական, ուսուցողական գրքույկների հրապարակություններ: Նրապարակվել են «Ներածություն հայրախոսական աստվածաբանության» (Բոհան ավագերեց Մեյնեդորֆ) գիրքը՝ թարգմանությամբ Թ. Խաչատրյանի և Բ. Բյուրքյանի, «Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը» գիրքը՝ աշխատասիրությամբ Կարեն Մաթևոսյանի, «Նոգեոր գրույցներ» (Նակոր պատրիարք Նալյան) գիրքը՝ թարգմանությամբ ԳՆԾ-ի սաների և այլն: Ընդհանուր առմամբ անցյալ տարվա ընթացքում Նրապարակչական բաժինը տպագրել է 26 անուն գիրք:

2բ. «Էջմիածին» ամսագիր

«Էջմիածին» ամսագրի գլխավոր խմբագիրն է փխար Արշակ Մադոյանը: 2013 թվականին ամսագիրը պարզաճ կերպով անդրադարձել է եկեղեցական բոլոր փոներին և արարողություններին, հովվապետական այցելություններին, հորելյաններին: Ամսագրում փայագրվել են կրոնագիրական, պարմարանասիրական, հայագիրական փասնյակ արժեքավոր հողվածներ:

Պարբերաբար փայագրվում են Ղայրապետական կոնդակներն ու օրհնության գրերը, պաշտոնական հաղորդագրությունները, հոգետականների քարոզները, գրախոսություններն ու հաղորդումները: Ամսագիրն անդրադառնում է նաև թեմերի հոգետո մշակության կյանքին, ներկայացնում դրանց գործունեությունը:

Ղաշվետու փարում ամսագիրը փայագրել է մի շարք միջնադարյան արժեքավոր անփիպ բնագրեր, մեկնություններ, մարենագիրական նյութեր, ինչպես նաև հնագիրական պետումների, եկեղեցական վիմագրության, որմնանկարության մասին արվետարագիրական հողվածներ:

Ավանդական դարձած բաժիններին ավելացել են «Ճեմարանականներ» և «Ղոգետո ընթերցումներ» բաժինները: «Ղոգետո ընթերցումներ» բաժնում հանրամարչելի շարադրանքով ներկայացվել են մեր օրերի մարփահրավերները, պարասիան է փրվել հավափացյալներին հուգող շար հարցերի:

2013 թվականին լրացել է ամսագրի 70-ամյակը, լույս է փետել դեկտեմբերյան (840-րդ) համարը:

2գ. «Քրիստոնյա Ղայասարան» երկշարաթաթերթ

«Քրիստոնյա Ղայասարան» թերթի խմբագիրն է փիկին Ասարիկ Սփամբոյցյանը: Թերթի խմբագրությունը, ըստ սահմանված ժամանակահարվածի և պարբերականության, 2013 թվականին ևս լույս է ընծայել 24 համար:

Թերթի համարներում մշարապետ փայագրվել են Ամենայն Ղայոց Ղայրապետի փարբեր աթիթներով խոսված բոլոր ուղերձներն ու պարգամները, Տեղեկարվական համակարգի փրամադրած, ինչպես նաև թեմերից առաքված լրարվական նյութերը, անդրադարձ է կարարվել նաև Մայր Աթոռի հրարարակչական բաժնի լույս ընծայած գրքերին՝ հաճախ դրանցից հարվածներ փայագրելով:

Պարբերաբար փայագրվել են կրոնական, պարմական, գրականագիրական, արվետարաբանական նյութեր: Ճարունակվել են «Ղայոց Կաթողիկոսներ» շարքը, «Կից սենյակում» և «Ղովիվն ու նրա հոփը» հարցագրուցային շարքերը:

Ղայոց Մեծ եղեռնի 100-ամյակին ընդառաջ փայագրվել են խմբագրության կողմից պարփիրված հողվածներ, որոնք մասնավորապես ներկայացրել են օփարագգի և օփարագիր հայ գրողների սփեղծագործություններում առկա Ղայոց ցեղասպանության անդրադարձները, երբեմն էլ դրանցից թարգմանաբար փեղադրվել հարվածներ:

3. Երիրասարդության շրջան

Նայ Եկեղեցու երիրասարդաց միավորման գրասենյակի րնօրենն է րիար Գեորգ Մկրպչյանը:

Անցյալ րարի Նայ Եկեղեցու երիրասարդաց միավորումը (ՆԵԵՄ), որը Նայասրանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու բոլոր թեմական երիրասարդական խորհուրդների և թեմերում գործող բոլոր եկեղեցասեր երիրասարդական կառույցների համախմբողն է, նպասրել է թեմերում երիրասարդաց միավորումների սրելծմանը, ապահովել է այդ միավորումների միջև համագործակցությունը, սսրարել երիրասարդ հայ քրիստոնյաներին մասնակցություն բերելու եկեղեցական կյանքին, կազմակերպել հոգևոր, մշակութային, կրթական, Սիյուրքի թեմերում՝ հայապահպանության և այլ ծրագրեր:

4. ՆՇ զինված ուժեր

ՆՇ ԶՈՒ հոգևոր առաջնորդն է Գերշ. Տ. Վրթանես եպիսկոպոս Արրահամյանը: ՆՇ զինված ուժերում իրենց ծառայությունն են բերել թվով 47 հոգևոր սպասավոր՝ 2 աբեղա, 10 քահանա և 34 սարկավագ, որոնցից մշրական ծառայության մեջ են՝ 1 աբեղա, 3 քահանա և 2 սարկավագ:

2013 թ. ՆՇ զինված ուժերում եկեղեցական րոնների առիթով կազմակերպվել են մի շարք միջոցառումներ: Նունվարի 28-ի՝ Նայոց բանակի կազմավորման օրվա կապակցությամբ բոլոր գորամասերում կսրարվել են րոնական միջոցառումներ, որին հավուր պարշաճի իրենց մասնակցությունն են բերել րվյալ գորամասերի հոգևորականները, իսկ Բանակի բարձրագույն սպայական կազմը, ընկալյալ ավանդույթի համաճայն, մասնակցել է Մայր Աթոռում մսրուցվող Ս. Պսրարագին: Նայոց բանակի կազմավորման րոնի կապակցությամբ Վեհափառ Նայրապետի հայրապետական սրբափառ կոնդակով «Ս. Ներսես Շնորհալի» հայրապետական շքանշանով են պարգևսրվել բարձրասրիճան սպաներ:

ՆՇ ԶՈՒ հոգևոր առաջնորդության խնդրանքին ընդառաջ՝ Նայասրանի սսրվածաշնչային ընկերությունը շարունակեց հրսրարակել և րրամադրել «Ասրվածաշնչի պսրգամը. Ասրվածաշնչային ընթերցումներ զինվորի համար» (Ս. Էջմիածին, 2012թ.) զիրքը, որը բաշխվել է գորամասերին:

ՆՇ պաշրպանության նախարարության հեպ համսրել պսրրասրվել է աղանդավորության, ինչպես նաև ենթամշակույթների ազդեցության րակ գրնվող զինծառայողների հայրնաբերման և նրանց հեպ րարվող համալիր աշխսրանքների ծրագիր՝ համագործակցելով պետական և հասարակական րարբեր կառույցների հեպ:

Նուլիսի 26-28-ը Ծաղկածորում, Եկեղեցիների համաշխարհային խորիրդի հայասրանյան Կուր սեղան գրասենյակի աջակցությամբ, կազմակերպվել են վերապսրսսրման դասընթացներ ՆՇ զինված ուժերի հոգևորականների,

ԱՄՏԱ գծով սպաների և սպա-հոգեբանների համար՝ զինված ուժերում բռնա-
բարբենների, ինքնախեղման, ինքնասպանության և այլ արատավոր դեպքերի
նվազեցման նպատակով:

Եռամսյակը մեկ հրավիրվել են բանակում ծառայող հոգևոր սպասավոր-
ների հավաքներ: ՆՆ և ԼՂՆ զորամասերում փարվա ընթացքում կատարվել են
եկեղեցիների հիմնարկեր, խաչքարերի բացում և օրհնություն:

Տարեվերջը ՆՆ զինված ուժերի ծառայության մեջ նշանավորվել է Վեհա-
փառ Նալբապետի և ՆՆ Նախագահի՝ սահմանային զորամաս այցելությամբ:

5. Քրեակարարողական հիմնարկներ

Քրեակարարողական հիմնարկների հոգևոր պատասխանատվություն է Նոգժ.
Տ. Ռուբեն արեղա Զարգարյանը: ՆՆ արդարադատության նախարարության
համակարգում գործում են 12 քրեակարարողական հիմնարկներ՝ «Արթիկ»,
«Կոշ», «Վանաձոր», «Սևան», «Նրազդան», «Աբովյան» (կանանց և անչա-
փահասների), «Գորիս», «Նուբարաշեն» (ներառյալ ցմահ բանտարկյալները),
«Լեւոնի», «Վարդաշեն» (սպաների և օդարերկրացիների), «Դարապարտ-
յալների հիվանդանոց», «Երևանի կենտրոն» (Ազգային անվտանգություն):
Ժամանակացույցի համաձայն՝ յուրաքանչյուր քրեակարարողական հիմնարկ
կատարվել է շաբաթվա կրթվածքով առնվազն մեկ, առավելագույնը՝ երեք այցե-
լություն: Բանտային կառույցներում հոգևոր առաքելությունն իրականացվել է
ՔԿՆ հոգևոր սպասավորություն՝ 2 հոգևորականով և թեմական 4 քահանայով:
Քրեակարարողական հիմնարկների մեկուսարաններին, գրադարաններին և
վարչական որոշ բաժինների փորձադրվել է ՆՆ ատրվածաշնչային ընկերության
կողմից պարտադրված «Նոր կրակարան և Սաղմոսներ» հրապարակությու-
նը: Բոլոր հիմնարկները պարբերաբար ստացել են «Քրիստոնյա Նախարան»,
«Շողակն» և այլ թերթեր: Քրեակարարողական հիմնարկներում ստեղծվել են
նաև ձայնադարաններ, որոնք պարբերաբար համալրվել են «Շողակաթ» հե-
ռուստարնկերության պարտադրված հոգևոր հաղորդումներով և հոգևոր ֆիլ-
մերով:

6. Զանգվածային լրագրական միջոցների ոլորտ

ճա «Շողակաթ» հեռուստաընկերություն

«Շողակաթ» ՆԸ փնթեմն է Տիկին Մանյա Ղազարյանը: Անցյալ փա-
րի «Շողակաթ» հեռուստաընկերությունը շարունակել է եթեր հեռարձակվել
Նոգևոր-մշակութային հեռուստաընկերություն ՓԲԸ հեռուստաալիքով, որը
եթերի ընդգրկման ծավալով երկրորդն է հանրապետությունում: «Շողակաթ»
ՆԸ հաղորդումները եթեր են հեռարձակվել օրական 18 ժամ: Արտադրված սե-
փական հաղորդումների ծավալը կազմել է 235.5 ժամ՝ որոնցից.

1. հոգևոր-եկեղեցական թեմաներով՝ 35%,
2. մշակութային՝ 65 %:

«Շողակաթ» ՆԸ հեռարձակել է 40 անուն հիմնական հաղորդաշար: Նոգեուր հաղորդումների հիմնական մաս են կազմել եկեղեցական կյանքի լրաբովորությունը, եկեղեցական կառույցների գործունեության ներկայացումը, հոգևոր քարոզչությունը, ծեսերը մեկնող և եկեղեցու պատմությունը ներկայացնող ճանաչողական ծրագրերը, քարոզիտությունը, հավաքացյալների վկայությունները: Շարունակվել են պարբերաբար նաև պետականաշինության գործում, երկրի մշակութային և կրթական կյանքում, հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներում Նայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու և հոգևոր դասի մասնակցությունը լուսաբանող վավերագրական տեսաֆիլմեր: Պերպարավերով պարբերաբար և հեռարձակվել են «Մշակութային ազդագիր», «Ձայնագիր» ամենշաբաթյա լրաբովական ծրագրերը և «Թեմա» ամենշաբաթյա մշակութային հաղորդումը:

Ամեն օր եթեր են հեռարձակվել աղոթքներ, սաղմոսներ, Նայրապետական պարզամենք, «Ժողով մեծաց» (մշակութային և պատմության երեւելիները հավաքի, քրիստոնեության մասին) և քարոզչական այլ հոլովակներ:

Եկեղեցական բոլոր տոներին օրական 10-15 անգամ եթեր են հեռարձակվել տոնին վերաբերող տեսահոլովակներ:

Պարբերաբար է 21 տեսահոլովակ՝ Խրիմյան Նայրիկ, Վազգեն Ա. , Գարեգին Ա. , Գարեգին Բ. Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսների քարոզներից մեջբերումներով, փառավար տոների թեմաներով:

6ր «Լույս» հեռուստաընկերություն

«Լույս» հեռուստաընկերության անօրենն է փար Ոսկան Մամիկոնյանը: «Նոր դար, նոր հազարամյակ» ՄՊԸ արտոնագրով գործող հեռուստաընկերությունը աշխատել է շուրջօրյա ռեժիմով և նկարահանել սեփական արտադրության մի շարք հաղորդաշարեր:

Նաշվերու ժամանակահատվածում հեռուստաընկերությունը հեռարձակել է նաև ամենօրյա «Բանբեր» լրաբովական ծրագիրը և մամուլի ամենօրյա տեսությունը: Ըստ այդմ՝ փարվա կտրվածքով սեփական արտադրության հաղորդումների ծավալը կազմել է 145 ժամ: Մնացյալ եթերաժամը լրացվել է «Շողակաթ» հեռուստաընկերության սեփական արտադրանքով և փրամադրած ֆիլմերով, հաղորդաշարերով, համերգային և այլ ծրագրերով:

7. Տեղեկաբովական համակարգ

Մայր Աթոռի տեղեկաբովական համակարգի անօրենն է Արժանապարիկ Տ. Վահրամ քահանա Մելիքյանը: 2013 թ. ընթացքում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տեղեկաբովական համակարգի պաշտոնության կողմից կատարվել են հետևյալ աշխատանքները.

- ա. Պարբերաբար է 221 հաղորդագրություն և 238 մամուլի տեսություն,
- բ. Նայասարանի հանրային ռադիոյով հեռարձակվել է 47 ռադիոհաղորդում,
- գ. Կազմակերպվել են բազմաբնույթ տեսանյութերի նկարահանումներ,

դ. «Նայելի ակումբ»-ում կազմակերպվել են մամուլի ասուլիսներ Եկեղեցական հայեցակարգային հարցերի գրասենյակի սրելոժման (Տ. Բագրար եպիսկոպոս Գալստանյան) և Մեծ պահեքի մասին (Տ. Ասողիկ քահանա Կարապետյան), «Տեսակետ» մամուլի ակումբում՝ «Դիակիզում» թեմայի շուրջ (Տ. Զաքարիա վարդապետ Բաղումյան), ինչպես նաև «Սիրո, հավաքքի և հավաքարմության» ուխտերի լուսաբանումը զանգվածային լրավամիջոցներով,

և Տեղեկարվական համակարգը Կոթ սեղան միջեկեղեցական բարեգործական հիմնադրամի հետ «Երկխոսության սրահ» ծրագրի շրջանակներում կազմակերպել է քննարկումներ հետևյալ թեմաներով.

- «Փոխնակ մայրը և եկեղեցին»,
- «Նոխոթյան արհեստական ընդհարում»,
- «Դիակիզում»,
- «Էֆթանագիա. բարոյագիրական և աստվածաբանական մտրեցումներ»,
- «Եկեղեցին և զանգվածային լրավության միջոցները»,
- «Ինքնասպանություն»,
- «Նայոց Եկեղեցին և հայրենի օրենսդրական դաշտը»,
- «Եկեղեցին և ընտանեկան արժեքները»,
- «Եկեղեցին և համաշխարհայնացումը»:

Նկարի ունենալով սոցիալական ցանցերում ժողովրդի, հարկապես երիտասարդության մեծ ներգրավվածությունը՝ Տեղեկարվական համակարգի անունով բացվել է առանձին ֆեյսբուքյան էջ, որն ունի արդեն 2050 հետևորդ: Ամեն օր թարմացվող էջում տեղ են գտնում բոլոր պաշտոնական հաղորդագրությունները, «Շողակար» հ/ը հոգևոր հաղորդումները, այլ կայքերում հրապարակված շահեկան հոդվածներն ու հարցազրույցները, ինչպես նաև Նայ Եկեղեցու վերաբերյալ ճանաչողական նյութեր: Էջում կան նաև մշտական շարքեր՝ «Նայ Եկեղեցու օրացույց», «Շարական», «Օրվա լուսանկարը», «Ճանաչիր Ս. Էջմիածինը», «Գանձեր Ս. Էջմիածնի», «Սրբություններ Ս. Էջմիածնի», «Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսներ»: ՆԲԸՄ Նայկական վիրտուալ քոլեջի խնդրանքով Ռոստովի հայ համայնքի համար կազմակերպվել է առցանց դասախոսություն «Նայ եկեղեցական ճարտարապետությունը» թեմայով:

8. Նամացանց

Նամացանցային ծառայությունների գրասենյակի տնօրենն է տիկին Փուլա Մարի Տեր-Մաթոյանը: Նամացանցում կառավարվող տիրույթներն են Նայոց Եկեղեցու պաշտոնական կայքը և Ս. Էջմիածնի սոցիալական էջերը Facebook-ում, YouTube- ում և Twitter-ում:

Կայքը շարունակաբար վերանայվում և թարմացվում է, բաժինները և

ծրագրերը պարբերաբար ենթարկվում են որոշակի փոփոխությունների: Եպիսկոպոսների կենսագրությունները ծրագրվել է վերանայել և թարմացնել 2014-ին:

Գիտաշխատողի շնորհիվ կայքում բացվել է նոր «Թեմափիկ հոդվածներ» բաժինը: Facebook- սոցցանցում հեղինակների թիվը աճել է մեկ տարվա ընթացքում հասնելով 6577-ի:

Twitter- սոցցանցում հեղինակների թիվը հասել է 1025-ի:

YouTube-կայք էջում արխիվացվել են վերջին երեք տարվա բոլոր կարճ փեսանյութերը, որոնք համապատասխան նկարագրություններով տեղադրվել են նաև պաշտոնական կայքում:

ՎԱՆՔԵՐ

Մայր Աթոռի Վանորեից տեսուչն է Գերշ. Տ. Արքայեկ եպիսկոպոս Տիգրանյանը:

Անցյալ տարի եւս վանական առօրյայով ապրել և իրենց հոգևոր գործունեությունն են իրականացրել Ս. Խոր վիրապի, Ս. Նոյսիսիմեի, Ս. Գայանեի, Ս. Շողակաթի, Ս. Գեղարդավանքի և Ս. Սեւանավանքի վանական համալիրները: Վանքերում կանոնավորապես կատարվել են ծիսապաշտամունքային արարողություններ: Անցյալ տարի վանքերում բազմամարդ ուխտագնացություններով և մասունքի դուրս բերումով մարտցվել է Սուրբ Պատարագ և մեծ շուքով նշվել տվյալ սրբերի հիշատակության օրերը:

Նիշյալ վանքերում անցյալ տարվա ընթացքում արձանագրվել են 4618 մկրտություն և 2116 պսակադրություն:

Ս. Խոր վիրապ- մկրտվել են 1501 հոգի, կատարվել է 502 պսակադրություն:

Ս. Նոյսիսիմե- մկրտվել են 536 հոգի, կատարվել է 472 պսակադրություն:

Ս. Գայանե- մկրտվել են 903 հոգի, կատարվել է 866 պսակադրություն:

Ս. Շողակաթ- մկրտվել են 241 հոգի, կատարվել է 75 պսակադրություն:

Ս. Գեղարդավանք- մկրտվել են 1110 հոգի, կատարվել է 101 պսակադրություն:

Ս. Սեւանավանք- մկրտվել են 327 հոգի, կատարվել է 100 պսակադրություն:

Ս. Գայանե վանքում այսօր ապրում են և իրենց օգտակար ծառայությունն են բերում երեք միանձնուհի:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ՄԱՏՈՒՌ-ՄԿՐՏԱՐԱՆ

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Ս. Վարդան և Ս. Նովհաննես Մկրտիչ մատուցող-մկրտարանի պատասխանատուն է Արժանապարհիվ Տ. Նովհաննես քահանա Քեսաբյանը: Անցյալ տարի մատուցող-մկրտարանում մկրտվել է 3354 մարդ:

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ

Երևանի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու հոգևոր պետուն է Գերշ. Տ. Անուշավան եպիսկոպոս Ժամկոչյանը:

Հոգևոր պետուհի անօրինությամբ էլ հոգևոր սպասավորների նախաձեռնությամբ Մայր եկեղեցում ամեն երկուշաբթի, երեքշաբթի և չորեքշաբթի օրերին՝ Երեկոյան ժամերգությունից հետո, փրկի են ունեցել Աստվածաշնչի սերտորություններ և քարոզխոսություն հավաքացյալների հետ: Համայնքի համար կազմակերպվել են ուխտագնացություններ դեպի Արցախ, Վրաստան և Հայաստանի փարբեր սրբավայրեր: Եկեղեցու երիտասարդաց միության կողմից կատարվել են այցելություններ ծերանոցներ, մանկապետներ, հանրակարթական և հատուկ դպրոցներ, ինչպես նաև ԲՈՒՀ-եր: Մայր եկեղեցուն կից գործում են նաև մանրանկարչության և ասեղնագործության խմբակներ, մանուկների համար նախապատված հոգևոր դասընթացներ: Անցյալ փարվա ընթացքում եկեղեցում մկրտվել են 1047 հայորդի և կատարվել է 350 գույգի պսակադրություն:

ԵԿԵՂԵՑԱՇԻՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ

Անցյալ փարի արդյունավոր են եղել նաև Մայր Աթոռի շինարարական աշխատանքները, որոնք համակարգվել են ճարտարապետաշինարարական բաժնի կողմից: Բաժնի փնթրենն է փար Արա Վարդանյանը: Ճշ կողմից նախագծվել, ընթացքի մեջ են և ավարտին են հասցվել մի շարք աշխատանքներ: Սպորեւ ներկայացված են կարեւորները.

Ավարտված նախագծային աշխատանքներ.

1. Տպարանի շենքի օդափոխության նախագիծ
2. Էօրենկեան վարժարանի կառուցման նախագիծ
3. Հառիճավանքի թոնրափան, միաբանական կացարանի նախագիծ:

Ընթացքում գրնվող նախագծային աշխատանքներ.

1. Գորգերի թանգարանի կազմակերպման նախագիծ
2. Ուսանողական հանրակացարանի վերակառուցման նախագիծ
3. Ուսանողական հանրակացարանին կից այգու բարեկարգման նախագիծ
4. Բաց խորանի հարթակի բարեկարգում և խորանի նկուղի մասնակի նորոգում ու ջրամեկուսացում
5. Խոր վիրապ վանքի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու և զանգակափան վերականգնման նախագիծ
6. Գեղարդավանքում թանգարանի կազմակերպման նախագիծ

7. Տրդարականարի վերակառուցման նախագիծ
8. Սևանավանքի և Վազգենյան դպրանոցի համալիր շինարարական ծրագրի մշակում:

2013թ.-ին ավարտված շինարարական աշխատանքներ.

1. «Սուրբ Ներսես Մեծ» բժշկական կենտրոն (II փուլ)
2. «Սուրբ Ներսես Մեծ» բժշկական կենտրոնի ասֆալտապատում և նշագծում
3. Նաղարծնի վանքային համալիրի վերականգնում և վերակառուցում (առաջին փուլ)
4. Մկրտարանին կից մեկ հարկանի շինություններ
5. Սինոդի շենքին և գեղարվեստի դպրոցին կից ավերակայնափերի
6. Նայոց բանակի հուշարձանի ե/բ հիմքերի կառուցում
7. Մայրավանքում «Ռուբեն Սևակ» թանգարան և սարկավագաց ննջարանների յոգարաններ և սանհանգույցներ
8. Նին վեհարան
9. Վարչական շենքի կցակառույց
10. «Վաչե և Թամար Մանուկյաններ» մաքենադարանի արտաքին բարեկարգում
11. «Վաչե և Թամար Մանուկյաններ» մաքենադարանի պարիսպների կառուցում
12. Երևյան խցեր
13. Վեհարանի հարավային մուրքի կազմակերպում:

Շինարարության ընթացքում գտնվող աշխատանքներ.

1. Եկեղեցի Երևանի Էրեբունի թաղամասում
2. Եկեղեցի Երևանի Արաբկիր թաղամասում
3. Եկեղեցի Բերդ թաղաքում
4. Եկեղեցի Սևան թաղաքում
5. Սևանի թերակղզու վանական համալիրի բարեկարգում
6. Գյումրու Նայոցյաց փուլ
7. Մայր Աթոռի ներարարածքային էլ. մաքակարարում
8. Վեհարանի նորոգում
9. Վեհարանին կից հանդիսությունների դահլիճ
10. Դիվանապան փարածքի բարեկարգում
11. Գանձարան նորոգում (II փուլ)
12. Գարեգին Ա. կրթական կենտրոն
13. Երևանի Սուրբ Կաթողիկե եկեղեցու փարածքում Սուրբ Աննա եկեղեցու և Նայրապետական նստավայրի կառուցում

14. Բյուրականի «Հայկաշեն» կաթողիկոսական նստավայրի նորոգում
15. Նորապուսի Սուրբ Ասրվածածին եկեղեցու վերականգնում
16. Հառիճավանքի վեհարանի և վեհարանի դահլիճի նորոգում
17. Հաղարծին վանքային համալիրի վերականգնում (II փուլ) և վանապան կառուցում
18. Էօրնեկեան դպրոց:

ԿԱԴՐԵՐԻ ԲԱԺԻՆ

Կադրերի բաժնի փնտրենն է հոգ2. Տ. Կյուրեղ աբեղա Դավթյանը:

Առ 2014 թ. հունվարի 1-ը Մայր Աթոռի կառույցներում զբաղեցրած հաս-
պիքների ընդհանուր թիվը կազմել է 1266, որից Մայր Աթոռում զբաղեցրած
հասպիքները՝ 960, Հայրողյաց փնտր՝ 306:

«ՎԱՉԷ ԵՎ ԹԱՄԱՐ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ» ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Մալենադարանի փնտրենն է Արժանապարիվ Տ. Արարապ քահանա Պո-
ղոսյանը: Անցյալ փարվա հոկտեմբերի 28-ին Վեհափառ Հայրապետի փնտրի-
նությամբ սրեղծվել է հանձնախումբ նոր գրքերի գնմամբ զբաղվելու համար:
Մալենադարանն ունի աշխատանքի երկու ուղղություն՝ գրադարանի համալ-
րում ու ֆոնդերի դասակարգում և մալենադարանի գիտական գործունեություն.

ա) Մալենադարանի գրադարանի համալրում և դասակարգում.

Կենտրոնն այսօր ունի շուրջ 64 703 միավոր գիրք, շուրջ 412 միավոր՝ հնա-
փայ, 22 500 միավոր՝ հայալեզու, 31 000 միավոր՝ օտարալեզու, 8 000 միավոր՝
մամուլ, և հունահայոց համայնքի անդամ փիար Զավեն Գրիգորյանից նվեր
սրացված գրքերը՝ 2791 միավոր: Անցյալ փարի գրադարանի աշխատանքները
հիմնականում ուղղվել են գրադարանի գրքերի քարտագրմանն ու հաշվառմա-
նը, համակարգված և հեղինակային քարտարանների սրեղծմանը: Գիտական
կենտրոնի գրադարանը աշխատանքների կարարման ընթացքում համագոր-
ծակցել է Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մալենադարանի, ՀՀ գիտութ-
յունների ազգային ակադեմիայի, Ազգային գրադարանի, Ազգային արխիվի,
ԵՊՀ-ի, Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի արխի-
վային բաժնի և այլ գրադարանների հետ: Մալենադարանի գրադարանն ունե-
ցել է շուրջ 300 ընթերցող:

բ) Գիտական գործունեություն.

Անցյալ փարի մալենադարանն իր առջև խնդիր է դրել ուսումնասիրել
եկեղեցական մալենագրության, եկեղեցական իրավունքի, Եկեղեցու պար-
մության, եկեղեցական արվեստի, Եկեղեցու պարմական աշխարհագրության,

ծխագիտության, ասարվածաբանության բնագավառներին առնչվող հիմնախնդիրները: Մասնաշաղկապների փոխարեն Արժանապատիվ Տ. Արարապ քահանա Պողոսյանը, համագործակցելով Հանրագիտարանների խմբագրության հետ, հոգևածներ է գրել Ս. Էջմիածնի տպարանի և «Էջմիածին» ամսագրի մասին, որոնք պետք է հրատարակվեն Հայ գրադարության 500-ամյակի առիթով լույս ընծայվող հանրագիտարանում:

ԹՄՆԳԱՐԱՆՆԵՐ

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի թանգարանների փոխնեն է Արժանապատիվ Տ. Ասողիկ քահանա Կարապետյանը: Անցյալ տարի Մայր Աթոռի թանգարանային համակարգը բնականոն կերպով ծավալել է իր մշակութային և հոգևոր-քարոզչական գործունեությունը: Շարունակվել են թանգարանային հավաքածուի համալրման աշխատանքները: Գնվել են 1 հար ձեռագիր Ավետարան (ԺՁ. դար), 3 հար հայկական ձեռագործ գորգ (Մեղրի -Գողթան, 1898 թ., Դիզակ -Զանգեզուր, ԺԹ. դարի վերջ, Փոքր Հայք, ԺԹ. դարի վերջ), 1 հար ձեռագ խաչ (1893 թ.), 1 հար սկիհ՝ մաղգմայով (ԺԹ. դար), ինչպես նաև եղել են նվիրատվություններ՝ 1 սրբապատկեր Ռուսինիայի Հայոց թեմից (Երուսաղեմ, 1815 թ.), 1 հար ձեռագ խաչ (1831 թ.), ճաճանչախաչ (1804 թ.), մասունքարան Կենաց Փայրի մատուցելով (1855 թ.), 1 հար բյուզանդական մեդալոնով: Շարունակվել են Մայր Աթոռի թանգարանային արժեքների նոր գիտական քարտերի և ֆոնդացիայի ստեղծման աշխատանքները՝ մասնակցությամբ հրավիրյալ մասնագետների: Ինչպես նշվեց, «Հոգևոր-մշակութային ձեռնարկումներ» վերնագրի տակ անցյալ տարի սեպտեմբեր 10-ին Սուրբ Էջմիածնի թանգարանային համակարգում բացվել է նոր՝ Ռուբեն Սևակի թանգարանը, իսկ հոկտեմբեր 30-ին Ալեք և Մարի Գանձարանը բացվել է «Կառլ և Էմմա Սողոյաններ» ձեռագրասրահը:

ՎԱՐՉԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

Վարչարարական բաժնի փոխնեն է Գերշ. Տ. Մուշեղ եպիսկոպոս Բաբայանը:

Բաժնի գործունեությունը նպատակ ունի ապահովելու Մայր Աթոռի կառույցների, բաժինների և օղակների համար փոխառական բազմաբնույթ ծառայությունների իրականացումը: Վարչարարական բաժնի ենթակայության ներքո գտնվում են փաստաթղթաշրջանառության, ճարտարապետաշինարարական, նախահաշվային, մարակարարման բաժինները, ինժեներատեխնիկական սպասարկման ենթաբաժինը, սեղանապները, կոմունալ սպասարկման ենթաբաժինը, բակային փոխառությունը, պահակային ծառայությունը, «Նազգաշյան մանուկ-

ների փուն» երեխաների աջակցության կենտրոնը, գրասենյակի ցանցը, պահեստները, մոմաձուլարանը, ավտոմեքենայությունը: Անցյալ փարի վարչարարական կան Բաժինը համակարգված աշխատանքներ է իրականացրել՝ ապահովելով Մայր Աթոռի գործունեությունը:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ-ՆԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԳՐԱՍԵՆՅԱԿ

Եկեղեցական հայեցակարգային գրասենյակի փնթնն է Գերշ. Տ. Բագրար եպիսկոպոս Գալստրանյանը: Գրասենյակը Վեհափառ Նայրապետի կողմից հաստատվել է անցյալ փարվա հունիսի 10-ին:

Գրասենյակի կողմից հրապարակել են մի շարք հոդվածներ՝ «Գեղեցիկ հավասարություն», «Նայ եկեղեցու մարտահրավերներ», «Նայապարանի ջնվող մայրեր», «Եկեղեցին ոչ թն դեմ է գործելու, այլ հանուն մեր ինքնության» եւ այլ արդիական խնդիրների վերաբերյալ:

«Նանրային» եւ «Վեմ» ռադիոներով խոսել են «Երիտասարդությունն այսօր», «Բրիտանական կրթության դաստիարակությունն այսօր», «Նայ եկեղեցին այսօր» եւ այլ թեմաների վերաբերյալ: Գրասենյակի ջանքերով հեռուարարություններ ցուցադրվել են հաղորդումներ:

Կազմակերպվել են փարաբնույթ թեմաների վերաբերյալ դասախոսություններ, ինչպես նաեւ ծրագրային Բանախոսություններ Երեւան եւ Էջմիածին քաղաքներում գործող «Մանանա» երիտասարդական քրիստոնեական ծրագրի երիտասարդների համար:

ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինչպես նախորդ փարի, 2013 թ. նույնպես շարունակվել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի առաքելությունը սոցիալական աջակցության ոլորտում: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը շարունակել է համագործակցությունը հասարակական եւ մշակութային կազմակերպությունների, բարեգործական հիմնադրամների հետ: Նամագործակցության արդյունքում կազմակերպությունների կողմից հարկացված հումանիար օգնության շնորհիվ սոցիալական բարեգործական ծրագրեր են իրականացվել Նայ Եկեղեցու հայապարանյան թեմերի քաղաքներում եւ գյուղերում: Նյութական օգնությունից զար հոգևոր աջակցություն է ցուցաբերվել նաեւ զանազան փեղական հասարակական կազմակերպություններին եւ միություններին:

Մայր Աթոռի կողմից իրականացվող սոցիալական ծրագրերի մեջ են մտնում «Իգմիրյան» բժշկական կենտրոնը, Մալաթիայի, Արաբկիրի, Նորքի եւ Էջմիածնի բարեգործական ճաշարանները, «Նագաշյան մանուկների փուն» երեխաների աջակցության կենտրոնը:

2013 թ. «Իգմիրյան» բժշկական կենտրոնը շարունակել է ծավալել իր գոր-

ծունեությունը՝ անհրաժեշտ բժշկական օգնություն ցուցաբերելով այցելուներին: Բժշկական կենտրոնի վերաբացումից հետո ամեն շաբաթ կազմակերպվել է բաց դռների օր, որի արդյունքում խորհրդարարության և հերագուրության համար դիմել է 180 քաղաքացի: Բաց դռների օրեր են կազմակերպվել ՆՆ մարզերում, արտաբյուջեյային աջակցությամբ և հովանավորությամբ կատարվել է 658 քաղաքացու անվճար խորհրդարարություն: Բուժհասարակությունում սրացիոնար բուժում են ստացել նաև արտերկրների քաղաքացիներ: 2013 թ. ձեռք են բերվել նորագույն բժշկական սարքավորումներ և գործիքներ՝ փոխառությամբ և նվիրարությամբ:

2013 թ. ընթացքում ճաշարաններում սնվողների միջին թիվը կազմել է 200 մարդ, միայն Վանաձորի բարեգործական ճաշարանում սնվում է 100 մարդ: Անցնյալ տարի կատարվել են ճաշարանների աշխատակիցների բուժզննում: Ամանորի և Սուրբ Ծննդյան տոներին շահառուներին է մատուցվել տոնական ճաշ և բաժանվել են նվերներ:

«Նագգաշյան մանուկների տուն» երեխաների աջակցության կենտրոնն անցյալ տարի ունեցել է 15 սան: Կենտրոնը ձեռք է բերել կյոթ կնիք, բացել է դրամային հաշվեհամար, Էջմիածնի տարածքային հարկային բաժնում գրանցվել է որպես շահառու: Մեծ աշխատանք է տարվել կենտրոնի սաների դաստիարակության և կրթության համար (աղջիկները մասնակցում են խմբակային և անհատական պարապմունքների՝ տարբեր առարկաներից): Կազմակերպվել են տարբեր միջոցառումներ, սաները մասնակցել են տարաբնույթ համերգների, միջոցառումների, հանդիպումների և կազմակերպվել տարբեր երգիչների և դերասանների հետ:

Սոցիալական ծրագրերն առավել համակարգելու նպատակով Մայր Աթոռում նախորդ տարի դրվել են Սոցիալական ծառայության գրասենյակի հիմքերը:

2013 թ. ապրիլ ամսին Արմավիրի թեմի համայնքները զգալի վնաս էին կրել աղետաբեր կարկուտից: Վեհափառ Նայրապետի փնտրիչությամբ անմիջապես ստեղծվել է հանձնախումբ, որը զբաղվել է կարկտահարությունից տուժած ընտանիքների արձանագրմամբ և վնասի դիմաց աջակցության տրամադրմամբ: Տուժած ընտանիքներին Մայր Աթոռի կողմից որպես օգնություն տրամադրվել է 300 պարկ ալյուր, որը բաժանվել է 7 համայնքի 282 ընտանիքի:

Ամանորի և Ս. Ծննդյան տոներին ընդառաջ Ս. Էջմիածնի և սիրիահայերի հիմնախնդիրները համակարգող կենտրոնի համագործակցության արդյունքում 100.000-ական դրամ է փոխանցվել սիրիահայ առավել կարիքավոր մոտ 50 ընտանիքի: Դրամական օգնություններ են տրվել կարիքավոր ուսանողների, բազմանդամ կարիքավոր ու ազապամարտիկների ընտանիքների:

ԹԵՄԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ՆԱՅԲԱՊԵՏԱԿԱՆ ԹԵՄ

Արարադյան Նայրապետական թեմի առաջնորդական փոխանորդն է Գերշ. Տ. Նավասարդ արքեպիսկոպոս Կճոյանը: Նաշվեալու ժամանակաշրջանում թեմի գործունեության կարևորագույն է հիմնական նպատակն է եղել եկեղեցական համայնքների հոգևոր կյանքի կազմակերպումն ու ամրապնդումը, քրիստոնեական դաստիարակությունը, քարոզչությունն ու բարեգործությունը, հովվական ու կրոնադաստիարակչական աշխատանքների առավել աշխուժացումն ու ծավալումը:

Արարադյան Նայրապետական թեմն ընդգրկում է Երևան քաղաքը և Արարադի մարզը: Թեմն ունի 98 համայնք, որոնցից 5-ը քաղաքային շուրջ 1.500.000 միլիոն բնակչությամբ: Թեմի փարածքում գործում են 28 եկեղեցի և 8 մարտո: Թեմի եկեղեցիներում հոգևոր ծառայություն են մատուցում 45 քահանա և 9 սարկավագ, հոգևոր և աշխարհիկ ծառայողների ընդհանուր թիվը կազմում է 506 հոգի: Թեմի համայնքների հոգևոր կյանքն աշխուժացնելու համար ուշադրություն է դարձվում գործող եկեղեցիների Ծխական խորհուրդների գործունեությանը: Թեմում գործում են մամլո դիվանը, «Յերեկային կենտրոնը», «Շնողագուրկ երեխաների օգնության գրասենյակը»: Թեմի և միջազգային հասարակական կազմակերպությունների համագործակցության արդյունքում 2013 թ. իրականացվել են բազմաթիվ բարեգործական ծրագրեր: Թեմի երիտասարդական միությունն իրականացնում է սոցիալական ծրագրեր, բազմաթիվ միջոցառումներ բուհերի, երիտասարդական կազմակերպությունների հետ:

Կրթադաստիարակչական առաքելություն են իրականացնում թեմի Քրիստոնեական դաստիարակության կենտրոնը, ՆԵԵՄ-ի կրթադաստիարակչական կենտրոնը:

Անցյալ փարի թեմում կատարվել է 11.375 մկրտություն և 3.463 պսակադրություն:

ՇԻՐԱԿԻ ԹԵՄ

Թեմում գործում է 22 եկեղեցի և աղոթարար: Թեմում ծառայում են 16 քահանա և 4 սարկավագ:

Շարունակվել են Գյումրիի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու վերակառուցման աշխատանքները, նախադրյալներ են ստեղծվել Գյումրիի Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու վերակառուցման համար, կառուցվել է Ս. Մինաս մարտիրոս անշուք սրբապետի փոխարեն: Վերանորոգվել է Նոգեվանքի խորանը, փեղադրվել՝ նոր Ս. Սեդան:

Ախուրյանի շրջանում շարունակվել են Նովիպ գյուղի եկեղեցու ամբողջական, ինչպես նաև Բասեն գյուղի եկեղեցու վերակառուցման աշխատանքները:

Գերք գյուղում ձեռք է բերվել հողաքարածք՝ եկեղեցու կառուցման նպատակով: Ամասիայի շրջանի Բյուրակն գյուղում շարունակվել է նորակառույց եկեղեցու շինարարությունը:

Սոցիալ-կրթական կենտրոնը իր գործունեությունը իրականացնում է չորս ուղղություններով՝ մշակութային, կրթական, սոցիալական և երիտասարդական:

Թեմում գործունեություն են ծավալել մանկական խմբակները, երիտասարդաց միությունները, ուսանողական միությունը, շարունակվել են «Ս. Յոթվերք» ամսաթերթի պաշտոնական և հեռուստատեսային հաղորդումների հեռարձակումը:

Անցյալ տարի թեմում կատարվել է 1700 մկրտություն և 950 պսակադրություն:

ԳՈՒԳԱՐԱՅ ԹԵՄ

Թեմում գործում է 36 եկեղեցի: Թեմի եկեղեցիներում պաշտոնավարում են 1 վարդապետ, 2 արեղա և 10 քահանա:

2013 թվականին վերականգնվել է Տաշիրի տարածաշրջանի Մեծավան համայնքի Ս. Գևորգ եկեղեցին (ուշ միջնադար), որի համար կառուցվել է նաև նոր զանգակարան:

Թումանյանի տարածաշրջանի Մարց գյուղում կառուցվել և օծվել է Ս. Խաչ մարտիր: Սանահինի վանական համալիրում իրականացվել են տանիքի նոր ծածկաստվերի փոխարինման աշխատանքներ:

2013թ. ողջ ընթացքում շարունակվել են Շահումյան գյուղի եկեղեցու կառուցման աշխատանքները. այժմ ընթացքի մեջ են ներքին հարդարման աշխատանքները:

2013 թ. ավարտվին են մտնում Վանաձորի Ս. Ասրվածածին եկեղեցում ներքին հարդարման, որմնանկարների ձևավորման, գմբեթի, վեղարի թիթեղապատման աշխատանքները:

Օձունի Ս. Ասրվածածին եկեղեցում (Զ. դ.) ողջ տարվա ընթացքում կատարվել են վերանորոգման աշխատանքներ, որոնք վերահսկվել են «Հովհան Օձնեցի» հիմնադրամի, ՀՀ մշակույթի նախարարության և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի կողմից:

Քոբայրի վանական համալիրում(ԺԲ.-ԺԳ. դդ.) եւս շարունակվել են վերականգնման և կառուցման աշխատանքները:

2013 թվականին թեմապատկան «Ճիճեռնակ» ճամբարում հանգստացել են անապահով և կարող ընտանիքների 1570 երեխա, որոնցից 100 սիրիահայ երեխա՝ մեկնաստությամբ ՀՀ սփյուռքի նախարարության և Լոռու մարզպետարանի, 1000 երեխա՝ աջակցությամբ «Վորլդ Վիժն Ինթերնեյշնլ» միջազգային բարեգործական կազմակերպության հայաստանյան մասնաճյուղի, 165 երեխա՝

«Մանես» բարեգործական հիմնադրամի աջակցությամբ (Ալավերդի՝ 140 և Թեղուր՝ 25):

Անցյալ տարի թեմում կատարվել է 1470 մկրտություն և 771 պսակադրություն:

ԱՐՄԱՎԻՐԻ ԹԵՄ

Թեմում գործում է 23 եկեղեցի: Թեմի եկեղեցիներում պաշտոնավարում են 1 արեղա, 17 քահանա, 5 այցելու հոգևորական, 3 սարկավագ և 3 ուրարակիր:

Անցյալ տարի թեմում շարունակվել են Արմավիր քաղաքի մատուռի վերանորոգչական աշխատանքները: Շարունակվել են Ջանֆիդա համայնքի Ս. Կարապետ եկեղեցու, Բաղրամյանի փարածաշրջանի Դավարիկ համայնքի եկեղեցու, ինչպես նաև Էջմիածնի փարածաշրջանի Առաքաշեն գյուղի եկեղեցու շինարարությունը: Վերջինիս ավարտը նախատեսված է 2014 թ.: Թեմի քահանաները ելույթ են ունեցել Արմավիր քաղաքի ԱՄՏ հեռուստաընկերությամբ եթեր հեռարձակվող «Եկեղեցական ժամ» հաղորդման շրջանակներում:

Թեմի հովանու ներքո գործում են մանուկների և պարանիների կրթադաս-փառակցական խմբակներ, բարեգործական առաքելության իրականացմամբ թեմը համագործակցում է գործընկեր հաստատությունների, բարերարների հետ՝ աջակցություն ցույց փայով կարիքավորներին և աղքատ ընտանիքներին:

Անցյալ տարի թեմում կատարվել է 1768 մկրտություն և 456 պսակադրություն:

ՍՅՈՒՆՅԱՅ ԹԵՄ

Անցյալ տարի մեկնարկել է Արծվանիկ գյուղի Ս. Ասրվածածին եկեղեցու և նույն գյուղի գերեզմանապանը զարկող նույնանուն եկեղեցու վերակառուցումը:

Մեկնարկել են Սեւաքարի Ս. Նոյսիսիմե փլուզված եկեղեցու վերականգնման աշխատանքները:

Թեմում կազմակերպվել են միջոցառումներ եկեղեցական տոների առիթներով, շարունակվել է թեմի կողմից իրականացվող բարեսիրական գործունեությունը, որով աջակցություն է ցույց տրվել թեմի կարիքավորներին և ծնողազուրկ երեխաներին:

Շարունակել է գործել Գորիսի Երիտասարդաց միությունը՝ բարոգչություն իրականացնելով երիտասարդության շրջանում, ինչպես նաև կազմակերպվել այցելություններ ծերանոց:

Շարունակվել է «Խուսարուփ» հեռուստաալիքով հեռարձակվող «Կանթեղ» հոգևոր հաղորդաշարը:

Անցյալ տարի թեմում կատարվել է 896 մկրտություն և 207 պսակադրություն:

ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱ

Թեմում գործում են 24 եկեղեցի: Թեմի եկեղեցիներում պաշտոնավարում են 1 վարդապետ, 12 քահանա, 2 սարկավագ:

Թեմը կրթադաստիարակչական աշխատանքներ է իրականացրել Քրիստոնեական դաստիարակության կենտրոնի միջոցով՝ կազմակերպելով կիրակնօրյա դասընթացներ Օշականում և Կարբիում, ինչպես նաև թեմի հոգևոր հովիվները մասնակցել են ՔԴԿ-ի կողմից կազմակերպված «Աջակցություն ընտանիքներին» ծրագրին և դասընթացներ իրականացրել հովվությունների դպրոցներում:

Թեմի հովանու ներքո գտնվող եկեղեցիներում, վանքերում և հոգևոր հովվություններում առկա կառույցներում (դպրոց, մանկապարտեզ, նախակրթարան և այլն) եկեղեցական և պետական փոների առիթներով մշտապես կազմակերպվել են փարատեսակ միջոցառումներ:

Որոշ հոգևոր հովիվների կողմից փառագրվել են հոգևոր թեմաներով փարատեսակ թերթներ և բաժանվել թեմի հավաքագյալ հայորդիներին:

Թեմի գրեթե բոլոր հովվություններում երեցկանանց միջոցով գործում է «Լույս մանկանց» ծրագիրը:

Անցյալ փարի թեմում կատարվել են եկեղեցիների որոշակի վերանորոգման, փարածքների բարեկարգման, ասֆալտապարման և այլ աշխատանքներ: Մի շարք հողափարածքներ են ձեռք բերվել և գրանցվել Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի անունով:

Թեմը ձեռք է բերել նաև երեք բնակարան:

Անցյալ փարի թեմում կատարվել է 956 մկրտություն և 603 պսակադրություն:

ԿՈՏԱՅՔԻ ԹԵՄԱ

Թեմում գործում են 25 եկեղեցի, հոգևոր ծառայություն են իրականացնում 15 քահանա, 13 սարկավագ և 17 դպիր:

Թեմում վերակառուցման ընթացքի մեջ են Նոր Գյուղի Ս. Ասրվածածին, Եղվարդի Ս. Սարգիս եկեղեցիները և Նոր Հաճնի Ս. Աղոթափայտին:

Անցյալ փարի թեմում ակտիվ կերպով իրենց կրթադաստիարակչական գործունեությունն են ծավալել կիրակնօրյա դպրոցները: Հոգևոր-քարոզչական նպատակներով փրկական հեռուստաընկերությունների եթերներում իրականացվել են հոգևոր հաղորդումների ցուցադրումներ:

Թեմը մշտապես սերտ համագործակցության մեջ է եղել երեխաների աջակցության հիմնադրամի հետ և հաճախակի կազմակերպվել են համափրկող միջոցառումներ, ուխտագնացություններ: Թեմը հոգևոր քարոզչական գործունեություն է ծավալել նաև հեռուստափոխարմայն՝ հոգևոր բնության հաղորդումների ցուցադրում կազմակերպելով ինչպես «Շողակաթ» հեռուստափոխարմայն, այն-

պես էլ Նրագդան, Չարենցավան և Աբովյան քաղաքների տեղական հեռուստաալիքներով:

Սոցիալական ոլորտում թեմն իրականացրել է նաև 15-20 դպրոցական խիստ կարիքավոր աշակերտների գրենական պիտույքների տրամադրում, մի քանի ուսանողների վարձավճարի հովանավորում՝ անհատ անձանց կողմից, և այլ նյութական օգնություն կարիքավոր ընտանիքներին:

Անցյալ տարի թեմում կատարվել է 2334 մկրտություն և 528 պսակադրություն:

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆՅԱՅ ԹԵՄ

Թեմում անցյալ տարի ավարտվել է Վաղաշեն համայնքի Ս. Գրիգոր Նարեկացի նորակառույց եկեղեցու շինարարությունը:

Ընթացքի մեջ են Լճաշեն, Թթուջուր համայնքների եկեղեցիների կառուցման աշխատանքները:

Ավարտին են մոտեցել Լիճք համայնքում կառուցվող եկեղեցու աշխատանքները:

Տարբեր միջազգային կազմակերպությունների և անհատների միջոցներով մի շարք համայնքներում իրականացվել են սոցիալական, նյութական, բնապահպանական և առողջապահական աջակցության ծրագրեր:

Թեմում գործում է 3 կիրակնօրյա դպրոց: Թեմն իրականացնում է հոգևոր քարոզչական գործունեություն նաև հեռուստահաղորդումներով՝ օգտագործելով «Գեղամա» հեռուստաընկերության եթերաժամերը:

Անցյալ տարի թեմում կատարվել է 944 մկրտություն և 308 պսակադրություն:

ՎԱՅՈՅ ՉՈՐԻ ԹԵՄ

Թեմում գործում է 12 եկեղեցի և 2 մատուռ: Թեմում իրենց ծառայությունն են մատուցում 8 հոգևորական:

Թեմի հոգևորականաց դասն ակտիվորեն մասնակցել է մարզային, քաղաքային, գյուղական իշխանությունների համագործակցությամբ տեղի ունեցող պետական, հոգևոր, կրթական, մշակութային միջոցառումներին՝ որոշ միջոցառումներ նախաձեռնելով անձամբ: Բրիստոնեական դաստիարակության կենտրոնը եկեղեցական կարևորագույն փոներին նախաձեռնել է հոգևոր-մշակութային միջոցառումներ: Թեմի երիտասարդաց միությունները նույնպես կազմակերպել են բազմապիսի միջոցառումներ՝ համագործակցելով ՆԵԵՄ-ի և այլ երիտասարդական կազմակերպությունների հետ:

Անցյալ տարի թեմում կատարվել են եկեղեցիների որոշակի վերանորոգման,

փարածքների բարեկարգման աշխատանքներ: Գնդեվազ գյուղում կառուցվել է օժվել է Ս. Եղիշև մարտուր:

Անցյալ փարի թեմում կապարվել է 188 մկրություն և 90 պսակադրություն:

ՏԱՎՈՒՇԻ ԹԵՄ

Թեմում սպասավորում են 1 վարդապետ, 1 աբեղա, 6 քահանա :

Անցյալ փարի բացվել են Խաշթատակում Ս. Դավիթ (մայիսի 9-ին), Այգեպարի (հոկտեմբեր 22-ին), Վ. Կարմիրաղբյուրում ՝ Ս. Նովիաննես(նոյեմբերի 16-ին), Ենովքավանում Ս. Եվգինե (նոյեմբերի 20-ին) մարտուները:

2013 թ. հոկտեմբերի 17-ին օժվել է Բերքաբերի Ս. Գևորգ եկեղեցին: Առանձնակի մեծ շուքով է նշվել Վարագա Ս. Խաչի փոքր, որի ժամանակ Մայր Աթոռից Նոր Վարագավանք է փարվել Քրիստոսի Խաչափայտի մատուները:

Թեմի եկեղեցիներում, վանքերում և հոգևոր հովվություններում, դպրոցներում, մանկապարտեզներում, ինչպես նաև այլ հասարակություններում եկեղեցական փոքրի առիթներով մշտապես կազմակերպվել են բազմաբնույթ միջոցառումներ, աշխատանքներ են փարվել մարադ սերնդի հոգևոր դաստիարակության համար: Թեմում գործող կիրակնօրա դպրոցներում անխափան կերպով իրականացվել են դասընթացներ հոգևոր հովիվների կողմից: Ստեղծվել է սրբանկարչության արվեստանոց, որտեղ աշխատում են 5 սրբանկարիչ: Բացվել է նաև երկու հուշանվերների խանութ :

Անցյալ փարի թեմում կապարվել է 971 մկրություն և 151 պսակադրություն:

ԱՐԹԻԿԻ ԹԵՄ

Թեմում գործում է 15 եկեղեցի, կա նաև 5 հովվություն: Անցյալ փարի Արթիկի շրջանում սեփականաշնորհման գործընթացի մեջ են եղել Լեռնակերպ, Սպանդարյան, Գեղանիս, Անուշավան գյուղերի եկեղեցիները:

Վերանորոգվել են Մեծ Մանթաշի Ս. Ասրվածածին, Արեւաշարի Ս. Ասրվածածին, Սպանդարյանի Ս. Ամենափրկիչ, Պենգաշենի եռախորան, Լեռնակերպի Ս. Նովիաննես, Գեղանիսի Ս. Ասրվածածին եկեղեցիները: Վերակառուցման ընթացքի մեջ են մի շարք եկեղեցիներ:

Թեմի սոցիալական բաժինը փարվա ընթացքում փարեր կազմակերպությունների հետ համարել զանազան կարճաժամկետ ծրագրեր է իրականացրել՝ հումանիտար օգնության բաշխում անապահով ընտանիքներին, ծնողազուրկ երեխաներին, ամառային հանգստի կազմակերպում Ծաղկաձորի ճամբարում և այլն:

Անցյալ փարի թեմում կապարվել է 390 մկրություն և 170 պսակադրություն:

ԱՐՅԱՆԻ ԹԵՄ

Անցյալ տարի Արցախի թեմում կառուցվել և օծվել են Նաղրուծի Քարագյուխ գյուղի Ս. Նովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին և Աղդամի զիվորական մատուռը: Շարունակվել է Սյունիանակերտի Մայր Տաճարի կառուցումը և հասցվել 2-րդ հարկին:

Վերանորոգվել է Մարտունու շրջանի Նոր Շենի Ս. Նովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին: Ամբողջովին վերակառուցվել է ԼՂՏ ՊԲ Սյունիանակերտի շրաբի մատուռը: Ընթացքի մեջ են Նաղրուծի շրջանի Կարմրակուն գյուղի Ս. Ասրվաձաձին, Մարտունու շրջանի Գիշի գյուղի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիների վերանորոգական աշխատանքները:

2013 թ. օծվել են Ջաբրաիլի գնդի զիվորական մատուռի հիմքերը, և սկսվել են կառուցման աշխատանքները:

Թեմը հոգևոր քարոզչական գործունեություն է իրականացնում նաև տարբեր հաղորդումների հեռարձակմամբ:

Անցյալ տարի թեմում կատարվել է 1023 մկրտություն և 76 պսակադրություն:

Ի խորոց սրտի աղոթում ենք, որ Տերը պահի, պահպանի Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը, նրա Գահակալին, եկեղեցական և աշխարհական դասերին՝ Նայ Եկեղեցու հավաքավոր զավակներին՝ շարունակելու մեր ծառայությունները, և նոր հաջողություններ պարգևի մեր ջանքերին, մեր ծրագրերին և բոլոր գործերին՝ ի նպաստ մեր Սուրբ Եկեղեցու պայծառության և ի վայելումն հավաքավոր մեր զավակաց. ամեն:

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԱՎԵՏԻՍ ՔԱՂԱՇԱՆ

փիլիսոփայական գիտ. թեկնածու

ՆԱՅ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՎԱՂ ՆԱՅՐԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԴԱՎԱՆԱՐԱՆԱԿԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԻՈՍԱԿԱՆ ՆԱԿԱԵՐՐՈՐԴԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՍՏՎԱԾԱՐԱՆԱԿԱՆ ՆԻՄՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Քրիստոնեության պայմանությանը հայրնի փառքեր հերերիկոսությունների վարդապետական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը գիտության համար հերագոսության հսկայական դաշտ է հանդիսանում նաև մեր օրերում: Այդ ոլորտում մասնագիտական գրականության մեջ ուրույն փնտռվում է գրավում Դ. դարասկզբի հակաերրորդաբանական դավանական (դոգմափիկական) շարժումների, այդ թվում՝ արիոսական վարդապետության բնական արժեքման հիմնահարցը¹:

Ծագելով դեռևս քրիստոնեության արշալույսին՝ երրորդաբանական հարցերը միշտ հավաքալիս-աշխարհայացքալիս կարեւորագույն փնտռվում են գրավել քրիստոնեության համակարգում: Դրանով է պայմանավորված եղել նաև այն, որ վաղ եկեղեցում Ս. Երրորդության համակարգում Տիմոս Բրիստոսի Անձի վերաբերյալ լուծման ուղիները որոշվել են ոչ միայն դարաշրջանին բնորոշ աստվածաբանության զարգացման մակարդակով, այլև մասնակիցների կրոնական-աշխարհայացքալիս դիրքորոշմամբ: Դարեր շարունակ երրորդաբանական հիմնահարցերը շարունակել են մնալ նաև փիլիսոփայական-մրահայեցողական լուծումների առարկա, եւ միայն Դ.-Ե. դարերում արմատական փոքր կապարվեց այդ հարցերը դիտարկել ներքին՝ դավանական խնդիրների համապետքաբանում: Եւ ինչպես Ս. Գրիգոր Լուսավորիչն է հավաստում, այդ գործընթացների հիմքում ընկած է եղել Բրիստոսի անձնավորման հարցը, քանի որ «ով որ հավատաց Նրան այդ մարմնում, նրանց հայրնի դարձրեց Իր Աստվածությունը, իսկ ով որ

1 Ճիշտ է, արիոսականությունը մեկընդմիջ դուրս է մղվել եկեղեցու կյանքից, բայց այդուհանդերձ, հերձվածի հակաերրորդաբանական գաղափարներն այս կամ այն դրսևորմամբ շարունակում են հանդես գալ արդի հակաերրորդաբանական աղանդներում, ինչը հիմնահարցի ուսումնասիրությանը նաև գործնական երանգ է հաղորդում:

սայթաքեց մարմնի պատճառով, նրանք մերժեցին նրա (Աստվածային) բնութայունը»², այլ կերպ ասած՝ դա հետևանքն էր այն բանի, որ «... ոմանք հետաքցին սուրբ և ճշմարիտ ուղիղ խոստովանութեանն, աւանդեալ ի սրբոց առաքելոցն և զարգացեալ յերկից սրբոց ժողովոցն»³:

Ինքնին հասկանալի է, որ ներքին և արտաքին գործոններով պայմանավորված այդ գործընթացները փոական զարգացում են ապրել: Եւ ինչպես վավերագրերն են վկայում, արիոսական վեճերը պայմանավորված են եղել ինչպես օբյեկտիվ (հավատալիս հիմնարար սկզբունքների և դրանց կիրառման սահմանների նկատմամբ փարբեր մտրեցումներ), այնպես էլ սուբյեկտիվ (դարաշրջանի աստվածաբանական դպրոցների և դավանական հոսանքների մրցակցող երրորդաբանական լուծումներ, հասարակական-քաղաքական պայմանների, հատկապես՝ պետական իշխանության կրոնական քաղաքականություն և այլն) գործոններով: Այնուհայր է նաև, որ այդ պայմաններում երկրներսնրքի առջև կանգնած եկեղեցին հայացքը պետք է ուղղեր դեպի ավանդություն և ծայրաստիճան զգուշավոր վերաբերմունք որդեգրեր նորի և փոփոխականի նկատմամբ, որոնք ընդունելի կամ մերժելի համարվեցին բացառապես **եկեղեցական ավանդության նկատմամբ ունեցած հարաբերության մեջ**: Կարծում ենք՝ հենց այդ գործոնների համադրեքստում պետք է քննարկել Դ. դարի երրորդաբանական վեճերի, ինչպես նաև դրանց նկատմամբ Նայ եկեղեցու որդեգրած քաղաքականության դիմամիկան:

Այս ամենին գուզընթաց արիոսական հակաերրորդաբանության նկատմամբ Նայ եկեղեցու դիրքորոշումը պետք է քննարկել այլ փեսանկյուններից ես: Բանն այն է, որ հայ աստվածաբանական և եկեղեցական-պատմական գրականության մեջ մինչ օրս քննարկվող հիմնահարցի վերաբերյալ բացակայում են ամփոփ վերլուծական մտրեցումները: Ավելին, այս հարցում վերլուծաբանները որպես կանոն սահմանափակվել են ընդհանուր դատողություններով, հիմնահարցը լուսաբանել են հարվածաբար, շար անգամ միմյանց հետ կապ չունեցող հարակրորների փեսքով: Քննարկվող հիմնահարցի նկատմամբ համակարգված մտրեցման անհրաժեշտությունը թելադրված է նաև նրանով, որ օրարալեզու մասնագիտական գրականությունը ճգրել և այսօր էլ ճգրում է այս հարցի վերաբերյալ Նայ եկեղեցու դիրքորոշումը ներկայացնել իբրև ինքնուրունությունից գուրկ, որ Նայ եկեղեցին, իբր, սահմանափակվել է միայն բյուզանդական եկեղեցու աստվածաբանական մտրեցումների սոսկական կրկնությամբ և այլն: Այնինչ, մեզ հասած եկեղեցական վավերագրերի վերլուծությունը միանգամայն ակնհայտ կերպով այլ պատկեր է ներկայացնում, ինչը թույլ է փալիս առանձնացնելու արիոսականության նկատմամբ Նայ եկեղեցու վերաբերմունքի մի շարք առանցքային գծեր:

2 «Սուրբ Գրիգորի վարդապետությունը», Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 77:

3 «Գիրք թղթոց», (երկրորդ հրար.), Նրուսաղեմ, 1994, էջ 525:

Նախ, բնագրային վերլուծությունից ելնելով, **Նայ եկեղեցու ընդգծված հակաարիոսական դիրքորոշումը պայմանավորված է եղել ինչպես Նիկեայի 325 թ. փինգերական ժողովին Նայ եկեղեցու մասնակցությամբ, այնպես էլ նիկեական «արժանահաւար բան» հավատարմքի նկատմամբ անվերապահ հավատարմությամբ**: Անառարկելի այդ իրողությունը կարելի է փաստել ինչպես Նայոց հայրապետների, այնպես էլ վաղ շրջանի հայ հայրաբանական, աստվածաբանական և դավանաբանական գրականության բազմաթիվ վկայություններով: Աբրահամ Ադրաթանեցի Կաթողիկոսն, օրինակ, անդրադառնալով նիկեական ուղղադավան երրորդաբանության նկատմամբ Նայ եկեղեցու անվերապահ դրական դիրքորոշմանը, վերջինիս հիմք է համարել այն իրողությունը, որ «... երանելի հարքն, որ ի Նիկիա ժողովեցան» ... ուսուցին ըստ առաքելոցն վարդապետութեան»⁴: Այդ փաստը նկատի ունի նաև Բարգեն Ռթմեցի Նայրապետը, որը հավաստում է. «Արդ, հարկաւոր է մեզ զբիւրմն սրբոյ հաւարոցն, զոր երանելի հարքն մեր, որ ի Նիկիայ ժողովեցանն»⁵ ՅԺԸ. եպիսկոպոսացն ընկալելա՝ **բարեպաշտութեամբ և առանց զայթակողութեան զոյն և աւերարանել**»⁵: Նայոց Նայրապետները միաժամանակ մարնանշել են նաև Նիկեայի 325 թ. փինգերական ժողովի գործնական-պատմական նշանակությունը:

Նայ դավանաբանական գրականությունը մարնանշում է Նայ եկեղեցու անփոփոխ նիկեական դիրքորոշման ներքին պատճառներ եւս: Այս շարքում ամենից առաջ հիշարարկվում է հետևյալը. «Եւ յեսր այսորիկ յաստածարեալ մեծի ժողովին Նիկիայ, որ ի քաւումն Արիոսի ՅԺԸ. իցն զբեալ խոստովանակիցն մեր սուրբն Առիսրակէս, շառաիղն ըստ մարմնոյ և հոգոյ սրբոյն Գրիգորի, առեալ յԱստուծոյ զլուրն կենաց եւր մեզ զնոյն սահմանաւոր գրով, զոր ունիմքս առանց յաւելման և պակասութեան»⁶: Նույնն է հավաստում նաև Նայոց Խաչիկ Արշարունեցի Կաթողիկոսը, որը, մարնանշելով Նայ եկեղեցու երրորդաբանական անփոփոխ դիրքորոշման հիմքերը, գրում է. «Ջոր և սուրբ Սիւնիոդոսն Նիկիոյ, որ ի ձեռն Կոստանդիանոսի՝ ՅԺԸ. հարանցն սակս Արիոսի չարափառութեանն ժողովեալք, ընդ որս և մերն Ռսրակէս, որոյի սրբոյն Գրիգորի, զնոյն ասացեալ և քարոզեալ ծագաց փինգերաց, նոցին դաւանութեանն ձայնակցեալ»⁷: Այդ ամենից դժվար չէ հետևեցնել, որ **Նիկեական ժողովի**

4 «Գևորգ Նաւարոյ» (յուսափայ վերահրար.), Անթիլիաս, 1998, էջ 141(ընդգծումը՝ Ա. Բ.):

5 Անդ, էջ 133(ընդգծումը՝ Ա. Բ.):

6 «Գրիգ թղթոց», էջ 437(ընդգծումը՝ Ա. Բ.): Կարելի է հավաստել նաև, որ այս մուրեցումը ընդհանրական է եղել Նայաստանում: Վկայությունը Բյուզանդական Ռոմանոս կայսրին Վասպուրականի հայոց Գագիկ թագավորի հղած «Վասն Նաւարոյ» թուղթն է, որտեղ Նայ եկեղեցու ուղղադավան աստվածաբանության վավերագրման հիմք համարելով առաջին երեք փինգերական ժողովները՝ միաժամանակ հավաստվում է նաև, որ երրորդաբանական հարցերում նիկեականության հեղինակությունը անառարկելի է նաև այն պարճառով, որ «... մեծն Առիսրակէս, որոյի մեծի սրբոյն Գրիգորի, ի սուրբ ժողովին ՅԺԸ. սուրբ հայրապետացն, որ ի Նիկիա Բիթրանացոց ժողովեալք առ ի կործանումն Արիոսի մուրութեանն», անդ, էջ 541:

7 Անդ, էջ 582:

մասնակից եւ նիկեական երրորդաբանությունն իր ստորագրությամբ վավերացրած Նայ եկեղեցին չէր կարող անվերապահ մերժողական վերաբերմունք չունենալ արիոսականության նկատմամբ: Բոլոր հիմքերն ունենք պնդելու նաեւ, որ Նայ եկեղեցու «նիկեականության նկատմամբ հավաքարմությունն» անփոփոխ դրսևորվել է ոչ միայն երրորդաբանական, այլև քրիստոսաբանական հարցերում, հատկապես՝ Նիսուս Քրիստոսի անձնավորման եւ փրկագործական առաքելության հակաարիոսական, ինչպես նաեւ բնությունների վերաբերյալ հականեստորական եւ հակաբաղկեղծունական վարդապետություն մշակելու գործում: Այս հարցում Նայ եկեղեցու աստվածաբանական եւ դավանական դիրքորոշումն ընդհանրացված արժեւորելու գործում չափազանց կարևոր փաստերից է այն, որ Ներսես Բագրևանդացի Նայրապետը առաջին երեք փիեղեական ժողովների դավանաբանական որոշումների նկատմամբ Նայ եկեղեցու անփոփոխ դիրքորոշումը չի սահմանափակում միայն հերձվածները նգովելու համարեքստում: Նրա համոզմամբ այդ փիեղեական ժողովների պարմական կարևորագույն նշանակությունը բովանդակվում է հատկապես այն բանում, «... որ ի Նիկիա ՅԺԸ., եւ ՃԾ., որ ի Կոստանդնուպոլիս, եւ որ յԵփեսոս. գոր հնազանդեալ ունին եկեղեցիք Քրիստոսի կարգաւորեալ»⁸:

Երկրորդ: Մակերեսային ծանոթությունն անգամ փաստում է, որ Նայ եկեղեցում «անձնավորման վարդապետության» հակաարիոսական աստվածաբանական լուծումները եկեղեցու վարդապետների կողմից շաղկապվել են քրիստոսաբանական հիմնահարցերի հետ: Արդյունքում Ե. դարի քրիստոսաբանական վիճաբանությունների ընթացքում Նայ եկեղեցին հանդես եկավ եկեղեցական ավանդության ամենադիմադիմ եւ գործուն պաշտպաններից մեկի որակով: Բնագրային վերլուծությունը թույլ է տալիս նաեւ վեր հանել ու համակողմանի արժեւորել վերոնշյալ գործընթացների փրամաբանական ընդհանուր ուղղվածությունը: Իսկ վերջինս ունեցել է աստիճանական դրսևորում: Եվ փաստն այն է, որ եթե վաղ փուլի հայ հայրաբանական գրականության մեջ երրորդաբանական եւ, ի մասնավորի, Քրիստոսի անձնավորման եւ փրկագործության հարցերը լուծվել են աստվածաբանական ընդհանուր մտրեցումների փեսքով, ապա հետագայում դրանք լրացվել են դավանաբանական ուսուցումներով եւ դավանական փեսք են սրացել: Մի անուրանալի իրողություն, որն արժանի ճանաչում է սրացել ոչ միայն հայագիտական, այլև՝ պարմանեկեղեցական գրականության մեջ⁹:

8 «Կնիք Նաւարոյ», էջ 136:

9 Ավանավոր հայագետ Ն. Ադունց, օրինակ, պնդում է, որ Ե. դարի 30-ական թվականներին «Մաշթոց եւ նրա աշակերտներ երեսան գալով ընդհանուր եկեղեցական ասպարեզում անմիջական մասնակցություն են ունեցել ճշմարտության որոնումներին եւ հիմնարկել են հայ դավանաբանական շենքը»: Նա հավելում է նաեւ, որ այդ ամենով «մի նոր եւ թանկագին էջ է բացվում Նայ եկեղեցու պարմության մեջ նրա դավանաբանական ավանդի ծագման փեսակերպից» (փես Ն. Գ. Ադունց, Մաշթոց եւ նրա աշակերտները ըստ օրար աղբյուրների, Երկեր, Խ. Բ., Երեսան, 2006, էջ 30): Այդ փեսանկյունից բնութագրական պեսք է համարել նաեւ Մ. Արեղյանի

Տարկ է ավելացնել, որ նշված համալսարանում Տայ եկեղեցու երրորդաբանական վարդապետության ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս հիմնավորել նաև կրոնագիտական հիմնարար այն սկզբունքը, որ դավանական բնության ցանկացած վիճաբանական իրավիճակ (կամ ճգնաժամ) հրապարակ է իջեցնում համապատասխան «պաշտպանական փաստարկների» ամբողջական խումբ: Միաժամանակ, կողմերի հայացքն ակամա շրջվում է դեպի ավանդություն և այդ հիման վրա առաջ են գալիս ջարդագոյության տարբեր ձևեր: Ընդ որում, քանի որ ցանկացած աստվածաբանական լուծում արտացոլում է հավաքին վերաբերող միեւնոյն երեւոյթները, այդ լուծումները տարանջատվում են արտացոլվող երեւոյթների ընկալման աստիճանով, ինչպես նաև դրանց համապատասխանող մեկնաբանական ուղղվածությամբ և «սահմաններով»: Այդ շրջանակներում է, որ առաջնային նշանակություն է ձեռք բերում «ավանդության նկատմամբ հավատարմությունը» կամ, որ ավելի ճիշտ կլինի ասել, «պահպանողականությունը»: Իսկ եկեղեցու պահպանողականությունը ամենևին էլ չի կարելի բացատրել միայն հոգևոր դասի (աստվածաբանների) սուբյեկտիվ ընկալմաներով (թեև անուրանալի է, որ շատ դեպքերում հենց սուբյեկտիվիզմն է ընկած հերձվածող լուծումների հիմքում), այլ՝ **հոգևոր դասի հավատքային գործունեության հիմքում ընկած դավանական դիրքորոշմամբ**: Դրանում է արտահայտվում նաև դավանական ըմբռնումների պատմական զարգացման դինամիկան, քանի որ ցանկացած դավանական շարժում կամ հոսանք ձևավորվում է եկեղեցում՝ դավանաբանական և գործնական-հավատքային գործունեության արդյունքում:

Այդ համալսարանում անդրադառնալով հայ դավանաբանական գրականության երրորդաբանական լուծումներին՝ առաջին հերթին անհրաժեշտ է շեշտել դրանց մեջ արտացոլված աստվածաբանական մտքեցումների հավասարակշռված և համակարգված բնույթը: Ընդ որում, անհնար է չնկատել նաև, որ այսպիսի գերիշխող դրական (հաստատողական) աստվածաբանությունն է, այսինքն՝ **քննարկվող աստվածաբանական լուծումները ծառայեցվում են մեկ նպատակի՝ ուղղադավան երրորդաբանության հիմնավորմանը**: Փաստերն աներկբա վկայում են նաև, որ լիովին համերաշխելով արիոսականության նկատմամբ ուղղադավան եկեղեցու աստվածաբանական և դավանական ելակետերին՝ հայ դավանաբանական գրականությունը խնդրո առարկա հարցը քննարկել է ինչպես ընդհանուր աստվածաբանական (երրորդաբանական), այնպես էլ դավանաբանական և դավանական տեսանկյուններից:

այն պնդումը, որ դարաշրջանի հայ դավանաբանական գրականությունը «մաքառման ու պայքարի գրականություն» է, «մաքառման ազգային գործոն» (տե՛ս **Մանուկ Աբեղյան**, Տայ իմն գրականության պատմություն, Կ. Ա., Երևան, 1944, էջ 80): Քաղկեդոնականությանը բնորոշ որոշ ծայրահեղություններ օբյեկտիվ ընկալելու պարագայում նույնը կարելի է ասել նաև այլ աղբյուրների մասին, տե՛ս **Liberati diaconi**, Breviarium Cause Nestorianorum et Eutychianorum / **J.-P. Migne**, Patrologiae cursus completus. Series Latina. T. LXVIII, col. 963; Նմուր.՝ Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio (ed. by J.-D. Mansi). Vol. IX (anii 536-590), Graz, 1960, p. 87, **K.-J. Hefele** Conciliengeschichte. Bd. II, Freiburg 1875, S. 28:

Բնագրային վերլուծությունը թույլ է տալիս պնդել, որ Հայ եկեղեցու վարդապետների համար **արիոսականությունն ամենից առաջ անվերապահ մերժելի է եղել իբրև հականերոքոդարանական շարժում**, իբրև խոսքի աստվածաբանական մոտեցումների ամբողջություն: Հայ դավանաբանական գրականության մեջ այդ մոտեցումը պարճառաբանվում է նրանով, որ արիոսականությունը «երկուց կամ յոլով եւս բնութեանց առնել ընդդոշին զանագանութեամբ» ոչ միայն զանագանեցին Ս. Երրորդության Անձերը, այլև «ըստ վիրաց վիրատրելոյն բարբառեալ վաղվադակի եւ աւարացեղութիւն» քարոզելով «... ուրացան զՈրդի յեութենէ՝ Հաւր՝ յաղքաւորութիւն եւ յապականութիւն իջուցին րաժանեալք»¹⁰:

Արիոսականության արժեւորման այս մոտեցումը միանգամայն անկողմնակալ է, օբյեկտիվ է արդարացված ինչպես աստվածաբանական, այնպես էլ պատմական եւ հավաքային առումներով: Գնահատելի է հասկապես այն, որ այս պարագայում արիոսական հերձվածի պատմական եւ քննական վերլուծությունը հայ վարդապետները մտահայեցողական ոլորտից տեղափոխել են դավանաբանական դաշտ:

Քաջ գիտակցելով, որ այդ մոտեցումը փաստական հիմնավորման կարիք ունի, հայ վարդապետները, հաջորդական քայլերով անդրադառնալով արիոսականության աստվածաբանական եւ դոգմափիկական ըմբռնումների քննական վերլուծությանը, հանգել են այն հետևությանը, որ հերձվածող այս համակարգն իր լուծումներով նույնանում է «հեթանոսության եւ հրեական մոլորության» հետ: Այս հարցում հայ վարդապետների համար ուղենիշային է արիոսականության վերաբերյալ Աթանաս Մեծի տեսակետը, որի հետևությամբ նրանք եւս պնդում են, թե Ս. Երրորդության Անձերի օրարումը, քրիստոսադավանությունը եւ նրա հետ սերտորեն կապված Խաչի պաշտամունքն ականա նույնացնում է հեթանոսությանը բնորոշ մարդադավանության կամ կռապաշտության հետ: Այդ նկատառումից ելնելով՝ Նովիան Մայրագոմեցին ուղղադավան հավաքացյալներին հորդորում է գերծ մնալ «... ի բաժանմանց եւ յաւարացեղութեանց Արիոսի՝ ողջ պահելով զմիութիւնն յԵրրորդութեան»¹¹: Հայ դավանաբանական գրականությունը զգուշացնում է նաեւ, որ հակառակ պարագային հեթանոսության գիրկն ընկնելն անխուսափելի է այն կապակցությամբ, որ Քրիստոսին օրարելով աստվածային էությունից կամ պնդելով, թե իբր Քրիստոսի «մարմինն յերկրէ ունի զբնութիւնս իւր», արիոսականները «... ասեն զՈրդին Աստուծոյ արարած. քանզի եւ տրա առասիկ ասեն զՏօր եւ զարարածոց մի բնութիւն»¹², ինչը նույնպես անխուսափելիորեն հանգեցնում է մարդադավանության: Ահա թե ինչու արիոսականության մերժման գործում հենվելով աթանասյան երրորդաբանա-

10 «Գիրք թղթոց», էջ 134: Նմտ.՝ «Կնիք Նաապոյ», էջ 130-131:

11 «Կնիք Նաապոյ», էջ 55:

12 Անդ, էջ 61:

կան լուծումների վրա՝ հայ դավանաբանական գրականությունը Ալեքսանդրիայի աստվածաբանի հետևողությամբ զգուշացնում է նաև այն, որ «զի թէ ոք յարիանոսաց իցէ՝ չեն ինչ զարմանք, վասն զի զիւրեանցն քակեալ լուծանեն և որպէս հերթանոսք լսեն ի մենջ»¹³:

Նամանման դիրքերից է կառուցված նաև արիոսականության «հրեական մոլորություն» լինելու հայ դավանաբանական գրականության համեմատականը: Նիմբ ընդունելով այն փաստը, որ արիոսականներն «... ասեն զՈրդին Աստուծոյ արարած»¹⁴՝ հայ վարդապետները միանգամայն հիմնավոր ցույց են տալիս, որ դրանում դրսևորվում է արիոսական հակաերրորդաբանական հերձվածի **հոգևոր** հիմքը, այն է՝ մինչնիկեական շրջանում եկեղեցում բավականին տարածում գտած «Աստծու մեկության» հուղայաբրիստոնեական, էքիզոնական-միապետական ըմբռնումը: Բնագրային վերլուծությունը թույլ է տալիս փաստել նաև, որ ամենեւին էլ կանգ չառնելով արիոսական հերձվածի հոգևոր հիմքերի սոսկական փաստագրման վրա՝ հայ վարդապետները Ս. Երրորդության ուղղադավան ուսմունքի դիրքերից համակարգված քննական անդրադարձ են կատարել արիոսականության դավանական էության հարցին: Այդ տեսանկյունից բավականին արժեքավոր է հայ աստվածաբանների այն պնդումը, որ **դավանական տեսակերից արիոսական աստվածաբանությունը ծայրահեղ միակողմանի հակաերրորդաբանություն է**, քանի որ Արիոսը պնդում է, թե Նայր, Որդի և Սուրբ Նոգի Աստված, էությանը տարբեր լինելով, բաժանելի են նաև բնությամբ, տարանջատ են, օտար և մեկը մյուսին անհաղորդ: Եւ քանի որ Նայ եկեղեցու անփոփոխ դավանական համոզումն այն է, թե «Սրբոյ զուգական և միասնական» Ս. Երրորդությունը է «... մի Աստուածութիւն, մի էականութիւն, մի իսկական էութիւն, մի ինքնական էութիւն, մի ինքնակալ էութիւն»¹⁵, իսկ Արիոսը «... բաժանեաց զՈրդի ի Նօրէ բնութենէ և օտարացեղութիւն խառնեաց յանխառն էութիւնն»¹⁶, ապա համեմատական մոտեցումը հայ վարդապետներին բերել է այն ակնհայտ հետևությանը, որ վարդապետական այդ պնդմամբ Արիոսը հավասարել է, թե բոլոր արարածներից վեր և բոլոր արարածներին անհասանելի Աստված իր «փառքի մեջ բացարձակ Մեկ է»: Միանգամայն օրինաչափ պետք է համարել նաև այն, որ հայ դավանաբանական գրականությունը «Աստծու մեկության» արիոսական պնդումը նույնացրել է «հրեադավանության պարզ վերաբրադրության հետ», այն որակել է որպէս «նիկեականությունից շեղում», «Աստվածային մեկության» խտրելի վարդապետություն՝ «միանգամայն զհրեություն», իսկ այդ «հավասար կրողներին» համարել է «կեղծաորութեամբ փախուցեալ ի հեթանոսութենէ, և ի հրեական մոլորութենէ»: Երրորդաբանական այդ

13 Անդ, էջ 58:

14 Անդ, էջ 61:

15 Անդ, էջ 52:

16 Անդ, էջ 53:

հիմքերից ելնելով՝ հայ դավանաբանական գրականությունը արիտասականությանը դասելով «ի հրեական մոլորութենէ կեղծաւորութեամբ փախուցեալ» հերձվածների շարքում՝ պնդում է, որ այն «... պարբերի ի մոլորութիւն զմիսս անմեղաց՝ որ է քրիստոս, վրիպեցուցանելով ի ճանապարհէ զկոյրս»¹⁷:

Արիտասականության դավանական էության վերլուծությունը հայ վարդապետներին հանգեցրել է նաև այն եզրակացության, որ հակաերրորդաբանական այս վարդապետության առանցքային գաղափարը **Քրիստոսի արարված լինելու պնդումն է**: Ըստ նրա՝ լինելով բացարձակ և անբրոնի մեկություն՝ Աստված իրեն բացահայտել է զանազան «ուժերի» միջոցով: Եվ երբ բարեգութ Աստված ցանկացել է արարել աշխարհն ու մարդկանց, պնդել է Արիոսը, առաջին հերթին ոչնչից արարել է Քրիստոսին, որպեսզի նրա միջոցով իրագործի արարչությունը: Փաստելով, որ Արիոսը «... որ զՈրդի արարած կոչէ, և ոչ զԲանն մարմնացեալ ի Սրբոյ Կուսէն, այլ, ասէ՝ **Նա է անդրանիկ ամենայն արարածոց և ևնվաւ արար զամենայն**»¹⁸, հայ դավանաբանական գրականությունը հետևողական մոտեցումներով հիմնավորում է նաև, որ այդ մոտեցմամբ Արիոսը Քրիստոսին պարզապես համարել է «արարչության գործիք» և նաև պնդել, թե բոլոր արարածների նման Քրիստոսը ևս **փոփոխական** բնություն ունի, պարմական է, որ նա գործել է միայն «վերին շնորհով», հետևաբար բոլոր արարվածների նման «սահմանափակ է» ու «անցողիկ»: Ներձվածողի այդ խոսքի ըմբռնումները նկարի ունի նաև հայ դավանաբանական գրականությունը, որը հավասարում է, թե Արիոսը «... արարած ասէր զՈրդի և ոչ ի բնութենէ: Նա, այլ **սրացական և ի ներքս ածական**»¹⁹: Եւ քանի որ արիտասական այդ մոտեցումը Ս. Երրորդության անսահման և անվերջ աստվածային էությունը բրոնում է վերջավոր ու սահմանափակ մասերի, իսկ Երրորդության Անձների փոխհարաբերությունը ներկայացնում է պարճառ-հետևանքային կապի քննարկ, ուստի վերջինիս նկարմամբ համարժեք է նաև «ի պարի ամենասուրբ Երրորդութեանն երիք ժողովովքս զարդարում» Նայ եկեղեցու «անփոփոխ ու աներկբայելի հավաքի» մերժողական մոտեցումը:

Նիմնովին անընդունելի համարելով նաև արիտասական դավանական այդ ըմբռնումը՝ հայ դավանաբանական մարենագրության մեջ փաստվում է հակառակ մոտեցումն այն հիմքով, որ Քրիստոս «և թեպէր զգեցաւ հողեղէն բնութիւն, հողեղէն երբեք ոչ ասի, և ոչ երկրեղէն, այլ Տէր և սրացող հողոյ և հողեղինացս, ըստ յառաջագրացն բաղազանեալ ի նորումս եթն՝ Առաջին մարդն յերկրէ հողեղէն, երկրորդ մարդն յերկնից, որպէս և Տէր»²⁰: Դավանական այդ ըմբռնման հիման վրա անվերապահորեն մերժելով արիտասական այդ խեղաթյուր պնդումը՝

17 «Գիրք թղթոց», էջ 158:

18 Անդ, էջ 407 (ընդգծումը՝ Ա. Զ.):

19 Անդ, էջ 504 (ընդգծումը՝ Ա. Զ.):

20 «Կնիք Նաարոյ», էջ 144:

Նովհաննես Մայրագոմեցին Քրիստոսի մարդկային բնության մասին հավասարում է. «...զգոյացութիւն մարմնոյն ընդ աստուածային բնութեանն փակեալ, եւ ո՛չ երկրաւորին ի Քրիստոսի, եւ ո՛չ է հնար ասել զմի Քրիստոսն Աստուած եւ հարուած, արարիչ եւ արարած, Տէր եւ ծառայ, անապական եւ ապականացու, անգէր եւ ամենագէր, անեղ եւ եղական, երկնաւոր եւ երկրաւոր, հոգեւոր եւ շնչաւոր, անմեղ եւ մեղաւոր. **զի ամենեւին Աստուած է, ամենեւին արարիչ է, ամենեւին Տէր է, ամենեւին անեղ է, ամենեւին անապական է, ամենագէր եւ հոգեղէն եւ անմեղ է**»²¹: Այդ ամենի ընդհանրացմամբ հայ վարդապետները արիոսականությունն անվերապահ մերժում են նաեւ այն կապակցությամբ, որ Քրիստոս ոչ «եղև կարարեալ աստուածութիւն հաւասար Տօր», եւ իրենց մոլորեցումը պարզաբանելով՝ գրում են. «Զի ի վերայ Աստուծոյ Բանին եղեալ ասելն՝ Արիոսին է: **Զի աստուածութիւն Որդւոյ ոչ է եղելութեամբ**»²²:

Արիոսական երրորդաբանական այդ խորելի պնդումները հայ վարդապետները հիմնովին մերժում են՝ օգտագործելով մասնավորապէս Մեծն Աթանասի լուծումները: Նամամիւր կերպով նրանք եւս հավաստում են, որ ճշմարիտ աստվածապաշտները հանձին Քրիստոսի պաշտում են ոչ թե «... մի՛ գիասարակական զօմն մարդ, այլ **զԱստուծոյն բնութեամբ եւ ճշմարտապէս Որդին՝** զսա եղեալ մարդ, ոչինչ նհար զնա Տէր եւ Աստուած եւ Փրկիչ եւ ճշմարիտ Որդի»²³: Այդ համապետքաբան պետք է դիտարկել նաեւ Աբրահամ Աղբաբանեցու դավանական «Խոստովանութիւն»-ը, որն ուղղադավանության հիմք է համարում միայն առաջին երեք փիեղերական ժողովների հավաքքը եւ պնդում, որ հենց այդ հավաքքային դիրքերից «հալածեցին զմոլորեցուցիչսն, որք են նման գայլոց ապականչաց ի հօրէն Քրիստոսի» եւ նգովում է նաեւ «... զԱրիոս, վասնզի հայեղեաց եւ ասաց՝ եթէ որդի չէ ի բնութենէ Տօր»²⁴:

Փաստական նյութի վերլուծությունը թույլ է տալիս պնդել, որ հայ վարդապետները ամենեւին չեն բավարարվել միայն արիոսականության հերձվածող ըմբռնումների քննադատությամբ եւ բանադրելով: Բոլոր հիմքերն ունենք փաստելու նաեւ, որ դա համարվել է անհրաժեշտ, բայց ամենեւին էլ ոչ բավարար պայման: **Ըստ էության քննադատական այդ մոլորեցումները ծառայեցվել են մեկ այլ՝ ուղղադավան երրորդաբանության սկզբունքների համակարգված շարադրման գործին:** Եւ պետք է նշել, որ այդ մոլորեցումը նրանց թույլ է տվել առաջադրել եւ զարգացնել հակաարիոսական դավանական լուծումների մի ամբողջական շարք: Նամակողմանի հիմնավորված մոլորեցմամբ նրանք առաջին հերթին պնդել են, որ ուղղադավան երրորդաբանության հիմքում ընկած հետևյալ վարդապետությունը. «... մի է Աստուածութիւնն. Մի էութիւն, մի

21 Անդ, էջ 145-146 (ընդգծումը՝ Ա. Բ.):

22 «Գիրք թղթոց», էջ 660 (ընդգծումը՝ Ա. Բ.):

23 «Կնիք Նաապոյ», էջ 347-348 (ընդգծումը՝ Ա. Բ.):

24 «Գիրք թղթոց», էջ 397:

գոյություն, մի բնություն, մի լոյս, մի փառք, մի գաւրություն, մի իշխանություն, մի պարփու Սուրբ Երրորդությանն ճանաչի, և ... զգուշանամք և ի բաժանմանն և յաւարարացեղութեանն Արիոսի՝ ողջ պահելով զմիությունն յԵրրորդութեանն»²⁵։ Եւ քանի որ հայ վարդապետների երրորդաբանական ըմբռնումների անփոփոխ ելակերպն այն է, որ «չէ որ ի սուրբ Երրորդութեանն յայլմէ Էութենէ կամ ի գոյութենէ»²⁶, այդ ամենի ընդհանրացմամբ հավասարվում է արիոսամերժ ուղղադավան երրորդաբանական այն պնդումը, թե «... Բանն Աստուծոյ եղև մարդ կարարեալ, անյեղապէս մարմնացեալ ի սուրբ Կուսէն՝ անճառաբար, ո՛չ հեռացեալ ի բնութենէն, ո՛չ քայքայեալ ի մարմնատրոսութիւն, այլ եկաց մնաց նոյնպէս՝ անփոփոխելի, անայլալելի, Աստուած մարդացեալ՝ ո՛չ մասամբ, ո՛չ երկութեամբ, այլ անբաժին միութեամբ. ո՛չ Հայր Էառ մարմին, այլ Որդի»²⁷։

Համանման մոտեցմամբ հայ դավանաբանական գրականության մեջ հիմնավորվում է նաև ընդգծված հակաարիոսական այն տեսակերը, որ Քրիստոսն «Է՛ նոյն բնութիւն Հօր, որով ամենայն եղև, և այս առաւել իմն դիպողագոյն, զի բնութիւն Բանին աստուածութիւնն է, և զի մի է բնութիւն Բանին՝ դաւանելի է։ Քանզի չէ որ ի Սուրբ Երրորդութեանն յայլմէ Էութենէ կամ ի գոյութիւնէ»²⁸։ Եւ հետագա հնարավոր թյուրիմացություններից զերծ մնալու միտումով ընդհանրական հայրաբանական լուծումների հետբնութեամբ պարզաբանել են նաև, որ «մի է բնութիւն Բանին՝ դաւանելի է» ըմբռնումը պէտք է հասկանալ ուղղակի՝ Հայր և Որդի Աստուծո բնութենական միության իմաստով։ Այդ հարցում եւս հիմք ընդունելով Մեծն Աթանասի երրորդաբանությունը՝ հայ դավանաբանական գրականությունն զգուշացնում է այն սխալից, որ չի կարելի «Քրիստոսի մեկ բնություն» դավանել աստվածային և մարդկային անխառն միությունից դուրս, քանի որ «... մի բնութիւն ասել Բանին և մարմնոյ՝ որպէս ընկեր առ ընկեր նշանակի, որ լինի երկու, և ո՛չ մի։ Իսկ յասելն, եթե ի մարմին շրջեցաւ Բանն, նորին իսկ Բանին զփոփոխումն և զապականությունն ցուցանեն»²⁹։ Եւ քանի որ Հայ եկե-

25 «Անիք Նաապոյ», էջ 55, փեն նաեւ էջ 136։ Նման.՝ «Գիրք թղթոց», էջ 160, 211-212, Վարդան Այգեկցի, Գիրք հաստատութեան և արմար հաւարոյ, Երևան, 1998, էջ 75-76։

26 «Գիրք թղթոց», էջ 134։

27 «Անիք Նաապոյ», էջ 137։ Այս հարցում հայ վարդապետների համար ելակերպին է նաեւ ընդհանրական ուղղադավան այն վարդապետությունը, որ «ո՛չ է ասել զմի Քրիստոս երկություն», ուստի՝ ոչ է նաեւ «կրկնապարիկ, ո՛չ երկակերպ, ո՛չ երկապտութիւն բնութեանց», ոչ է «երկուս զօրութիւնս. և ոչ երկուս ազօմուս», ոչ է «այլ և այլ զանապրիմանայի միատրոսութիւն», «եւ ոչ «այլաժին և այլազնեայ Աստուծոյ մարդ սրբացեալ Քրիստոս Աստուած», «եւ ո՛չ հասարակական մարդոյ զմարմինն փերունոյն, և ո՛չ աստուածագետս մարդ զմարմնացեալ Բանն Աստուած, և ո՛չ ունական արժանատրութեամբ, և ո՛չ յարակցութեամբ, ո՛չ յարեղութեամբ կամ մերձատրութեամբ մարդոյ հասարակականի առ Աստուածն Բան, և ո՛չ ըստ արժանատրութեան որդութեան, և ո՛չ մարդ բացակապարեալ յարգանդի Կուսին և յեր այսօրիկ յարակցեալ Աստուածուն Բանի, և ո՛չ տակ մարդ զխաչեցեալն զՏէրն փառաց, և ո՛չ այլ ոմն զգարգարեալն», փեն անդ, էջ 123-125։

28 Անդ, էջ 131 (ընդգծումը՝ Ա. Բ.)։

29 Անդ, էջ 61 (ընդգծումը՝ Ա. Բ.)։ Հայ դավանաբանական գրականությունն արձանագրել է նաեւ «Երրորդութեան Մեծայանճար Հայրապետի»՝ Աթանաս Ալեքսանդրացու պարզաբանող մեկ այլ մոտեցում, համաձայն որի «Ջի եթէ մի բնութիւն իցէ Բանին և մարմնոյն, աւերոյ էր յիշել զՄարիամ. զի եթէ բնութիւն

դեցու երրորդաբանական անփոփոխ հավաքամբն այն է, որ անձնավորմամբ «Աստուած եղանի մարդ ճշմարտապէս», հայ դավանաբանական գրականությունը, հիմք ընդունելով Գրիգոր Լուսավորչի վարդապետությունը, փաստում է նաև. «Քանզի եւ է իսկ Որդի, վասն զի գալութիւն Աստուծոյ է, եւ խորհրդակից եւ Աստուած հզար, որով եւ յախրեանքն հասարակեցան»³⁰: Դավանական այդ դիրքերից է հռչակվում նաև ուղղադավան այն ըմբռնումը, որ անսկիզբ եւ հավիտենական **Քրիստոս Աստված անձնավորվելով մնում է անփոփոխ**, քանզի «Նորուն աստուածայինքն վասն զի Աստուած էր բնութեամբ, նորուն եւ մարդկայինքն, վասն զի մարդ եղեւ ճշմարտապէս. **ո՛չ անձնաւորութեամբ բաժանի եւ ո՛չ ընդ բնութեանցն թուով, եւ ո՛չ մասամբ որոշի**»³¹:

Այդ ամենը թույլ են տալիս վստահաբար պնդել, որ հայ դավանաբանական գրականությունը Նայր եւ Որդի Աստծու գոյութենական տարանջատման արիստական վարդապետությունը հիմնովին մերժում է համագոյության աստվածաբանության դիրքերից: Ավելին, Նովիաննո Ավերարանի «Ի սկզբանէ էր Բանն, եւ Բանն էր առ Աստուած, եւ Աստուած էր Բանն: Նա էր ի սկզբանէ առ Աստուած: Ամենայն ինչ նովաւ եղեւ, եւ առանց նորա եղեւ եւ ոչ ինչ որ ինչ եղեւ» (Յովհ., Ա. 1-4) աստվածաբանության եւ նիկեական ուղղադավանության ներդաշնակ գոյգործությամբ հայ վարդապետները, մեկ քայլ ավելին կատարելով, անվարան պաշտպանում են նաև **Նայր Աստծու եւ Քրիստոս-Բանի նույնագոյության վարդապետությունը**: Այլ կերպ ասած, եթե Նայր եւ Որդի Աստծուն **Լուրջամբ համարում են համագոյ**, համամիպ կերպով Ս. Երրորդության անձերը համարում են **բնությամբ նույնագոյ**: Այս հարցում գնահատելի է նաև այն, որ հայ դավանաբանական գրականության մեջ Ս. Երրորդության անձերի նույնագոյությունը ամրագրվել է նաև Կյուրեղ Ալեքսանդրացու դավանական հետեւյալ պնդմամբ. «Իսկ յորժամ լսիցեն ունայնաբանքն, եթե այս Բան մարմին եղեւ եւ շրջեցաւ ընդ մեզ, եւ զսա իրով մարմնովն՝ առիցելովն ի մեւջ, մի Միածին կնքի Աստուած ի մարմնի՝ նույնագոյական Տօր Ծնողի, կարկեսցեն ընդվայրաբանութիւնք այլանդակութեանց նոցա, որք երկաբունք եւ ի մարմնի թուեցին զմարմնառեալ Բանն Աստուած»³²:

Արիտսի վարդապետական խոսքի պնդումներից մեկն էլ այն է, թե արարածներին անհասանելի Աստված, իր «փառքի մեջ բացարձակ Մեկ» լինելով, «տարագոյ» եւ անհաս է Քրիստոսին, այլ կերպ ասած՝ արարված Քրիստոս «չի

մարմնոյն յառաջագոյն էր քան զՄարիամայնովն, եւ էր աներեւոյթ եւ անբեւ մարմինն, ապա եթե այդպէս է, եւ նախ իսկ է Բանն: Ապա թէ ... մի բնութիւն է Բանին եւ մարմնոյն, զի՛նչ պէտք էին գալուար Բանին, վասն որո՞յ եկեսցէ եւ զիւր բնութիւնն զգեցցի, եւ կամ յիւրմէ բնութենէն փոխեալ մարմին լինիցին», անդ:

30 Անդ, էջ 152:

31 **Վարդան Այգեկցի**, Գիրք հասարակութեան եւ արմար հաւարոյ, էջ 153: Նայ դավանաբանական գրականությունը, վկայակոչելով Գրիգոր Աստվածաբանին, նաև հավաստում է, որ «... Արիանոսի բաժանումն, յոյժ հեռաւորութեան չարութիւնն եւ զուգապափիւ ամպարշտութիւն» է, «Կնիք Նաւարոյ», էջ 33(ընդգծումը՝ Ա.Ք.):

32 «Կնիք Նաւարոյ», էջ 183:

կարող կարարյալ եւ ճշգրիտ կերպով ճանաչել Արարիչ Հորը»: Իսկ այն ամենը, ինչ իր էության սահմաններում ճանաչում է Որդին, բնորոշ է միայն արարածների հնարավորություններին: Հայ Եկեղեցու երրորդաբանական մոտեցումն արմատապես հակադիր է արիոսական այդ ըմբռնմանը եւս:

Հայ դավանաբանական գրականության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այս հարցում եւս հայ վարդապետների մոտեցումներն աչքի են ընկնում համակարգված բնույթով, որոնք դրսևորվում են աստվածաբանական համարժեք մոտեցումների ուղղադաշտային լուծումների տեսքով: Այս հարցում հայ աստվածաբանական միտքն ամենից առաջ ցույց է տալիս, որ անվերջի (Հայր Աստծու) եւ վերջավորի (Քրիստոս Որդու) փոխհարաբերության արիոսական ըմբռնումն արմատապես հակադիր է Աստվածաշնչի ոգուն: Այդ իսկ պարզաբանորեն արիոսական ծայրահեղությունը հաղթահարելու միտումով հայ վարդապետները ելակետային սկզբունքներից են համարում ընդհանրական հայրաբանության կողմից մշակված «միիշխանության հավասարմբը», որը հռչակում է. «Աստուած երեքեանն՝ ընդ իրեարս միացեալ, այս է յաղագս միիշխանութիւնն»³³: Միաժամանակ, շեշտադրելով Հայր-Որդի էական ու բնութեանական միությունը՝ հայ վարդապետները հիմնահարցի լուծումը սերտորեն շաղկապում են երրորդաբանական այն հիմնադրույթին, որ Միածին Քրիստոսն է «...զմնունդն Աստուածութեան, ի սկզբանէ Բանն, զառաքեալն ի Հօրէ, զմարմնացեալ եւ զմարդացեալն յԱստուածածնէն Մարիամայ, կարարեալն յաստուածութեանն եւ ի մարդկութեանն՝ զլոյս երեսաց Հօր, զնկարագիր էութեանն, զպարկեր երեւելոյն Աստուծոյ»³⁴: Եւ այդ ամենի ընդհանրացմամբ հավասարում են այն փաստը, որ Արիոսը եւ այլ հերձվածողներ, «որք ուրանան ամենեւին զմարմնաւալն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ ի սրբոյ կուսէն Մարիամայ», ոչ միայն «հավարքի դավաճաններ» եւ «որոն սերմանողներ» են, այլեւ «...թշնամեաց խաչին Քրիստոսի»³⁵:

Հայ դավանաբանական գրականությունը անդրադարձել է հիմնովին մերժել է նաեւ հերձվածողի երիտնական-միապետական մեկ այլ հերքություն եւս: Հայ վարդապետների համար աներկբա է եղել, որ, պնդելով Հայր եւ Որդի Աստծու էական փոքրբերությունը՝ Արիոսը ոչ միայն մերժել է Քրիստոսի աստվածային էությունը, այլեւ՝ նրա **փրկագործական առաքելության** վարդապետությունը:

33 Անդ, էջ 35: Հայ դավանաբանական գրականությունը «ոչ սասանելի ճշմարիտ հավարքի ամբողջություն» Ս. Երրորդության միիշխանության էությունը բացատրում են նաեւ որպես «... յառաքելոցն եւ ի մարգարէիցն աւանդեալ, հասարակ ի Հայրն ամենակալ, եւ յանկգրեական Բան Նորայ եւ ի Հոգին Սուրբ» («Գիրք Թղթոց», էջ 129): Միաժամանակ հավաստվում է նաեւ, որ Ս. Երրորդության Անձերի բաժանվելը «... ոչ հարանէ զբնութիւնն, այլ զանձնաւորութիւնն ամբողջ պահէ, զոր պարսք է յառաջ քան զմիատրեւն բաժանել եւ նախ քան զբաժանելն միատրեւ, եւ արագապէս ասել՝ երեք եւ մի, մի եւ երեք» (**Վարդան Այգեկցի**, Գիրք հաստատութեան եւ արմար հաւարոյ, էջ 77):

34 «Կնիք Հաւարոյ», էջ 55: Հայ դավանաբանական գրականությունը հավելում է նաեւ, որ Հայր Աստծու էությունից եւ բնությունից ծնված համագոյ Որդին է «... յամենայնի անպարտումն առանց հարտածի եւ միջոցի, յամենայնի հաւատար եւ նման Հայր, անորոշելի եւ անախար ծնունդ», **Վարդան Այգեկցի**, Գիրք հաստատութեան եւ արմար հաւարոյ, էջ 76:

35 Տե՛ս «Գիրք Թղթոց», էջ 177-178:

Այս պարագայում եւս հայ վարդապետներն այդ թյուր պնդումը մերժում են անձնավորման, քավության եւ փրկագործության անխզելի միասնության ուղղադավան ջարագծվության դիրքերից: Նայ դավանաբանական գրականության մեջ երրորդաբանական այդ մոտեցումը առաջին հերթին փաստվում է հիմք ընդունելով Գրիգոր Լուսավորչի «Ծննդյան կարգի վարդապետությունը», որտեղ Քրիստոսի մարդեղացումը պարզաբանվում է փրկագործության հետ ունեցած սերտ կապի մեջ, ըստ որի՝ Քրիստոս «...վասն մեր էջ եւ մարմնով ծնաւ ի Կուսէն. այն, որ ծնունդ չօր, որ գնայն ծնաւ՝ նա միայն գիտէ: Իսկ երկրորդն շնորհօք իւրովք ի մէջ մարդկան, զասն զի կեցուցէ զմարդիկ եւ արհնեսցէ յառաջին անիծիցն անդ զերկիր, իւրով արհնութիւնաբեր գարշապարօքն նորոգեսցէ»³⁶: Քննարկվող հիմնահարցի արժեւորման գործում այդ փրամաբանությամբ է ընթացել նաեւ Նովիան Մայրագոմեցին, որը, հռչակելով Նայ եկեղեցու «կարարեալ Աստուած եւ կարարեալ մարդ իմանամք գ-Քրիստոս» դավանական պնդումը, պարզաբանում է նաեւ, որ «Ինքն Բանն, առաքեալն ի Տօրէ, ինքն էակից Որդին, ինքն Միածին Որդին Տօր՝ լրութեամբ աստուածութեամբն էջ եւ յանճառարար եւ անպարիմացապէս անքննելի միութեամբ եղեւ մարմին ի Կուսէն, եթն՝ Ինքն եկեսցէ եւ փրկեսցէ»³⁷:

Ահա թե ինչու ընդհանրացնելով այս հարցում Նայ եկեղեցու դավանական դիրքորոշումը եւ Քրիստոսի մարդեղացումն անքակտելի համարելով Նրա փրկագործությունից՝ հայ դավանաբանական գրականությունը Գրիգոր Լուսավորչի հետեւությամբ պնդում է. «Նաւարք ճշմարիտ այս են. խոնարհեցաւ եւ խառնեաց զաստուածութիւնն ընդ մարդկութիւնն եւ զանմեռն ընդ մեռոյն, զի զամենայն մարդկութիւնն անքակ արասցէ յանմահութենէ աստուածութեանն իւրոյ»³⁸: Եւ մեկ անգամ եւս հավաստելով, որ անձնավորյալ Որդուն օտարել աստվածային էությունից այլ բան չի նշանակում, բան «բաժանել զլնօրինականս եւ զաստուածային ճահագործութիւնս եւ զսքանչելիսն», հայ դավանաբանական գրականությունը հորդորում է. «Մի՛ պարառեր զլնօրենութեանն պարմոճան զի վերուստ անկեալն, մի՛ աշակերտիր Արիստի, վասն զի նա ամբարշտելովն զբնութիւնսն հապանէ»³⁹:

Ուղղադավան երրորդաբանության դիրքերից մարնանշելով անձնավորման եւ փրկագործության անքակտելի միությունը՝ հայ դավանաբանական մարենագրությունը նաեւ պնդում է, որ Քրիստոս «...վասն մեր մարդկան, որ եւ վասն մերոյ փրկութեան՝ իջեալ, մարմնացաւ եւ մարդացաւ ի սուրբ Կուսէն Մարիամո, չարչարեցաւ վասն մերոյ փրկութեան»⁴⁰: Այդ հիման վրա հայ վար-

36 Անդ, էջ 151(ընդգծումը՝ Ա. Բ.):

37 Անդ, էջ 143(ընդգծումը՝ Ա. Բ.):

38 Անդ, էջ 149(ընդգծումը՝ Ա. Բ.):

39 «Գիրք թղթոց», էջ 590: Տե՛ս նաեւ Վարդան Այգեկցի, Գիրք հաստատութեան եւ արմար հաստոյ, էջ 142:

40 «Կնիք Նասարոյ», էջ 134:

դասպանները ընդդեմ արիոսական բաժանման անձնավորյալ -Քրիստոսի մասին պնդում են դավանական նշանակություն ունեցող մեկ այլ հիմնարար վարդապետական հիմնադրույթ, որը հռչակում է. «Եւ նովին հաւարով եւ յուսով փառաւորենք զաստուածութիւնն հանդերձ մարմնաւորութեամբն, եւ զմարմնաւորութիւնն հանդերձ աստուածութեամբն, եւ երից սրբասացութեամբ զԵրրորդորդիւնն խոստովանիմք»⁴¹ եւ հավելում են. «Այսպէս հաւարամբ եւ երկրպագեմբ եւ փառարանելով ասեմք. Սո՛րբ Աստուած, Սո՛րբ եւ հօր, Սո՛րբ եւ անմահ, որ խաչեցար վասն մեր»⁴²:

Նայ դավանաբանական գրականության մեջ փաստվում է այն իրողությունը, որ Արիոսի վերոնշյալ ըմբռնումը գործնականում եղծելի մոտեցում է դրսևորել նաեւ ուղղադավան հավաքի առանցքային այլ ըմբռնումների նկատմամբ: Այդ համարեքստում հայ վարդապետները մանավանդ կենտրոնացել եւ մերժել են հերձվածողի այն պնդումը, թե «Աստծու սրելծագործ գործիք» որդեգրյալ Նիսուս-մարդու փառապանքը եւ մահը քավության եւ փրկության գործում միայն ուսուցողական նշանակություն են ունեցել: Քաջ գիտակցելով, որ «բաժանման» այս մոտեցումը եւս կառուցված է Որդի Աստծու բնության երկարման դիրքերից, հայ դավանաբանական գրականությունը, մեկ անգամ եւս հավաստելով, որ Որդի Աստծված «ի հայրական էութենէ անժամանակ ծագաւ», Նովիան Ոսկերեքանի հետևությամբ խոստովանում է. «... զՔրիստոս՝ Աստուած կապարեալ եւ մարդ կապարեալ միով բնութեամբ եւ փառաւք եւ գաւրութեամբ, եւ քարոզեմ զբարձրագոյն Աստուածութիւն նորա եւ ոչ ամաթ համարիմ զխոնարհագոյն մարդեղութիւն նորա» եւ ընդհանրացնելով պնդում. «... -Քրիստոսդ անուն՝ ոչ Բանին է յարուկ եւ ոչ մարմնոյն, այլ երկուցն միացելոց եւ աստուածախառն գործելոյ զարնարինականքն»⁴³: Դավանական այս մոտեցումը հայ վարդապետներին եւ աստվածաբաններին թույլ է տվել մեկ անգամ եւս փաստել այն իրողությունը, որ աստվածային մեկության դիրքերից հանդես եկող Արիոսի պնդումից տրամաբանորեն հետևում է, որ -Քրիստոսի մեջ «Աստուած բնակեաց ի մարմնի»: Նրանք միաժամանակ միանգամայն հիմնավոր ցույց են տալիս, որ հերձվածող այդ պնդումից անխուսափելի է նաեւ այն հետևությունը որ «... ոչ յղացաւ անճառաբար յարգանդի Աստուածն Բան, եւ ոչ մնաց Աստուածածինն կոյս: Քանզի ոչ Բանն բնութեամբ ծնաւ, այլ զտաղաւար բանին, եւ ըստ այսմ (զ)իմանի -Քրիստոս ինքն իւր տէր, եւ իւր ծառայ. բազին եւ բնակարան, տուն եւ որ շինէ զտունն, տաղաւար եւ որ բնակէ ի տաղաւարին»⁴⁴:

41 Անդ, էջ 136:

42 Անդ, էջ 138(ընդգծումը՝ Ա. Զ.):

43 Տե՛ս Վարդան Այգեկցի, Գիրք հատկապարտեան եւ արմար հաւաքոյ, էջ 140: Փաստելով Նայր եւ Որդի Աստծու էական եւ բնութեական անբաժանությունը՝ հայ դավանաբանական գրականությունը պնդում է նաեւ դավանական այն տեսակետը, որ «Բանն մարմին եղեւ եւ ի միասին եկին բնութիւնքն, եւ առանց խառնակութեան մնաց միատրութիւնն» եւ դա բացատրում է նրանով, որ «Ինքն ի ծոց Նայր եւ յորովայնի Կոստին, ի խաչին բնեւեալ եղեւ, եւ յաթոտ փառաց ոչ մերկաւայր», անդ, էջ 142:

44 «Գիրք թղթոց», էջ 565:

Այդ համապրեքարում միանգամայն փրամաբանական է օրինաչափ պերք է համարել նաև արիոսականությունը անվերապահ մերժող հայ վարդապետների այն պնդումը, որ Քրիստոս է «... Աստուած ճշմարտապես յերկնից. գիտեմ զնա որդի Դաւթի ըստ մարմնոյ, մարդ յերկրէ չարչարելի. եւ ոչ խնդրեմ, եթէ զհարդ անչարչարելի եւ զհարդ չարչարելի, եւ զհարդ Աստուած եւ զհարդ մարդ. մի՛ գուցէ զգիարդն խուզելով եւ զեղանակն խնդրելով՝ անկայց ի բարութեանցն, որ առաջի կայ մեզ: **Քանզի միայն հաւաքալն պարտ է եւ ի վերուստ հայցել եւ ո՛չ ի մարմնոյ եւ յարենէ**»⁴⁵: Արիոսական հակաերրորդաբանությունը մերժող հավաքային այդ սկզբունքների առաջնության դիրքերից հայ վարդապետները պնդում են նաև «պարտ է պարշաճ է մեզ յուսալ ի Քրիստոս Աստուած մեր» սկզբունքը հետևյալ հիմնավորմամբ. «... քանզի Նա միայն է քաջ եւ յաղթող հովիւ եւ սիրող պարուիրանապահաց իւրոց, խոնարհ եւ այցելու, որ երբեմն զԱրիանոսացն քակեաց կարճեալ ճոխություն»⁴⁶:

Նույն շարժառիթներով արիոսական հակաերրորդաբանական պնդումները մերժվում են նաև դավանական այն ըմբռնումների հիման վրա, որը Գրիգոր Լուսավորիչը հետևյալ կերպ է ձեռակերպում. «Սա է Աստուած, Աստուած մեր յաւիտեանս ... եւ ձեռք մեր շօշափեցին ի վերայ Բանին կենաց. եւ կեանքն յայրենեացն, եւ տեսաք եւ վկայեմք, զի նա ինքն է ճշմարիտ Աստուած եւ կեանք յաւիտեանականք: Որ առ մարմին՝ անըմբռնելի, եւ շօշափեցաւ եւ ըմբռնեցաւ մարմնովն, եւ զամենայն անցս մարմնոյն յանձն էառ իւրովք կամօքն»⁴⁷: Արիոսի դեմ է ուղղված նաև հայ դավանաբանական գրականության մեջ ամրագրված երրորդաբանական անանց նշանակություն ունեցող այն պնդումը, որ անձնավորյալ Քրիստոս «Նոյն ինքն զմեծասքանչ գաւորութիւնն առնէր եւ նոյն ինքն ընդ չարչարանաւքն անկանէր, զի միութիւն ոչ լինի ի միութիւն երկուս զի թէ այսպէս բաժանեսցի, ոչ լինի միութիւն, այլ երկություն»⁴⁸: Իր հերթին Նովիան Մայրագոմեցին դա բացաբարում է նրանով, որ «Ինքն Բանն է պարճառ եղելութեան, առանց պարճառին զեղելութիւնն անհնար է ասել: Ինքնն է եղեալն ինքն եղեալն է Աստուած եւ մարդ միանգամայն. եւ զի ամենեւին եղեալն է Աստուած եւ բնութիւն Տօր»⁴⁹: Եւ հավաստելով անփոփոխ հավաքարմությունը առաջին երեք փիեզերական ժողովների կողմից սրբագործած Ս. Երրորդության դավանանքի նկատմամբ, հռչակելով «զարևաբնութիւն Միածնին» խոստովանությունը՝ հաստատում են. «Յաղագս այսպիսի շնորհաց փառատրեմք զՆայրն՝ զնոյն ինքն փոռողն զՈրդին

45 Անդ, էջ 604(ընդգծումը՝ Ա. Բ.):

46 Անդ, էջ 241:

47 «Կնիք Նաապոյ», էջ 148: Արմատ հաւաքոյ դավանաբանական ժողովածուն Նայ եկեղեցու դավանական ըմբռնումների շարքում զերեղել է նաև ընդհանրական հայրաբանական այն ըմբռնումը, թե «Ոչ ի նահապականութենէ եղև Աստուած՝ Քրիստոս, քա լիցի, այլ գթովն եղև մարդ՝ Աստուած եղով, որպէս հաապամք զի ոչ մարդ աստուածացեալ քարոզեմ, այլ Աստուած մարդացեալ խոստովանիմք (ընդգծումը՝ Ա. Բ.)», **Վարդան Այգեկցի**, Գիրք հաստատութեան եւ արմատ հաւաքոյ, էջ 143:

48 Անդ:

49 «Կնիք Նաապոյ», էջ 143:

Միածին վասն կենաց աշխարհի: Փառաւորեմք զՈրդին, որ զինքն եղ վասն մերոյ փրկութեան» և հռչակում. «Եւ մեր որդիք և ժառանգորդք հաւարոց նոցա, քանզի նախանձաւորք նոցին ենք, զօրանամք հաւարովք և նզովիմք զԱրիոս, որ հայհոյեաց և ասաց, եթե Որդի չէր ի բնութենէ Տօր ծնեալ, այլ՝ արարեալ»⁵⁰:

Ընդհանրացնելով այդ ամենը՝ կարելի է պնդել, որ հերետոգականորեն մերժելով Որդի Աստծու վերաբերյալ արիոսական հայեցողական բոլոր մտակառույցները՝ վաղ շրջանի հայ հայրաբանական, ինչպես նաև հայ դավանաբանական գրականությունը հերետոգականորեն շարադրում և հաջորդաբար ներկայացնում է Ս. Երրորդության և անձնավորման ուղղադավան լուծումների մի ամբողջական շարք: Այդ դիրքերից Քրիստոսի աստվածային որակների հիմնավորմամբ հայ դավանաբանական գրականության մեջ արմատապես մերժվում են Որդի Աստծու արարված, այլագոյ, սահմանափակ և ժամանակային լինելու արիոսական հակաերրորդաբանական բոլոր լուծումները: Եւ այդ գործընթացում հայոց վարդապետները, հավատարիմ մնալով ավանդական երրորդաբանական սկզբունքներին, ելակերպային են համարել դավանաբանական այն հիմնարար ըմբռնումը, որ աստվածային Էությունը Եռանձնյա է միությամբ և Մեկ՝ բնությամբ և Էությամբ: Եւ քանի որ աստվածային անձերն անբաժան են առանձնության և անխառն՝ միասնության մեջ, հայոց վարդապետներն այդ հիման վրա անփոփոխ հռչակել են նաև Տիսու Քրիստոսի աստվածային Էության վարդապետությունը:

Այդ համարեքսրում միանգամայն բնական պետք է համարել նաև, որ Նայասարան աշխարհի, եպիսկոպոսների, քահանաների, իշխանների և աշխարհականների անունից Արիոսն ու արիոսական հերձվածք բազմիցս «յամենասուրբ Երրորդութեան» անունից նզովվել են ինչպես հայոց հայրապետների և վարդապետների դավանաբանական թղթերում⁵¹, այնպես էլ Նայ եկեղեցու տեղական ժողովներում⁵²:

50 Անդ, էջ 369:

51 Տե՛ս «Գիրք Թղթոց», էջ 158, 160, 174, 177, 178, 213, 299, 397, 407, 437, «Կնիք Նասարոյ», էջ 53, 55, 136, 138 և այլն:

52 Տե՛ս «Գիրք Թղթոց», էջ 292, 297:

ՊԱՏՆԱԳՐԱԿԱՆԱԴՐԱԿԱՆ

ՔՐԻՍՏԻԱՆ ՀԱՆՆԻԿ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ¹

Հոգվածը նվիրվում է
Պարույր Մուրադյանի հիշատակին

Կովկասյան տարածաշրջանի նշանակությունն Արեւելյան եկեղեցուն նվիրված ուսումնասիրություններում հայտնի դարձավ աստիճանաբար, բավական ուշ, երբ աստվածաբաններն ու արեւելագետները հասկացան ասորական, ինչպես նաեւ ղպտական ավանդության անգնահատելի արժեքը: Դեռեւս Ի. դարի սկզբին, գրեթե բոլոր արեւելաքրիստոնեական լեզուների եւ մշակույթների գիտակ բելգիացի բոլանդիստ Պոլ Պետերսը բողոքում է, որ ինքը “*Bibliotheca hagiographica orientalis*” շարքում հրատարակած (Bruxelles 1910) իր “*Hiberorum nobilissimae litterae*” գրքում չի կարողացել արժանի ուշադրության արժանացնել այն, չնայած վրաց սուրբգրային գրականությունն ինքնին ավելի կարեւոր է համարել, քան “*Aethiopum barbaris*”-ը: Հատկանշական է, որ կովկասագետ եւ հին վրացական բնագրերի հրատարակիչ Նիկողայոս Մառը, ում մասին դեռ կիսոսվի այս հոդվածում, 1908 թ. դիմում է Պետերսին՝ ողջ Արեւմտյան Եւրոպայում իր միակ ընթերցողին²: Այդուհանդերձ, դեռ այն ժամանակ Հայոց քրիստոնեական ավանդությունն իր վրա արժանի ուշադ-

1 Այս հոդվածի գերմաներեն տարբերակը տե՛ս **Ch. Hannick**, Die Erforschung der christlichen kaukasischen Kulturen im Werk von Paruyr Muradyan. OKS, 61/1-2 (2012), էջ 120-146:

Հապավումներ.

CPG - Clavis partum graecorum, ed. M. Geerard, Turnhout, 1974-1998:

CSCO - Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Paris-Louvain, սկսած 1903-ից:

ՊԲՀ - Պատմաբանասիրական հանդես, Երեւան, սկսած 1958-ից:

OKS - Ostkirchlichen Studien, սկսած 1951-ից:

REArm - Revue des Etudes Armeniennes, Nouvelle serie, Paris, սկսած 1964-ից:

ROC - Revue de l'Orient Chretien. Paris 1896-1935/36 (շարունակվում է 1946-ից):

[Պարույր Մուրադյանը ծնվել է 1933 թ. մարտի 25-ին, մահացել՝ 2011 թ. հուլիսի 21-ին: Նրա վաստակին մեր ամսագիրն անդրադարձել է նաեւ մեկ տասնամյակ առաջ (տե՛ս «Էջմիածին», 2003, Գ.-Դ., էջ 186-190):]

2 Հմմտ **P. Devos**, Le R. P. Paul Peteers (1870-1950). Notice bio-bibliographique. - **P. Peeters**, L'oeuvre des Bollandistes (Subsidia hagiographica 24a), Bruxelles, 1961, էջ 165:

րություն էր սեւեռել, այն էլ շնորհիվ Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարյանների ապշեցուցիչ գործունեության³, որոնք իրենց «Բազմավեպ» (Վենետիկ, սկսած 1843 թ.) եւ «Հանդես ամսօրեայ» (Վիեննա, սկսած 1887 թ.) ամսագրերի էջերում հայրաքանական գրվածքների հրատարակությամբ խթանել էին հայ մշակույթի գիտական ուսումնասիրությունը: Այստեղ պետք է նաեւ հիշել Ադոլֆ Հառնակի ավանդը, որի շնորհիվ Ի. դարի սկզբին Բեռլինում, հայ աստվածաբանների եւ հոգեւորականների օժանդակությամբ, կարեւոր աշխատանքներ սկսվեցին Հայոց Եկեղեցու պատմության եւ աստվածաբանական երկերի հետազոտության բնագավառում⁴:

Սկսած 1896 թ. լույս տեսած «Oeuvre d'Orient» կենտրոնի գիտական հանդես «Revue de l'Orient chretien»-ի առաջին հատորից⁵, որը, ցավոք, ընդհատվել է երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին, ուշադրության կենտրոնում են եղել նաեւ հայագիտության խնդիրները: 1913 թ. առաջին անգամ այս ամսագրում լույս տեսավ վրաց քրիստոնեական գրականության հետազոտությանը նվիրված մի հոդված⁶: «Revue de l'Orient chretien»-ի հրատարակիչ պ. Ռընե Գրաֆֆինը (1858-1941)⁷ մի անգլիացի հեղինակի հոդվածի հրապարակման առիթով (էջ 396, ծան. 1) նշել է. ««Revue de l'Orient Chretien»-ը չունի վրացագետ ֆրանսիացի աշխատակից: Այդ պատճառով իսկ ուրախ ենք, որ պարոններ Ֆ. Կ. Կոնիքերը եւ Օ. Վարդրոպը ցանկանում են մեր ընթերցողին ծանոթացնել այդ կարեւոր գրականության որոշ հուշարձանների»:

«Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium»-ում նույնպես, որը 1903 թ. հիմնադրել են ֆրանսիացի արեւելագետներ՝ ասորագետ Ժան-Բատիստ Շաբոն (1860-1948) եւ ղպտագետ Հենրի Հիվերման (1858-1941), բավական ուշ ներառվեց քրիստոնյա Կովկասի գրականությունը: 1950 թ. բացվեց վրացական շարքը, եւ միայն 1953 թ. դրան հետեւեց հայկական բաժինը:

Նույն կերպ, Ռընե Գրաֆֆինի կողմից կյանքի կոչված «Patrologia Orientalis» շարքում եւս երկու փուլով տեղի ունեցավ կովկասի քրիստոնյա աշխարհի ներգրավումը: Փարիզում այդ շարքի հիմնադրումից (1903) հետո՝ 1910 թ. լույս տեսավ առաջին հայկական հրապարակումը (հտ. 5), իսկ առաջին վրացական բնագիրը հրատարակվեց XIX հատորում՝ 1926 թ., ի դեպ,

3 Հմմտ. **Vahan Inglisian**, Hundertfünfzig Jahre Mechitaristen in Wien (1811-1961), Wien, 1961:

4 Այդ մասին տե՛ս **Ch. Hannick**, Streifzüge durch die Geschichte der armenischen Forschung in Deutschland. - Armeni syn die menschen genant... Eine Kulturbegegnung in der Staatsbibliothek / hrsg. M. Pehlivanian, Berlin, 2000, էջ 99-110, 101-102:

5 Տե՛ս «L'oeuvre d'Orient. Solidarités anciennes et nouveaux défis» / Red. H. Legrand, G. M. Croce, Paris, 2010:

6 Տե՛ս **Fr. C. Conybeare, O. Wardrop**, The Georgian version of the Liturgy of St. James. - ROC 18 (1913), էջ 396-410, 19 (1914), էջ 155-173:

7 Տե՛ս **Sylvain Grébaud**, Un grand éditeur orientaliste Monseigneur René Graffin (1858-1941). - ROC 30 (1935-36, լույս է տեսել 1946 թ. աշնանը), էջ 225-230. **V. Poggi**, Per la storia del Pontificio Istituto Orientale (Orientalia Christiana Analecta 263), Rom, 2000, էջ 57-68:

Փարիզում բնակվելու ժամանակ Ն. Մառի պատրաստած հոդվածի հետ միասին⁸:

Ինչպես գիտենք, Վրաստանի քրիստոնեական մշակույթի հետազոտությունը Ռուսաստանում սկսվել էր հոկտեմբերյան հեղափոխությունից առաջ, ռուս արեւելագիտական դպրոցի վերելքի տարիներին: Առաջնորդող պարբերականն էր դարձել «Христианский Восток» ամսագիրը, որը լույս տեսավ 1912-1918 թթ., այդ ընթացքում հրապարակվեց վեց հատոր: Ռուս արեւելագետներն ու բյուզանդագետները նոր շարքով եւ հատորով (1 (7)) այդ ավանդական պարբերականը 1999 թ. կրկին կյանքի կոչեցին: «Христианский Восток»-ի նախաձեռնողներ եւ գործուն աշխատակիցներ էին բյուզանդագետ, կովկասագետ, իրավունքի պատմաբան Վլադիմիր Ն. Բենեշելիչը (1874-1938)⁹, հայագետ եւ կովկասագետ Նիկոլայ Յա. Մառը (1864-1934)¹⁰, ինչպես նաեւ եթովպագետ եւ եգիպտագետ Բորիս Ա. Տուրանելը (1868-1920)¹¹:

ա. Նիկողայոս Մառի ժառանգության պահպանումն ու զարգացումը. Այստեղ առանձնահատուկ անդրադարձի կարիք ունի հատկապես Նիկողայոս Յա. Մառը, քանի որ նրա տեսակետները խոր ազդեցություն են թողել Պարույր Մուրադյանի գիտական ժառանգության վրա: Արդարեւ, կարելի է անգամ պնդել, որ Պ. Մուրադյանն իրեն համարել է կովկասյան բանասիրությ-

8 Sté N. Marr, *Le synaxaire géorgien. Rédaction ancienne de l'union arméno-géorgienne*. *Patrologia orientalis* XIX/5, Paris, 1926: Լենինգրադի պետական ակադեմիայի այն ժամանակվա Նյութական մշակույթի պատմության ինստիտուտի նախագահ Ն. Մառը 1926/27 թթ. ձմռանը, ինչպես նաեւ 1928 թ. զարնանը վրացերեն լեզվի դասախոսություններ էր կարդում Փարիզի Արեւելյան լեզուների ազգային դպրոցում (*École Nationale des Langues Orientales*)՝ ազատ դասախոսությունների («cours libres») շրջանակում, ինչպես նաեւ, բացի կանոնավոր դասընթացից, կազմակերպել էր մագիստրոսական կրթության ամբիոն («chaire magistrale»)։ Հմմտ. Մորիս Բրիերի նախաբանը հետևյալ գրքում N. Marr et M. Brière, *La langue géorgienne*, Paris, 1931, էջ IX. նաև՝ H. Boissin, *Cent-Cinquantenaire de l'École des Langues Orientales - Histoire, organisation et enseignement de l'École Nationale des Langues Orientales Vivantes*, Paris, 1948, էջ 433. Ch. Mercier, *Les études géorgiennes en France*. - *Bedi Kartlisa* 19-20 (1965), էջ 199-202:

9 Հմմտ. И. П. Медведев, В. Н. Бенешевич, *Судьба ученого, судьба архива, Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге*, СПб, 1995, էջ 339-388: ՆԳԺԿ-ի րանտում 1938 թ. գնդակահարված Բենեշելիչի մահվան թվականը երկար ժամանակ անհայտ էր: G. M. Croce, *La Badia greca di Grottaferrata e la rivista "Roma e l'Oriente"* II, Vatikan, 1990, էջ 770-771-ը հրապարակում է երկու փաստաթուղթ Բենեշելիչի 1911-1912 թթ. նամակագրությունից եւ նշում 1943-ը՝ որպես նրա մահվան տարեթիվ: Այս թվականը նա կրկնում է իր հրատարակած գրքում К. Королевский, *Книга бытия моего. Mémoires autobiographiques* IV, Vatikan, 2007, էջ 1655 (այս չափազանց արժեքավոր հրապարակման մասին տե՛ս G. M. Croce, հմմտ. OKS 60 [2011], էջ 341):

10 Sté П. М. Мурадян, *Крупнейший служитель отечественной науки (к 120-летию со дня рождения и 50-летию смерти акад. Н. Я. Марра)*. Кавказ и Византия 6, Ереван, 1988, էջ 5-13. J. Megreldzé, *Le centenaire de la naissance de Nicolas Marr: Principales étapes de sa vie*. - *Bedi Kartlisa* 17-18 (1964), էջ 195-197:

11 Sté И. Ю. Крачковский, Б. А. Тураев и христианский Восток, Петроград, 1921. Н. Н. Глубоковский, Б. А. Тураев как христианский учитель и ученый. «Русская мысль» (1923, Прага 1924), էջ 378-398. Т. А. Богданова, Н. Н. Глубоковский: путь церковного ученого (по архивным материалам). И. П. Медведев, *Мир русской византистики. Материалы архивов Санкт-Петербурга*, СПб, 2004, էջ 148 (ծան. 121):

յան եւ մշակույթի պատմության բնագավառում Ն. Մառի գործի շարունակող՝ առանց մոտենալու վերջինիս կողմից ավելի ուշ՝ խորհրդային շրջանում մշակած լեզվաբանության տեսական դրույթներին, եւ սա պետք է շեշտել այս հոդվածի հենց սկզբում: Տեսություն, որով առաջնորդվում էր մարքսիստական լեզվաբանությունը՝ վերամշակելով հաբեթական գաղափարախոսությունը¹², որը եւ Պ. Մուրադյանը, առանց կաշկանդվելու, բնութագրել է իբրեւ «շփոթմունք»¹³: Արդեն 1968 թ. Պ. Մուրադյանը վեր է հանում Մառի վաստակը հայ-վրացական բանասիրության բնագավառում՝ հրապարակելով մի ընդգրկուն ժողովածու՝ «Մառը եւ հայագիտության հարցերը» վերնագրով¹⁴: Մեծ կովկասագետ Մառի մասին Պ. Մուրադյանը Հայկական սովետական հանրագիտարանում (ՀՍՀ, հտ. 7, Երևան, 1981, էջ 263-265) հեղինակել է մի տարողունակ հոդված, որում նա, ի թիվս այլ գործերի, ներկայացնում է նրա վաստակը հայոց եւ վրաց բանասիրության բնագավառում, գործակցությունը «Христианский Восток» ամսագրի եւ իր աշակերտների հետ, որոնց թվում էին Ն. Ադոնցը եւ Հովս. Օրբելին: Դրանից մի քանի տարի առաջ Պ. Մուրադյանը հետազոտել էր Ն. Մառի, Հովս. Օրբելու եւ պատմաբան, բարբառագետ Լ. Զ. Մսերյանի (1887-1933) ծավալուն նամակագրությունը՝ հրապարակելով բնագրերը¹⁵:

Ն. Մառը 1891-ից Պետերբուրգի համալսարանի Արեւելյան լեզուների ֆակուլտետում հիմնեց հայագիտության ամբիոն, ապա՝ «Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии» շարքը, որի 3-րդ հատորում 1901 թ. նա հրապարակեց Հիպոլիտոս Հռոմեացու «Երգ Երգոցի մեկնություն»-ը՝ ըստ հին վրացերենով պահպանված միակ տարբերակի (CPG 1871)¹⁶: Գիտությունների կայսերական ակադեմիայի անդամ ընտրվելուց հետո, Ն. Մառը հիմնում է «Biblioteca armeno-georgica» շարքը, որի հինգ հատորը լույս է տեսնում 1911-1915 թթ.: Հենց այստեղ, Մառի հեղինակությամբ, 1914 թ. լույս է տեսնում շարքի երրորդ հատորը՝ «Синодик крестного монастыря в Иерусалиме» վերնագրով, իսկ 1915 թ. նրա աշակերտ Ն. Ադոնցի

12 Մառյան լեզվաբանական տեսության մասին տե՛ս **M. G. Smith**, *Language and Power in the Creation of the USSR 1917-1953*, Berlin-New York, 1998, էջ 81-102. **A. Frings**, *Sowjetische Schriftpolitik zwischen 1917 und 1941. Eine handlungstheoretische Analyse (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 73)*, Stuttgart, 2007, էջ 242-247: Իր ժամանակի առաջատար լեզվաբանների եւ սլավոնագետների վերաբերմունքը Ն. Մառի նկատմամբ տե՛ս **М. А. Робинсон**, *Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 - начало 1930-х годов)*, М., 2004, էջ 148-153:

13 Տե՛ս **П. Мурадян**, *Крупнейший служитель* (ծան. 10), էջ 12:

14 Տե՛ս **Պ. Մ. Մուրադյան**, Ն. Մառը եւ հայ-վրացական բանասիրությունը. Մառը եւ հայագիտության հարցերը, Երևան, 1968, էջ 58-69:

15 Տե՛ս «Неопубликованные страницы» (подготовка писем Н. Мара, И. Орбели и Л. Мсерианца к печати, примечания и предисловие П. М. Мурадяна). Հայագիտական հետազոտություններ, Ա., Երևան, 1974, էջ 227-402:

16 Բնագրի գերմաներեն թարգմանությունը տե՛ս **N. Bonwetsch**, *Hippolyts Kommentar zum Hohenlied auf Grund von N. Marrs Ausgabe des grusinischen Textes (Texte und Untersuchungen 23, 2c)*, Leipzig, 1902:

(1871-1942) պատրաստած չորրորդ՝ “Дионисий Фракийский и армянские толкователи” հատորը, որը 1970 թ. վերահրատարակվեց ֆրանսերեն թարգմանությամբ¹⁷: Վերջապես նույն շարքում լույս տեսավ Ն. Ադոնցի “Армения в эпоху Юстиняна - политическое состояние на основе нахарарского строя” (“Тексты и Разыскания по армяно-грузинской филологии”, т. 11, СПб, 1908)¹⁸ ավարտաճառը, որի հրատարակության 100-ամյակի առիթով 2009 թ. Սանկտ Պետերբուրգում հրապարակվեց Յուրի Կոստանյանի կազմած փոքրիկ՝ “Новый взгляд на историю Армении - Сборник статей, посвященный творчеству Николая Адонца” ժողովածուն, ուր արտատպվել են Ն. Ադոնցին նվիրված Նիկողայոս Մառի, Կարեն Յուզբաշյանի, Նինա Գարսոյանի, Գագիկ Սարգսյանի, Ռոնն Գրուսեի, Ժերար Գարիտի գնահատական-ձոները:

Ի. դարի առաջին տարիներին Աթոս (Ս. Իվիրոն) եւ Սինայի Ս. Կատարի-նե վանքեր կատարած գիտարշավների ժամանակ Ն. Մառը հավաքել է վրացերեն եւ հայերեն նյութեր: Ի. Վ. Մեգրելիձեի խմբագրությամբ լույս են տեսել նաեւ նրա “Описание грузинских рукописей Синайского монастыря” (Москва-Ленинград 1940) երկը, որի նախաբանում (էջ VIII) Մեգրելիձեն հավաքել է Մառի հիմնական հրապարակումները քրիստոնեական վրաց մատենագրության բնագավառում: Նիկողայոս Մառի գրադարանի եւ արխիվի մի մասը տեղափոխվել է ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտության ինստիտուտ, եւ երկար տարիներ Պ. Մուրադյանը¹⁹ օգտվել է դրանցից:

17 St'ya N. Adonz, Denys de Thrace et ses commentateurs arméniens, Leuven, 1970: [Երկի հայերեն թարգմանությունը՝ **Նիկողայոս Ադոնց**, Երկեր, Գ., Երեւան, 2008, էջ I-CLXXXIX, 1-305 - Ա. Բ.]:

18 Անգլերեն թարգմանությունը եւ լրացումը՝ Նինա Գարսոյանի. “Armenia in the Period of Justinian - The political conditions based on the naharar system”, Lissabon, 1970: [Երկու տասնամյակ առաջ ռուսերենից հայերեն թարգմանվեց եւ հրապարակվեց նաեւ Ն. Ադոնցի այս գրքը. **Նիկողայոս Ադոնց**, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում. քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, ռուսերենից թարգմ.՝ Ա. Թ. Խոնդկարյան, Է. Հ. Խոնդկարյան, մասնագիտական խմբագիր՝ Շ. Վ. Սմբադյան, Երեւան, 1987 - Ա. Բ.]:

19 [Նիկողայոս Մառի եւ Հովսեփ Օրբելու արխիվը մինչեւ 1980-ական թթ. պահպանվել է Լենինգրադի Արեւելագիտության ինստիտուտում, այնուհետեւ ամբողջությամբ տեղափոխվել է նախկին ԽՍՀՄ ԳԱ լենինգրադյան մասնաճյուղի արխիվ: Մառի եւ Օրբելու գրադարանի հիմնական ֆոնդը 1988 թ. հետո տեղափոխվել է ԽՍՀՄ ԳԱ լենինգրադյան բաժանմունքի գրադարան: Քրիստիան Հաննիկի հողվածում խոսքը Նիկողայոս Մառի աշխատությունների տպագիր օրինակների մասին է, որոնց մեծ մասի վրա պահպանվել են ակադեմիկոսի երկերի հետտպագրական սրբագրություններն ու լրացումները: Գրադարանի այդ մասը (շուրջ 1500 միավոր) առանձնացվել եւ Երեւանի Արեւելագիտության ինստիտուտի Քրիստոնյա Արեւելք բաժին է տեղափոխվել 1988 թ. փետրվարին՝ Լենինգրադի Արեւելագիտության ինստիտուտի տնօրինության համաձայնությամբ: Այդ աշխատանքը կատարելու նպատակով այն ժամանակվա ՀԽՀ ԳԱ Արեւելագիտության ինստիտուտից մեկ ամսով Լենինգրադ էին գործուղվել Ա. Բոգոյանը եւ Ա. Հակոբյանը: Պարույր Մուրադյանը Հայաստանի անկախության տարիներին հասցրեց այդ նյութերի հիման վրա հրատարակել ժողովածու՝ **Н. Я. Марр, Кавказский культурный мир и Армения**, Ереван, 1995: Տասը տարի անց նա հրավիրեց նաեւ գիտաժողով՝ նվիրված Նիկողայոս Մառի հիշատակին, եւ իր խմբագրությամբ հրապարակեց «Ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառ, ծննդյան 140 եւ մահվան 70-ամյակների տարելիցի ժողովածու», Երեւան, 2005 զիրքը - Ա. Բ.]:

բ. Ոստոցիչ եւ հայրաբան Կիմ Մուրադյանի բերած աշխուժությունը. Պարույր Մամբրեի Մուրադյանը (1933-2011) չափազանց վաղ է սկսել զբաղվել Նիկողայոս Մառի կովկասագիտական ժառանգության հետազոտությամբ: Շուտով կլրանա հայ մեծամուն գիտնականի մահվան երեք տարին: Նրա անցած ճանապարհը բազմաթիվ առումներով տարբերվում է Նիկողայոս Մառի կենսուղուց, սակայն ակնհայտ են նաեւ նմանությունները՝ հետազոտությունների ուղղվածությունը եւ հրապարակած երկերի բովանդակությունը:

Պարույր Մուրադյանը ծնվել է 1933 թ. մարտի 25-ին, Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ գտնվող հյուսիս-հայկական նահանգի մի ավանդապահ ընտանիքում, որը սերում է վերին Եփրատի ափին գտնվող Էրզրումից: Նա շատ կապված է եղել իր կրտսեր եղբայր Կիմ Մուրադյանի (1938-1991)²⁰ հետ, որը Հայաստանում համարվում է նոր սերնդի հայրաբանական հետազոտությունների հիմնադիր, այն առումով, որ արդեն 1976 թ. հրապարակել էր «Բարսեղ Կեսարացին եւ նրա «Վեցօրեան» հայ մատենագրության մեջ» թեմայով թեկնածուականատենախոսությունը²¹: Կարճ ժամանակ անց լույս տեսավ Վեցօրեից ճառերի մեկնության հայկական բնագրի նոր մեկնության քննական հրատարակությունը (CPG 2838)²²: Դրանից հետո Կիմ Մուրադյանն իրեն նվիրում է Եկեղեցու կապադովկյան մեկ ուրիշ մեծ հոր՝ Գրիգոր Նազիանզացու երկերի հետազոտությանը հայ մատենագրության մեջ²³: Այնուհետեւ, իբրեւ երեք մեծ կապադովկացիների մասին եռագրության ավարտ, հաջորդեց Գրիգոր Նյուսացուն նվիրված նրա հետազոտությունը, որ լույս տեսավ հետմահու²⁴, ոչ այնքան հայտնի՝ «Ինստիտուտի կողմից» գրված մի համապարփակ նախաբանով, ուր խոսվում է Կիմ Մուրադյանի հայրաբանական հետազոտությունների, ձեռքբերումների մասին: Գրիգոր Նյուսացու եւ Գրիգոր Նազիանզացու մասին երկու աշխատությունն էլ լույս տեսան իբրեւ ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտության ինստիտուտի հրատարակություններ, որի առաջատար գիտնականն էր Պարույր Մուրադյանը: Մայր Աթոռի հրատարակությունը հինգ տարի առաջ լույս ընծայեց Կիմ Մուրադյանի պատրաստած Բարսեղ Կեսարացու «Գիրք պահոց»-ի (Liber de ieiuniis) հայկական տարբերակի

20 [«Էջմիածին» ամսագիրը ժամանակին անդրադարձել է Կիմ Մուրադյանի գիտական վաստակին. տե՛ս Ա. Բոզոյան, Հ. Մարգարյան, Հարգանքի տուրք հայագետի հիշատակին. «Էջմիածին», 1992, Ա.-Բ.-Գ., էջ 98-101 - Ա. Բ.]:

21 Տե՛ս Կ. Մ. Մուրադյան, Բարսեղ Կեսարացին եւ նրա «Վեցօրեան» հայ մատենագրության մեջ, Երևան, 1976:

22 Տե՛ս Բարսեղ Կեսարացի, Յաղագս Վեցարեայ արարչութեան, հրատ.՝ Կ. Մուրադյան, Երևան, 1984:

23 Տե՛ս Կ. Մ. Մուրադյան, Գրիգոր Նազիանզացին հայ մատենագրության մեջ, Երևան, 1983:

24 Տե՛ս Կ. Մ. Մուրադյան, Գրիգոր Նյուսացին հայ մատենագրության մեջ, Երևան, 1993. հմմտ. նաեւ՝ «Kim Mouradyan (1938-1991)». REArm 23 (1992), էջ 627-631 հրապարակումը (ակնարկն ու մատենագիտությունն ուղարկել է Պ. Մ. Մուրադյանը, իսկ թարգմանությունը կատարել է Ժ. Դեղեյանը):

քննական բնագիրը²⁵: Հետագայում ստեղծված այս երկը առնչվում է շուրջ 30 ճառից բաղկացած մի մատենագրական ժողովածուի հետ, որն ըստ հայկական ավանդության՝ ներկայացված է երկու տարբերակով (CPG 2845, 2846)²⁶, ինչպես եւ պետք էր սպասել մի ժողովածուից, որը կառուցված է ընդգրկմամբ տարբերվող հավաքածուի առանձին ձեռագրերի²⁷ թեմատիկ հիմքի վրա, որն ավելի վաղ չէ, քան Ժ. դարը: Ըստ Ֆեդվեկի՝ թարգմանությունը կատարվել է Ե.-Ը. դարերում:

Պարույր եւ Կիմ Մուրադյանները ունեին աստվածաբանական խորը գիտելիքներ: 2008 թ. Պարույր Մուրադյանի գրած վերջին գիրքը՝ «Կովկասյան մշակութային աշխարհը եւ Հայաստանը»²⁸ խորագրով հոդվածների ժողովածուի առաջին հատորը, նվիրված է իր կրտսեր եղբոր գաղափարներին: 1976-ից Կիմ Մուրադյանն աշխատել է ՀԽՍՀ ԳԱ Արեւելագիտության ինստիտուտի Քրիստոնյա Արեւելքի բաժնում, որը ղեկավարում էր նրա եղբայր Պարույր Մուրադյանը:

գ. Պարույր Մուրադյանի գիտական ուղին. 1952 թ. Վրաստանի հարավում գտնվող Ախալքալակին մոտակա Ագավրետ գյուղում միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո՝ 1953-1958 թթ. Պարույր Մուրադյանը սովորում է ԵՊՀ Արեւելագիտության ֆակուլտետում՝ մասնագիտանալով նորիրանյան բանասիրության խնդիրների ոլորտում: Այնուհետեւ նա սկսել է իր գիտական գործունեությունը որպես գրադարանավար Մատենադարանում, որն այն ժամանակ ղեկավարում էր ակադ. Լեոն Խաչիկյանը (1918-1982)²⁹: Պատմաբան եւ ձեռագրագետ Լ. Խաչիկյանը, ինչպես նաեւ 1932-1935 թթ. Թբիլիսիում Ն. Մառին աշակերտած պատմաբան եւ կովկասագետ Մուրեն Երեմյանը (1908-1993)³⁰ Պ. Մուրադյանին խորհուրդ տվեցին զբաղվել վրաց բանասիրությամբ:

25 Տե՛ս Ս. Բաբսեղ Կեսարացի, Գիրք պահոց, հրատ.՝ Կիմ Մուրադյան, Եկեղեցական մատենագրություն, Բ., Էջմիածին, 2008, 519 էջ. Գոհար Մուրադյանի գրախոսությունը. ՊԲՀ 2009/2-3, էջ 276-277:

26 Հայերեն ժողովածուի վերլուծությունը տե՛ս P. J. Fedwick, Basil of Caesarea. - Christian, Humanist, Ascetic. A Sixteen-Hundredth Anniversary Symposium II, Toronto, 1981, էջ 477-479:

27 Տե՛ս P. J. Fedwick, Bibliotheca Basiliana Universalis. A Study of the Manuscript Tradition, Translations and Editions of the Works of Basil of Caesarea II/1, Turnhout, 1996, էջ 172:

28 Տե՛ս Պ. Մուրադյան, Կովկասյան մշակութային աշխարհը եւ Հայաստանը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտության ինստիտուտ, 2008:

29 Տե՛ս J.-P. Mahé, Académicien Levon Xaç'ikyan. - REArm 16 (1982) էջ 7-8. հմմտ. նաեւ Ս. Արեւշատյանի հոդվածը. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հտ. 5, Երևան, 1979, էջ 27-28: Նրա ծննդյան 90-ամյակին 2008 թ. հոկտեմբերին, տեղի ունեցավ մի գիտաժողով, որի հարուստ նյութերը լույս տեսան Գ. Տեր-Վարդանյանի խմբագրությամբ. Levon Khachikian 90 - Materials of the founder-director of the Matenadaran Levon Khachikian, Erevan 2010. այստեղ, էջ 406-426-ում տե՛ս Լ. Խաչիկյանի մատենագիտությունը: Պ. Մուրադյանն արդեն իր ուսուցչի ծննդյան 60-ամյակին հրատարակել էր «Վաստակաշատ հայագետը (Լ. Խաչիկյանի ծննդյան 60-ամյակի առթիվ)». «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1978, 7, էջ 106-111:

30 Տե՛ս J.-P. Mahé-ի հրապարակումը, REArm 24 (1993), էջ 339-340. Պ. Մուրադյան, Երեւելի կովկասագետ-միջնադարագետը (ակադ. Ս. Տերմյանի ծննդյան 80-ամյակի առթիվ). «Գիտություն եւ տեխնիկա», 1988, 4, էջ 25-28:

Երկու ուսուցչապետների հետ Պ. Մուրադյանը հաստատեց սերտ համագործակցություն: 1995 եւ 1999 թթ. Խաչիկյանի ընդգրկուն գիտական ժառանգությունից Մուրադյանը երկու հատորով հրատարակեց մի ընտրանի՝ Երեւանի Գանձասար աստվածաբանական կենտրոնի հրատարակչությամբ³¹:

1960-1962 թթ. Պ. Մուրադյանն ուսանել է Թբիլիսիի պետական համալսարանում՝ որպէս Հայաստանի ԳԱ ասպիրանտ: Նա կարողացավ իր կրթությունը համակողմանի դարձնել Թբիլիսիի Ձեռագրերի ինստիտուտի այն ժամանակվա տնօրէն եւ վրաց եկեղեցական մատենագրության հետազոտության հիմնադիր Կորնելի Կեկելիձեի (1879-1962)³² մոտ, իսկ հին վրացերենի իմացությունն ընդլայնեց Ակակի Շանիձեի (1887-1988)³³ մոտ: Ի դեպ, Շանիձեն ժամանակին հայ եւ վրաց բանասիրություն էր ուսանել Ս. Պետերբուրգում՝ Ն. Մառի մոտ³⁴:

Այդ համագործակցությունից ծնվեց «Հայ-վրացական գրական փոխհարաբերությունները ԺԸ. դարում» թեկնածուական ատենախոսությունը, որը Պ. Մուրադյանը 1963 թ. պաշտպանեց Թբիլիսիում, իսկ 1966-ին իբրեւ մենագրություն լույս ընծայեց Երեւանում³⁵: Դրան հաջորդեցին տարիներ, երբ նա, դասավանդելով համալսարանում, միաժամանակ ակադեմիայի գիտաշխատող էր, մինչեւ որ 1976 թ. գտավ իր գործունեության բաղձալի դաշտը Հայաստանի ԳԱ Արեւելագիտության ինստիտուտում՝ Գագիկ Սարգսյանի ղեկավարության ներքո: Այնտեղ ծնվեց «Վրաստանի հայերեն արձանագրությունները. Զարթի եւ Կախեր» դոկտորական աշխատանքը, որը լույս տեսավ 1985 թ. «Armeno-Georgica» շարքում³⁶:

31 Տե՛ս **Լեւոն Խաչիկյան**, Աշխատություններ, հտ. Ա., Բ., կազմեց Շ. Խաչիկյան, խմբ. Պ. Մ. Մուրադյան, Երեւան, 1995, 1999. [Ինը տարի անց, Երեւանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գրախառնով Պ. Մուրադյանը հրատարակեց **Լեւոն Խաչիկյան**, Աշխատություններ, հտ. Գ., կազմեց Շ. Խաչիկյանը, խմբ. Պ. Մուրադյանը, Երեւան, 2008 (եզրափակիչ հատորը) - Ա. Բ.]: 1991 թ. Հայաստանի անկախացումից հետո հին, դասական ուղղագրությունն աստիճանաբար օգտագործվեց գրավոր խոսքում: Սրանով են պայմանավորված հատկապես անձնանունների տարբերակված գրության ձևերն այս հոդվածում:

32 Արեւմտյան Եւրոպայում Կեկելիձեն նախ եւ առաջ հայտնի է «Geschichte der kirchlichen georgischen Litteratur auf Grund des ersten Bandes der georgischen Literaturgeschichte von K. Kekelidze / bearbeitet von P. Michael Tarnišvili in Verbindung mit Dr. Julius Assfalg» (Studi e Testi 185), Vatikan, 1955 գրքի շնորհիվ: Տե՛ս კორნელი კეკელიძე (1879-1962), ბიბლიოგრაფია/შემდგენლები ს. ყუბანეიშვილი, ვ. დოლიძე, თბილისი, 1979, ինչպես նաեւ H. Vogt-ի գրախոսությունը. Bedi Kartlisa 13-14 (1962), էջ 6-9, ուր ընդգծված է Կեկելիձեի աշխատակցությունը «Христианский Восток»-ին: [Պ. Մուրադյանը բազմիցս անդրադարձել է իր ուսուցչի վաստակին: 1979 թ. նա գիտաժողով է հրավիրել Երեւանում՝ նվիրված Կ. Կեկելիձեի ծննդյան 100-ամյակին (ՊԲՀ, 1979, 2, էջ 297-298), արժեւորել է նրա գիտական գործունեությունը (ՊԲՀ, 1975, 1, էջ 311-316. ՊԲՀ, 1979, 4, էջ 25-34) - Ա. Բ.]:

33 Իր ուսուցիչ Շանիձեի հիշատակի 100-ամյակին Պ. Մուրադյանը նվիրել է հոդված եւ կազմել նրա հայագիտական հետազոտությունների մատենագիտությունը. ՊԲՀ, 1987, 1, էջ 23-24, 235-237:

34 Տե՛ս S. Dzidziguri-ի հոդվածը Bedi Kartlisa 35 (1977), էջ 47, հմնւ. H. Fähnrich-ի հոդվածը Georgica 10 (Jena - Tbilissi, 1987), էջ 5-6:

35 Տե՛ս **Պ. Մ. Мурадян**, Армянно-грузинские литературные взаимоотношения в XVIII веке, Ереван, 1966, էջ 233: Լ. Խաչիկյանի կարճ բանախոսությունը տե՛ս u REArm 12 (1977), էջ 400:

36 Տե՛ս **Պ. Մ. Мурадян**, Армянская эпиграфика Грузии: Картли и Кахети. (Armeno-Georgica

1991/92 թթ. ձմեռային դասաշրջանում Պ. Մուրադյանը Տրիերի համալսարանի կողմից հրավիրվեց իբրեւ հյուր-պրոֆեսոր հայ-վրացական բանասիրության գծով³⁷։ Այն ժամանակ սա նրա առաջին երկարատեւ գործուղումն էր Խորհրդային Միությունից դուրս։ Հայաստանի ԳԱ Արեւելագիտության ինստիտուտի «Քրիստոնեա Արեւելք» բաժինը ղեկավարեց մինչեւ իր մահը՝ 2011 թ. հուլիսի 22-ը³⁸։ Պ. Մուրադյանի 70-ամյակի կապակցությամբ ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտության ինստիտուտը հրատարակեց հոբելյարի մատենագիտությունը՝ կենսագրական նշումներով, մի հրատարակություն, որը կազմել է նրա որդի Կարեն Մուրադյանը³⁹։ Պարույր Մուրադյանի մասին կարճ կենսագրական տեղեկություններ հրատարակվել են նաեւ Գ. Ստեփանյանի Կենսագրական բառարանում⁴⁰։

Պարույր Մուրադյանը համառ հետազոտող էր, միաժամանակ տաղանդավոր եւ ոգեշնչող պրոֆեսոր, որ մերժում էր միջակությունը։ Նրա քննադատությունը խիստ էր։ Անհաճո լինելը նրան չհանգարեց վերարտադրելու իրականությունը։ Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ Հայաստանի եւ Ադրբեջանի ռազմական բախման ժամանակ նա բարձրացրեց պատմաբանի իր ծայրը եւ բացահայտեց պատմական կեղծիքը Կովկասյան Աղվանքի մասին⁴¹։ Նրա վերաբերմունքը Հայ Առաքելական Եկեղեցու նկատմամբ հարգալից էր, սակայն հաճախ՝ քննադատական։ Նա Արցախի Պարգեւ եպիսկոպոսի գործակցությամբ եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Ա.-ի օրհնությամբ ղեկավարել է Գանձասար աստվածաբանական կենտրոնի «Հայագիտական գրադարան» մատենաշարը⁴², եւ ի թիվս այլոց՝ 1999 թ. այս շարքում կազմակերպել է Շամախիի ուսյալ եպիսկոպոս (սկսած 1895-ից) Մակար Բարխուդարյանցի (1832-1906)՝ Կովկասյան Աղվանքին եւ Լեռնային Ղարաբաղին նվիրված աշխատության վերահրատարակումը։ Ժամանակավորապես նա հանձն առավ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի եկեղեցական եւ գրական «Շողակաթ» ամսագրի հրատարակումը, ուր 1995 թ. լույս ընծայեց մի հոդված՝ միջնադարյան Հայաստանում Ս. Նիկողայոս Զմյուռնիացու պաշտամունքի մասին. հոդ-

4), Ереван, 1985:

37 Տե՛ս **Ch. Hannick**, Vielfalt der armenischen und georgischen Philologie: Prof. Dr. P. Muradyan als Gast an der Universität Trier 18 (1992), Heft 4, էջ 15:

38 Տե՛ն ՀՀ ԳԱԱ նախագահության Հայագիտական եւ հասարակական բաժանմունքի եւ Արեւելագիտության ինստիտուտի, ինչպես նաեւ ԵՊՀ-ի պատմության ֆակուլտետի հրատարակած համատեղ մահախոսականը. ՊԲՀ, 2011 (187), էջ 305-307:

39 Տե՛ն «Պարույր Մուրադյանի տպագիր աշխատությունների մատենագիտություն», Երևան, 2003:

40 Տե՛ն **Գ. Ստեփանյան**, Կենսագրական բառարան (հայ մշակույթի գործիչներ), հտ. Գ., Երևան, 1990, էջ 92-93: [Նրա մասին տե՛ն նաեւ՝ «Ով ով է. հայեր», կենսագրական հանրագիտարան, հտ. Բ. - Ա. Բ.]

41 Տե՛ն **П. М. Мурадян**, История - память поколений (Проблемы истории Нагорного Карабаха), Ереван, 1990, «К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и Восточных провинций Армении», изд. П. М. Мурадяна, Ереван, 1991:

42 Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արցախի թեմի այս հաստատության վերաբերյալ տե՛ս REArm 25 (1994-95), էջ 495-498:

վածում տեղ էր գտել նաեւ հոգեւոր պոեզիան (էջ 13-28): ՀԳԱ-ն, որի անդամակցությանը Պ. Մուրադյանն արժանի չդարձավ, առաջարկեց նրան առաջատար՝ 1958 թ. հիմնադրված «Պատմա-Բանասիրական հանդես»-ի խմբագրումը. այս հանդեսում նա արդեն 1963 թ. հոդված էր հրապարակել ԺԸ. դարի Կովկասի բանաստեղծ-երգահան Սայաթ-Նովայի՝ վրաց գրականության մեջ խաղացած դերի մասին: Երկար տարիներ լինելով ՊԲՀ-ի հրատարակչական խորհրդի անդամ՝ Պարույր Մուրադյանի անունը, իբրեւ գլխավոր խմբագիր, հայտնվեց պարբերականի 1999 թ. միայն մեկ համարում, որից հետո նա վերջ դրեց հրատարակչական գործունեությանը: Հետագայում նա գնահատվեց իր գիտական անբասիրության եւ հսկայածավալ գիտելիքների շնորհիվ:

Պ. Մուրադյանը երբեք չի ուսանել Խորհրդային Միության սահմաններում գտնվող ռուսական որեւէ համալսարանում, այնուամենայնիվ, բազմիցս իր գործուն մասնակցությունն է բերել Խորհրդային Միության ողջ տարածքում գործող ակադեմիական եւ համալսարանական տարբեր գիտխորհուրդների աշխատանքին: Իր մանկավարժական գործունեությունը՝ ռուսաց լեզվով, նա կարողացավ արժեւորել գերմանական մի համալսարանում՝ Տրիր-րում: Գերմանիայում բնակվելու ժամանակ նա մի կարճ ակնարկով («Հայագիտական ուսումնասիրությունների վիճակը եւ հիմնական նպատակը») համակարգեց սեփական նպատակասլաց դասախոսությունները՝ հրապարակելով «Armenisch-Deutsche Korrespondenz 75» (մարտ 1992, էջ 50-52) պարբերականում:

դ. Վիմագիր արձանագրությունները՝ հայոց քրիստոնեության դավանական ինքնորոշման սկզբնաղբյուր. Իրավամբ, Պարույր Մուրադյանի ուսումնասիրությունների հիմնական ոլորտն է համարվում վիմագրագիտությունը, ինչպես հայագիտության, այնպես եւ վրացագիտության մեջ: Սկսած սկզբնաղբյուրների տեսակների մասին նրա առաջին հոդվածից (1966 թ.)⁴³ մինչեւ «Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները. աղբյուրագիտական հետազոտություն» (1977), «Վրաստանի հայերեն արձանագրությունները. Զարթի եւ Կախեթ» (1985), «Վրաստանի հայերեն արձանագրությունները. Թբիլիսի» (1988) երեք հատորը⁴⁴, հստակ երեւում է, թե ինչպես է նա հետազոտում վիմագիր հուշարձանները, առկա սկզբնաղբյուրները նա սկզբում ենթարկում է հնագրագիտական եւ բանասիրական հետազոտության, ապա դրանք խոսեցնում է պատմական միջավայրում: Քանի որ վիմագրերը հիմ-

43 Տե՛ս Պ. Մուրադյան, Վրացերեն արձանագրությունները Հայաստանում. «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1966, 3, էջ 30-48:

44 Տե՛ս Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները. աղբյուրագիտական քննություն (Armeno-Georgica 1), Երեւան, 1977. Պ. Մ. Мурадян, Армянская эпиграфика Грузии: Картли и Кахети. (Armeno-Georgica 4), Երեւան, 1985. Պ. Մ. Мурадян, Армянская эпиграфика Грузии: Тбилиси. (Armeno-Georgica 5), Երեւան, 1988:

նականում վերաբերում են եկեղեցիներին եւ վանքերին, զարմանալի չէ, որ դրանք եկեղեցու պատմության նախընտրելի սկզբնաղբյուրներ են, եւ հենց այս ոլորտում Պ. Մուրադյանն իրեն բացահայտեց, եթե օգտվենք ժամանակակից գիտական բառապաշարի եզրերից՝ իբրեւ նորարարական մոտեցումների հմուտ եւ սրամիտ գիտակ: Սակայն դրանով իսկ նա տուրք չտվեց ժամանակակից նորածեւ մոտեցումներին, որի մասին է վկայում նրա յուրաքանչյուր հոդված եւ ուսումնասիրություն: Պ. Մուրադյանը դրանք միշտ համարել է գիտնականի պարտք՝ զնահատելով նախորդների ներդրումը: Վիմագրության եւ արձանագրագիտական հետազոտությունների յուրաքանչյուր էջում հանդիպում ենք Ն. Մառի, Մ.-Ֆ. Բրոսսեի (1802-1880)⁴⁵, Ա. Գ. Շանիձեի⁴⁶, Լ. Մ. Մելիքսեթ-Բեկի (1890-1963)⁴⁷, Հովս. Օրբելու (1887-1961)⁴⁸ անունները:

Հայ-վրացական վիմագրության ասպարեզում Մուրադյանի առաջին աշխատանքներն առնչվում են Այսրկովկասի քրիստոնեական մշակույթի կարեւորագույն հուշարձաններին, ինչպիսիք են Մցխեթի մոտ գտնվող Ջվարիի (Ս. Խաչ) եկեղեցու հայկական արձանագրությունները⁴⁹, որոնք պայմանավորված են Քաղկեդոնի վարդապետության շուրջ հայ եւ վրաց եկեղեցիների միջեւ ծագած դավանաբական վեճով, որի հետեւանքով 607/608 թ. Վրաց եկեղեցին վերականգնեց իր հաղորդությունը Բյուզանդական պաշտոնական

45 Տե՛ս **С. А. Шантадзе**, Академик Мари Броссе и европейское и русское грузиноведение (Историографический очерк), Тбилиси, 1970, էջ 194-209 (սրվում է Բրոսսեի վրացագիտական եւ հայագիտական աշխատությունների ցանկը): **K. Salia**, Le centenaire du décès de Marie-Félicité Brosset (1802 - 1880), - Bedi Kartlisa 38 (1980), էջ 7-22 (մատենագիտությամբ), Պ. Մուրադյան, ակադ. Մարի Բրոսսե, Երևան, 2002: Ֆրանսիայում ծնված արևելագետը 1837 թ. պաշտոնավարում էր Ս. Պետերբուրգի Գիտությունների կայսերական ակադեմիայում:

46 Տե՛ս “К 100-летию со дня рождения академика А. Г. Шанидзе”. ՊԲՀ, 1987, 1, էջ 23-24 (ամսագրի խմբագրության անունից ստորագրված հոդվածը պատկանում է Պ. Մ. Մուրադյանի գրչին): Այնտեղ կարդում ենք. “Проявлением приверженности достоверного марровского положения о единстве задач армяно-грузинской филологии является Ваше выступление...”, с. 24:

47 Տե՛ս **Պ. Մ. Մուրադյան**, Լեւոն Մելիքսեթ-Բեկ (ծննդյան 100-ամյակի առթիվ). ՊԲՀ, 1990, 3, 63-69. [**Լեւոն Մելիքսեթ-Բեկ**, Պատմա-բանասիրական պրպտումներ, աշխատ.՝ Պարույր Մուրադյանի, Ս. Էջմիածին, 2010 (Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ Դ.). **Л. М. Меликсет-Бек**, Источниковедческие заметки/ составил и редактировал П. М. Мурадян, Ереван, издательство “Гитутюн” НАН РА, 2010 - Ա. Բ.]:

48 Հովսեփ Օրբելին եղել է Ն. Մառի աշակերտներից, զբաղվել է հիմնականում հայկական թագավորանիստ Անի քաղաքի պատմությամբ եւ հնագիտությամբ, ինչպես նաեւ Է. դարից հասած հայերեն հնագույն արձանագրությունների ուսումնասիրությամբ: Հայ վիմագրությանը նվիրված նրա աշխատանքները հավաքված են հետեւյալ հատորում **И. А. Орбели**, Избранные труды, под ред. Б. Н. Аракесяна, Ереван, 1963, էջ 371-481: ՀՀ ԳԱԱ նախագահության հանձնարարությամբ Պ. Մ. Մուրադյանը, շարունակելով այդ գործը, ծրագրեց երկու հատորով հրատարակել Հովս. Օրբելու ընտիր երկերը (Երևան, 2002) այն բանից հետո, երբ 1968 թ. լույս տեսավ նախնական հատորը՝ Կ. Ֆ. Տրեւերի (1892-1974) խմբագրությամբ (“Очерки по истории культуры Армении” [II в. до н. э. — IV в. н. э.], Москва - Ленинград 1953) որպես Հայաստանի հնագույն պատմության հետազոտությունների ժողովածու:

49 Տե՛ս **П. Мурадян**, Армянская надпись храма Джвари. Вестник общественных наук АН Арм. ССР, 1968, 2, էջ 55-80: Ֆրանսերեն թարգմանությունը լույս տեսավ նույն տարում՝ “L’inscription arménienne de l’église de Djvari”. REArm 5 (1968), էջ 109-139:

եկեղեցու հետ: Իրադարձությունը տեղի է ունեցել հայոց Աբրահամ Ա. (607-615) եւ վրաց Կյուրիոն Ա. կաթողիկոսների (599-614/16) օրոք⁵⁰: Եկեղեցական այս նշանակալի իրադարձության հիմնական սկզբնաղբյուր է համարվում հայ պատմագիր Ուխտանեսի՝ Ժ. դարով թվագրվող երկը⁵¹:

Պ. Մուրադյանը դիտարկում է Զվարիի հայկական վիմագիրն իբրեւ նվիրատվական արձանագրություն, որը վրացականի հետ միասին գրվել է եկեղեցու հիմնադրման ժամանակ: Երկուսն էլ տեղադրվել են շինարարության ավարտին: Կառուցումը տեղի է ունեցել ոչ թե 586/587-604/605 թթ., այլ Է. դարի առաջին տարիներին, իսկ որոշ ընդմիջումից հետո՝ մոտ 626/627 թ. կամ 642 թ. առաջ ավարտվել է: “Pour définir la place et le type des monuments, il faut tenir compte d’une série de faits de l’histoire des relations arméno-géorgiennes, ecclésiastiques, littéraires et culturelles”⁵² (Հուշարձանների տեղը եւ ոճը որոշելու համար, պետք է հաշվի նստել Հայ եւ Վրաց եկեղեցիների փոխհարաբերության, մատենագրության եւ մշակույթի պատմության մի շարք իրողությունների հետ - Ա. Բ.):

Պ. Մուրադյանի բանասիրական եւ հնագրագիտական փաստարկներն առնչվում են Հայաստանի եւ Վրաստանի եկեղեցիների ճարտարապետական նմանություններին եւ երկու կաթողիկոսական աթոռների եկեղեցապատմական փոխհարաբերությունների նշանակությանը: Առարկությունն ու բանավեճը երկար սպասեցնել չտվեցին⁵³. դրանց Պ. Մուրադյանն անդրադարձավ “REArm”-ի ֆրանսերեն հոդվածում (տե՛ս ծան. 52): Խորհրդային Հայաստանի 35-ամյա գիտնականը, որն այդ ժամանակ աշխատում էր Երեւանի ԳԱ Գրականության ինստիտուտում, արդեն իսկ այդ պահին համաշխարհային հռչակ ուներ:

Այսրովկասի եկեղեցական պատմության համար առավել կարեւորը նրա եռագրության առաջին հատորն է՝ Հայաստանի վրացերեն արձանագ-

50 Հմտ. Նաթրեվելոս Կաթողիկոսներին / Զամ. Թոմե Զեդրեվելո, Թბիլիսի, 2000, էջ 27-29. Հ. Ն. Ալինեան, Կյուրիոն Կաթողիկոս Վրաց, Վիեննա, 1910: Այս դարաշրջանի հայ-վրացական եկեղեցական բանակցությունների մասին վերջին աշխատանքը տե՛ս N. Garsoïan, *Interregnum. Introduction to a Study on the Foundation of the Armenian Identity* (ca. 600-750) (CSCO 640 = Subs. 127), Leuven, 2012, էջ 105:

51 [Այստեղ իբրեւ հիմնական սկզբնաղբյուր հիշատակելի է «Գիրք Թղթոց»-ը, որն այժմ ունի երկու հրատարակություն (Թիֆլիս 1901, Երուսաղեմ 1994) - Ա. Բ.]: Զագա Ալեքսիձեի հրատարակությունը եւ վրացերեն ծանոթագրված թարգմանությունը տե՛ս Մ. Բրոսե, օկտորիա Զամոյովոյս Կարտվելոս Նոմեթաճան / Նոմեթուր Դեյվեթ Կարտվելո Թարգմանոթ Զա Զամոյովոյս Զամոսցա Նաճա ձեյվեթսեթ, Թბիլիսի, 1975. Փրանսերեն թարգմանությունը՝ M.-F. Brosset, *Deux historiens arméniens, Kiracos de Gandzac, Oukhtanes d'Ourha*. St Petersburg, 1870-1871. անգլերեն թարգմանությունը՝ “Bishop Ukhthanes of Sebastia”, *History of Armenia II*, transl. Zaven Arzumanyan, Fort Lauderdale, 1985:

52 Տե՛ս P. Muradian, *Encore au sujet de l’inscription arménienne de l’église de Djvari*. REArm 6 (1969), էջ 393-411: Այս արձանագրության եւ նրա հետ կապված խնդրի նորովի լուսարանում տե՛ս Պ. Մ. Мұрадян, *Армянская эпиграфика Грузии - Картли и Кахети* (Armeno-Georgica 4), Ереван, 1985, էջ 18-34:

53 Տե՛ս B. K. Salia, *Quelques remarques au sujet de deux articles de P. Mouradian*. Bedi Kartlisa 26 (1969), էջ 145-161:

րությունների դիվանը: Այս հատորով բացվում է “Armeno-Georgica” շարքը, որը հրատարակեց նախ ԵՊՀ-ի հրատարակչությունը, այնուհետև՝ սկսած Բ. հատորից (1982), ՀԳԱ Արեւելագիտության ինստիտուտը, որի «Կովկաս եւ Բյուզանդիա» (ավելի ուշ՝ «Քրիստոնյա Արեւելք») բաժնի հիմնադիր-վարիչն էր Պ. Մուրադյանը 1978 թ.: “Armeno-Georgica” շարքը, որի անվան ընտրության վրա ազդել է Ն. Մառի հրատարակած “Biblioteca armeno-georgica”-ի անվանումը, ունի հինգ հատոր, որոնք Պ. Մուրադյանը շարադրել է 1977-1996 թթ.: Նրա խմբագրական գործունեությանն են պատկանում նաեւ “Кавказ и Византия”-ի վեցհատորյակը, որը լույս է տեսել 1979-1988 թթ. ՀԳԱ Արեւելագիտության ինստիտուտում: Այդ շարքի յուրաքանչյուր հատորում կարելի է կարդալ Պ. Մուրադյանի հոդվածը:

Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունների դիվանի մանրամասն բովանդակությունը ներկայացրել է Ժ.-Պ. Մահեն⁵⁴: «Հայաստան» երկրանունը դիտարկված է պատմական կտրվածքով, այնպես որ դիվանը չի սահմանափակվում Խորհրդային Հայաստանի տարածքը կրկնող՝ ներկայիս ՀՀ տարածքով: Այդ իսկ պատճառով հետազոտության մեջ ներկայացված է Անին: Ընդհանուր առմամբ ներկայացված է ԺԱ.-ԺԹ. դդ. 112 արձանագրություն, գերակշիռ մասը ԺԲ.-ԺԳ. դարերից են: Հայոց հողում վրացերեն արձանագրությունների առկայությունը բացատրելու համար Պ. Մուրադյանը գրքի հավելվածում՝ պատկերազարդումներից հետո եւ ցանկերից առաջ քարտեզ է տեղադրել: Անհայտ է դառնում, որ հրապարակված արձանագրությունների հիմնական մասը եղել է հայոց վանքերում եւ եկեղեցիներում, որոնք գտնվում են Լոռու մարզում՝ Դեբեդ գետի, նաեւ Սեւանի եւ Քոռի միջին հոսանքի միջեւ, վերջինիս վտակ Զցիայի ափերին⁵⁵:

Ե. Քաղկեդոնի ժողովն իբրեւ Հայ եկեղեցու անջատման պատճառ

Պ. Մուրադյանը հայկական տարածքներում եւ եկեղեցական կառույցներում վրացերեն արձանագրությունների առկայությունը բացատրում է հայերի մի հատվածի գործունեությամբ՝ կապված Քաղկեդոնի դավանանքի տարածման, ինչպես նաեւ Հայոց եկեղեցական ավանդությունից՝ այսպես կոչված միաբնակությունից հրաժարումով: Այս հարցն արժանի է լուրջ ուշադրության, եւ պարզվում է, ինչպես արդեն ցույց է տվել Մահեն⁵⁶, բավական բարդ է հապշտապ եզրակացություններ կատարելու համար: Պ. Մուրադյանը մեկ անգամ եւս չի խուսափել կատարել համարձակ, սակայն ուղղորդող ենթադրություններ, որոնց քննադատությունը չուշացավ: Նա ուներ իր տե-

54 Stéu J.-P. Mahé, L'étude de P. M. Muradian sur les inscriptions géorgiennes d'Arménie. Bedi Kartlisa 38 (1980), էջ 145-161:

55 Հմմտ. R. W. Hewsen, Armenia. A Historical Atlas, Chicago-London, 2001, քարտեզ 91:

56 Stéu Mahé, L'étude de P. M. Muradian, էջ 309:

սակետը⁵⁷: Որպես ընդդիմախոս անմիջապես հանդես եկավ վրաց վիմագրագետ եւ պատմաբան Վալերի Սիլոգավան⁵⁸, որի վրացերեն պատասխանը ֆրանսերեն ամփոփումով ընդհանուր առմամբ ընդունելի է: Սիլոգավան չի հերքում Պ. Մուրադյանի եկեղեցապատմական փաստարկները, այլ միայն մատնացույց է անում, որ ԺԲ.-ԺԳ. դդ. համընկնում են վրաց թագավորության հզորացման հետ, եւ կտրականապես մերժում է համատեղ վանականության՝ հայերի ու վրացիների համակեցության հնարավորությունը: Ի պատասխան, Պ. Մուրադյանը մատնացույց է անում ԺԱ. դարի Անտիոքին մոտ վանքերից մեկում՝ Սեւ լեռան վրա գտնված վրացերեն մի արձանագրություն, որի բովանդակությունը կարելի է մոտավորապես թարգմանել այսպես. «Եկեղեցին հայերինն է (=պատկանում)»⁵⁹: Այս հարցին այլեւս չանդրադառնանք: Ավելի շուտ կարելի է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, որ հայերի ու վրացիների համակեցություն եղել է այլ վայրում, հատկապես՝ Բուլղարիայի հարավ-արեւելքում գտնվող Ռոդոպյիի Բաչկովո/Պետրիժիոն վանքում: Դրա հիմնադիր ազնվական Գրիգոր Բակուրյանը, վրացերենով՝ Բակուրիանիս-ձեն⁶⁰, 1083 թ. իր վանքի համար երեք տարբերակով՝ հունարեն, վրացերեն եւ հայերեն լեզուներով, Սահմանք-կանոնադրություն (Typikon) է հաստատել, որի հայերեն տարբերակը ժամանակի ընթացքում կորել է⁶¹: Ներկա հարցադրումների շրջանակում Գրիգոր Բակուրյանի անձի եւ դերի մասին ներքեւում դեռ կխոսվի:

Պ. Մուրադյանն ամբողջությամբ վեր է հանել հայ-քաղկեդոնականների խնդիրը, որն արդեն արձարծել էր Ն. Մառը ոչ միայն⁶² «Արքաուն» հասկացությանը նվիրած ծավալուն հոդվածում⁶³, որը թեպետ չունի վերջաբան, սակայն վերջինս այն դիտարկում էր իբրեւ նյութին նվիրված մի մեծ մենագրության սկիզբ: Առաջ գնալով՝ Պ. Մուրադյանը բազմաթիվ վիմագրական

57 Տե՛ս Ս. Մ. Мурadian, К критике и интерпретации грузинской эпиграфики Армении. - «ՁԱՅՆԵ» - յեոնա ճա ճոթեթրոսի եթոն 1981, 3, էջ 174-181:

58 Տե՛ս V. Silogava, A propos de l'édition des inscriptions géorgiennes d'Arménie. Bedi Kartlisa 38 (1980), էջ 365-395:

59 Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, էջ 24: Հղումը Պ. Պետերսի, Ժ. Մսերյանի եւ Վ. Զորաձեի պարզաբանումներով տե՛ս V. Silogava, A propos de l'édition, էջ 373. W. Z. Djobadze, Materials for the study of Georgian monasteries in the Western environs of Antioch on the Orontes (CSCO 372 = Subsidia 48), Louvain, 1976, էջ 89:

60 Տե՛ս A. G. Chanidzé, Au sujet du bâtisseur du monastère de Petritsoni Grigol Bakourianis-dze (en Bulgarie). Bedi Kartlisa 38 (1980), էջ 36-50:

61 Տե՛ս B. A. Арутюнова-Фиданян, Типик Григора Пакуриана, Ереван, 1978, էջ 230-234. նաե՛ւ Վ. Յանով, Ժառտջվածա ժոնասեթրո ծղլջաթթե՛մի ճա ժոնո ճո ձոթոնո, տծոջոնո, 1971:

62 Պ. Մուրադյանը մեծ արեւելագետի եւ կովկասագետի արխիվից հանել, հրապարակել եւ ծանոթագրել է՝ Н. Мapp, К вопросу об «Аркауне». Кавказский культурный мир и Армения, Ереван, 1995, էջ 277-287:

63 Տե՛ս Н. Я. Мapp, Аркауны, Монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкедонитах. Византийский Временник 12 (1906), прилож., էջ 1-68. վերադարձվածությունը՝ Н. Мapp, Кавказский культурный мир и Армения, Ереван, 1995, էջ 209-276:

դիտողություններում հիշեցնում է, որ ԺԲ. դարում վրաց կաթողիկոսությանը ենթակա էին Հայաստանի տարածքում հիմնված երեք թեմ՝ Անիում, Կարսում եւ Վաղարշակերտում⁶⁴, վերջինս գտնվում է Բագրեւանդ նահանգում՝ Արաքսի վերին հոսանքի հարավում⁶⁵: Ոչ այլ ոք, քան Բուլանդիստ Պոլ Պետերսն արդեն 1946 թ. անդրադարձել է հայ-քաղկեդոնականների, կամ ինչպես նա է կոչել այս պատմական երեսույթը՝ «քաղկեդոնիկ ուղղափառների համապագորդություն Տաո-Կլարջեթի (Տայքի եւ Կլարջեթի - Ա. Բ.) հայերի մոտ» (La persistance de l'orthodoxie chalcédonienne chez les Arméniens du Tao-Clarğethi), ապա ուշադրության արժանեցնելով Ն. Մառի «Արքաուն» հոդվածը՝ անվանել է «իր չափանիշերով գլուխգործոց հետազոտություն»⁶⁶:

Ավելի վաղ՝ մոտավորապես ԺԱ. դարից, Քաղկեդոնի դավանաբանության կողմնակիցներին հայերն անվանում են «հայ-ծաթեր» կամ «հայ-հոռոմներ»: Սկսած ԺԲ. դարի վերջից՝ եզրերի հստակ ժամանակագրական որոշակիություն առկա չէ. դավանաբական նշանակությամբ օգտագործվել է «վրացի» տերմինը՝ ոչ էթնիկ նշանակությամբ: Պ. Մուրադյանը⁶⁷ ԺԳ. դարի հայ պատմիչներից հիշատակում է Կիրակոս Գանձակեցուն: Հատուկ ուշադրության է արժանի մի վկայություն է. դա 1218 թ. Անիում գտնված Վրաց կաթողիկոս Եպիփանի/Ետիփանի (Եպիֆանիոս) արձանագրությունն է⁶⁸: Կաթողիկոսն իր իսկ կողմից եկեղեցու օծման առիթով դիմում է Անի քաղաքի վրացի բնակիչներին: Սա թվագրված է վրաց Քրոնիկոնի 438 թ.⁶⁹: Ապա հաջորդում է հայերենով երկու տող, որը թվագրված է Հայոց 667 թ.: Այստեղ քաղաքի արքեպիսկոպոս Գրիգորը եւ ամիրա Վահրամն են հիշատակվում՝ իբրեւ հաստատում կաթողիկոսի ծավալուն արձանագրության:

Հովսեփ Օրբելին արդեն 1911 թ., առանց մանրամասնելու, շեշտել է այս արձանագրության կարեւորությունը⁷⁰: Նույն ժամանակ Ն. Մառը կարողա-

64 Տե՛ս Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, էջ 77, 285:

65 Հմմտ. Hewsens, Armenia, քարտեզ 55:

66 P. Peeters, Un témoignage autographe sur le siege d'Antioche par les Croisés en 1098. - Miscelanea historica in honorum Alberti De Meyer I (Recueil de travaux d'histoire... de l'Université de Louvain, 3e série, t. XXII, 1946, էջ 373-390). Վերահրատարակությունը՝ P. Peeters, Recherches d'histoire et de philologie orientales II (Subsidia hagiographica 27), Bruxelles, 1951, էջ 164-180, 179:

67 Տե՛ս Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, էջ 203:

68 Տե՛ս անդ, էջ 41-43 (վրացերեն բնագիր եւ հայերեն թարգմանություն), էջ 294-296 (ռուսերեն թարգմանություն): Արձանագրության ֆրանսերեն թարգմանությունը տե՛ս Mahé, L'étude de P. M. Muradyan, էջ 296-297:

69 Վրաստանում տոմարական համակարգի սեղմ բնութագրումը տե՛ս Ch. Hannick, Chronologie D: Historische Chronologie - Byzanz und seine kulturellen Einflußbereiche. - Lexicon des Mittelalters II, München-Zürich, 1983, էջ 2043-2046: Հմմտ. П. М. Мурадян, Хронология систем летоисчисления по армянским источникам ("Грузинский Хроникон"). Кавказ и Византия 6, Ереван, 1988, էջ 61-71 (ԺԱ. դարում Հայաստանում ծանոթ էին վրաց «Քրոնիկոն» անունով տոմարական համակարգին, եւ ըստ դավանաբանական ձեւաչափի՝ այս համակարգն անվանվել է «հռոմեական»): էջ 67):

70 Տե՛ս И. А. Орбели, Развалины Ани (սկզբում հրապարակվել է «Նեւա» ամսագրում, СПб, 1911). И. А. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963, էջ 21:

ցավ ուսումնասիրել հուշարձանը եւ հրապարակել բնագիրը⁷¹: Մի քանի տարի անց Բասմաջյանն անդրադարձավ արձանագրության հայերեն հատվածին, սակայն թվականը վերծանելու ժամանակ սխալվել է. նա է (7) տառը Ե (5) է ընթերցել, որով եւ արձանագրությունը թվագրել է 665 = 1216 թ.⁷²:

Այստեղ նկատվում է, որ Պ. Մուրադյանն իբրեւ պատմաբան, գիտակցելով պատմությանն օժանդակ գիտությունների նշանակությունը, ողջ ընդգրկումով օգտագործում է դրանք՝ վիճագրության հետ զուգահեռ դիմելով տոմարին: Երեք հետազոտությունում նա անդրադարձել է Վրաստանի եւ Հայաստանի քրիստոնեական հուշարձաններում գործածված տոմարական համակարգերի առաջացմանը՝ «Քրիստոսի ծննդյան թվականին»⁷³, «Հայոց թվականին»⁷⁴ եւ վրաց Քրոնիկոնին:

Եպիփան կաթողիկոսը առաջնորդել է Վրաց եկեղեցին 1210-1220 թթ.: Անիի այս արձանագրությունը, ինչպես երևում է, եզակի վկայություն է նրա մասին⁷⁵: Պ. Մուրադյանը հետևում է Մառի փաստարկներին, ըստ որոնց՝ Անիում Վրաց կաթողիկոսի վրացերեն արձանագրությունը հաստատված է Հայոց արքեպիսկոպոսի եւ իշխան Վահրամի կողմից, այնուհետեւ կարծում է, որ այն ուղղված է ոչ միայն նախկին արքայական քաղաքի բնակչության վրացական մասին, այլ նաեւ հայ-քաղկեդոնականներին:

Անիում Վրաց կաթողիկոս Եպիփանի գործունեությունից չի կարելի եզրակացնել, թե այն ժամանակ՝ ԺԳ. դարի առաջին քառորդին, Անի քաղաքի ողջ բնակչությունն ընդունել էր քաղկեդոնակություն: Պ. Մուրադյանը մեկ այլ հոդվածում, որը նվիրված է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու 1215 թ. հայերեն ընդարձակ արձանագրության ուսումնասիրությանը⁷⁶, որը հրապարակել է Հովսեփ Օրբելին⁷⁷, եկել է այն եզրակացության (հակառակ Մառի եւ Օրբելու կարծիքի), որ կառույցի հիմնադիր Տիգրան Հոնենցը ինչպես այս, այնպես եւ իր միջոցներով վերանորոգած այլ վանքեր կառուցել է իր դավանակիցների՝

71 Տե՛ս **Н. Я. Марр**, Надписи Епифания, католикося Грузии (из раскопок Ани). Известия Акад. Наук 4 (1910), էջ 1433:

72 Տե՛ս **K. Basmadjian**, Les inscriptions arméniennes d'Ani, de Bagnair et de Marmachén. ROC 23 (1922-23), էջ 319-320 (հմր. 48): Կ. Բասմաջյանը նշում է. «Այս արձանագրությունն այնուս գոյություն չունի: Ես այն հրապարակում եմ ըստ Ալիշանի հղած Օմեն Բոքեի»: Օմեն Բոքեն (1809-1878) ֆրանսիական լազարիստ է:

73 Տե՛ս **П. М. Мурадян**, Хронология систем летоисчисления по армянским источникам («Эра по Р. Хр.»). Вестник общественных наук АН Арм. 1975, 10, էջ 77-94:

74 Տե՛ս **П. М. Мурадян**, Хронология систем летоисчисления по армянским источникам («Армянская эра»). Вестник общественных наук АН Арм. 1976, 1, էջ 49-64:

75 Տե՛ս **Յեթրեղյան**, Նախնական քաղաքական-քաղաքական. Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, էջ 36-38, 45-47:

76 Տե՛ս **П. М. Мурадян**, Строительство и конфессия церкви Тиграна Онеца по памятникам эпиграфики. ԴԲՀ, 1985, 4, էջ 174-190. նաեւ՝ **П. М. Мурадян**, Проблема конфессиональной ориентации Онеца (критический анализ источников и литературы). Кавказ и Византия 5 (1987), էջ 36-66 (վիճագրական նյութի հրապարակմամբ):

77 Տե՛ս «Իվան հայ վիճագրության», I, Անի քաղաք, կազմեց Հովս. Օրբելին, Երևան, 1966, էջ 62-69:

Հայ Առաքելական Եկեղեցու հետեւորդների, այն է՝ «միաբնակների» համար: Ինչպես վկայում են վրացերեն արձանագրությունները, մի քանի տասնամյակ անց են միայն հայ-քաղկեդոնականները սեփականել Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին⁷⁸:

գ. Լեզու եւ դավանանք. Հայ=առաքելական, վրաց=ուղղափառ. Պարույր Մուրադյանը եւս մեկ քայլ է անում. Հայոց պատմական տարածքում հայտնաբերված վրացալեզու արձանագրությունների նյութն ապացուցում է, որ հայ-քաղկեդոնականները վրացերենն օգտագործում էին իբրեւ վրացիների հետ դավանական կապվածության արդյունք, այն է՝ արտահայտություն իրենց միեւնոյն դավանաբանության: Պ. Մուրադյանն այս դրույթի առաջին ապացույցը գտել է Դեբեդի հովտի Վանանա վանքում՝ 1022 թ. արձանագրության մեջ: Դիմիտրե մարգարանի որդի Գեորգին՝ Հնեվանքի արքեպիսկոպոսը, կարճ ժամանակ առաջ էր միացել Քաղկեդոնի դավանաբանությանը եւ կառուցել էր մի եկեղեցի, որի օծման արձանագրությունը գրված է վրացերեն⁷⁹:

Պ. Մուրադյանն ընդունում է լեզվի եւ դավանանքի սերտ փոխհարաբերության մեջ փոփոխությունները եւ կատարում է հստակ եզրահանգում. ըստ որի՝ միաբնակ շրջաններում եւս գործածվել է վրացերենը: Միտումն առավել քան հստակ է, եւ դրանով է իմաստավորվում այն, որ ԺԳ. դարում իսկ՝ Դեբեդ գետի հիշատակված հովտում, որտեղ գտնվել են հայ եւ վրաց մշակույթի համատեղ գործունեության մասին վկայող ամենահայտնի վանական կենտրոնները, Պղնձահանք վանքում գործել է մի անձ, որ հստակորեն նպաստել է այդ համագործակցությանը. դա Միմեոն վանականն է⁸⁰: Նիկողայոս Մառն արդեն դար առաջ գիտեր, որ Պղնձահանք վանքի Միմեոն վանականը 1248 թ. վրացերենից հայերեն է թարգմանել նորալատոնական Պրոկլի “*Instituto theologicum*” (Στοιχείωσις Θεολογική = Շաղկապք աստուածաբանական) երկը⁸¹: Պյոտինի եւ Պորփյուրի հեղինակած նորալատոնական այս աշխատությունը, որը ստեղծվել է Ե. դարի 30-ական թթ., հերքվել է Պրոկոպիոս Գազայեցու (շուրջ 465-528) մի երկում (“*Refutatio Procli*”, CPG 7440), որը պահպանվել է մասամբ՝ Պելլուպոնեսի եպիսկոպոս Նիկողայոս Մեթոնցու († մոտ. 1165) քաղվածքներով⁸²:

78 Այս եկեղեցու մասին տե՛ս **Nicol et Jean-Michel Thierry**, *L'église Saint Grégoire de Tigran Honenê à Ani* (1215), Louvail-Paris, 1993:

79 Տե՛ս Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, էջ 187-188:

80 Տե՛ս անդ, էջ 208-211:

81 Տե՛ս **Н. Мэпп**, Иоанн Петрицкий, грузинский неоплатоник XI-XII века, СПб, 1909, էջ 8-9 (վերահրատարակված՝ **Н. Я. Мэпп**, Кавказский культурный мир и Армения, под. ред. П. М. Мурадяна, Ереван, 1995, էջ 324-384, 331-332). Խառն՝ **Constantine Zuckerman - Michael E. Stone**, *A Repertory of Published Armenian Translations of Classical Texts*, Jerusalem, 1995, էջ 29. **A. Zanolli**, *Sugli Elementi Theologici di Proclo Diadocho nelle version e nei commentary di Simeone Ieromonaco e di Simeone vescovo di Gami*. «Բազմավյալ» 105 (1947), էջ 158-168, 108 (1950), էջ 122-129:

82 Նյութի ներկայացումն ըստ բանասիրության եւ ավանդության տե՛ս **G. Mercati**, *Notizie di Procopio*

Այսպիսով, Սիմեոնի հետաքրքրությունը պետք է դիտել իբրեւ Կոմնենոսների դարաշրջանի Բյուզանդական եւ Հայ եկեղեցիների միության բանակցությունների մի ուշ արձագանք⁸³: Պղնձահանքի վանքը, որպէս հայոց եկեղեցական կառույց, նախկինում պատկանել է հակաքաղկեդոնականներին, իսկ ԺԳ. դ. առաջին քառորդին հայ իշխան (աթաբեկ) Իվան Երկայնաբազուկը հանձնել է քաղկեդոնականներին⁸⁴: Այդ մասին պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին վկայում է. «Վախճանեցաւ եւ Իւանէ, եղբայր Զաքարէի, եւ թաղեցաւ ի Պղնձահանքն, ի դուռն եկեղեցոյն, գոր շինեաց ինքն, առեալ ի հայոց՝ վրացի վանս հաստատեաց»⁸⁵: Իվանէ իշխանը մահացել է 1227 կամ 1231 թ.⁸⁶:

ԺԳ. դարի կեսերին Պղնձահանքի վանական Սիմեոնը վրացերենից հայերեն է թարգմանել բյուզանդական ծիսական բնագրեր, ինչպիսիք են բյուզանդական «Ութաձայն ժամերգություն» (Ochtoechos) եւ Հովհաննէս Կլիմաքոսի «Սանդուղք աստուածային ելից» (Scala paradise) երկերը⁸⁷: Այս բնագրերը դեռեւս հրատարակված եւ ուսումնասիրված չեն: Բյուզանդական ծիսական մի բնագրի թարգմանություն՝ կատարված վրացերենից եւ ոչ հունարենից, ներկայացնում է հայտնի կանոնական շեղում, որին ԺԲ. դարի կանոնագետ, Անտիոքի պատրիարք (1189-1195) Թեոդորոս Բալսամոնը մանրամասնորեն անդրադառնում է Ալեքսանդրիայի պատրիարք Մարկոսին ուղղված մի գրության մեջ⁸⁸: Այդ փաստը լույս է սփռում հայ-քաղկեդոնական վանքերի ծիսական առօրյայի, ինչպէս նաեւ հայ քրիստոնյաների այս հատվածի եկեղեցական կառույցների վրա: Նրանք գործածել են բյուզանդական ծիսական

e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia et della letteratura bizantina del secolo XIV (Studi e Testi 56), Vatican, 1931, էջ 264:

83 Պատմական սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ այդ բանակցություններն ընդհատումներով շարունակվել են նաեւ Անգելոսների եւ Լասկարիսների դարաշրջանում: Այդ մասին տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Իսահակ Անգելոս կայսեր պատասխան նամակը Հայոց Կաթողիկոս Գրիգոր Տղային. «Էջմիածին», 1967, Դ., էջ 50-55. Հ. Բարթիկյան, Կիլիկյան Հայաստանի եւ բյուզանդական կայսրության եկեղեցական փոխհարաբերությունները եւ դրանց քաղաքական ծայրերը. «Աշտուհակ», հտ. Ա., Երևան, 1995, էջ 112-126. A. Bozoyan, Les documents ecclésiastiques arméno-byzantins après la quatrième Croisade. Byzantinische Forschungen, Bd. XXIX (2007), էջ 125-134: Սիմեոնի գործունեության մասին տե՛ս նաեւ A. Bozoyan, Le traducteur Siméon Pndzahank et la question de l'identité nationale. Actes du colloque: L'Europe et le Caucase. Les relations inerrégionales et la question de l'identité/Sous la direction de Mzaro/Mzagve Dokhtourichvili, Gérard Dédéyan et Isabelle Augé, Edition Université d'État Ilia 2012, էջ 164-172 - Ա. Բ.]:

84 Տե՛ս Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, էջ 202. A. M. Лидов, Искусство Армян-Халкедонитов. ՊԲՀ, 1990, I, էջ 75-87:

85 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատ.՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 222 - Ա. Բ.]:

86 Վանքի պատմության եւ Սիմեոն վանականի գործունեության մասին նյութեր տե՛ս A. Лидов, Плиндизаханк-Ахтала, история монастыря, ктитор и датировка росписи. «Հայաստանը եւ Զրիստոնյա Արեւելք», խմբ.՝ Պ. Մուրադյան, Երևան, 2000, էջ 266-278:

87 Տե՛ս Ն. Ալինեան, Սիմեոն Պղնձահանքի եւ իր թարգմանությունները վրացերեն (Ազգային Մատենադարան 173), Վիեննա, 1951: Այս աշխատանքը շարունակաբար հրատարակվել է՝ «Հանդես ամսօրեայ» 61 (1947), էջ 129-159, 193-219, 257-281, 63 (1949), էջ 2-21, 64 (1950), էջ 1-21, 187-207:

88 Տե՛ս Ch. Hannick, Zur Rolle der Orthodoxen Kirche in Südosteuropa. Handbuch der Südosteuropa-Linguistik / hrsg. U. Hinrichs (Slavische Studienbücher, N.F. 10), Wiesbaden, 1999, էջ 962:

գրքերի վրացերեն տարբերակը, որը, հավանաբար, համապատասխանեցվել է աթոսցի Գեորգ Հագիորեխտեաի (მთაწმინდელი = Սուրբլեռնեցի) կողմից⁸⁹: Նվիրապետությամբ նրանք ենթարկվել են Վրաց եկեղեցուն եւ դրանով իսկ չեն ունեցել որեւէ այլ իրավասություն: Այս վերջին փաստարկը, այդուհանդերձ, մնում է իբրեւ ենթադրություն, մանավանդ որ աղբյուրներն այդ մասին լռում են⁹⁰: Վիմագրական գտածոն, որը ճշգրտությամբ ներկայացրել է Պ. Մուրադյանը եւ հեռատեսորեն մեկնաբանել, մատնացույց է անում այս ճանապարհը:

Պղնձահանքի կամ Ախթալայի (ինչպես այն անվանվել է ավելի ուշ) վանքի նշանակությանն արդեն 1943 թ. մի անտիպ դասախոսության մեջ անդրադարձել էր ծագմամբ գերմանացի, վրաց արվեստի պատմաբան Ռենե Շմերլինգը (1901-1967): Բարեբախտաբար, այս համապարփակ եւ բավական խնամքով մշակված բնագիրը բազմաթիվ նկարագրողումներով եւ ծանոթագրություններով 1991 թ. հրապարակեց Զ. Մխիթրյալան⁹¹: Ռ. Շմերլինգը շարադրանքում անդրադառնում է նաեւ վանքի դավանաբանական յուրահատկությանը, իսկ Մխիթրյալան ծանոթագրություններում հղում է Պ. Մուրադյանի 1977 թ. հրատարակած (Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները) գրքը եւ Վ. Միլոգավայի քննադատությունը (ծան. 59):

Եկեղեցապատմական հարցադրումներին Պ. Մուրադյանն անդրադարձել է նաեւ Վրաստանի հայկական վիմագրությանը նվիրված երկու հատորում⁹²: Այսպես՝ Մցխեթի արձանագրությունները վկայում են, որ եկեղեցական կյանքի այս կենտրոնում Դ.-Է. դարերում «այլ էթնիկ համայնքների կողքին, թեկուզ եւ ոչ մեծ թվով, ներկայացված են եղել նաեւ հայերը» («Картли и Кахети», էջ 17): Մինչեւ Է. դարի սկիզբը, այն է՝ մինչ Հայ եւ Վրաց եկեղեցիների բաժանումը, Հայոց Հայրապետ Աբրահամի եւ Վրաց կաթողիկոս Կյուրիոնի օրոք՝ 608 թ.⁹³, հայերը Վրաստանի տարածքում սեփական եկեղեցու կարիք չեն ունեցել, իսկ ի՞նչ պատահեց դրանց հետո, ըստ Պ. Մուրադյանի՝ մնում է անհայտ: Հնարավոր է՝ հայերի մի մասը վրացիների հետ անցել է քաղկեդոնա-

89 Տե՛ս **Michael Tarchnitsvili**, *Geschichte der kirchlichen georgischen Literatur* (Studi e Testi 185), Vatikan, 1955, էջ 166:

90 Հմմտ. **J. Markwart**, *Die Entstehung der armenischen Bistümer. Kritische Untersuchung der armenischen Überlieferung* (Orientalia Christiana 27/2, Nr. 80) / hrsg. J. Messina, Rom, 1932, էջ 143-152. «Հայոց եւ Ադուանից եկեղեցին ԺԱ. դարում», ինչպես նաեւ հետեւյալ հրապարակումները՝ **В. А. Арутюнова-Фиданян**, *Армяне-Халкедониты на восточных границах византийской империи (XI в.)*, Ереван, 1980, «Армяно-византийская контактная зона (X-XI вв.). Результаты взаимодействия культур», Москва, 1994:

91 Տե՛ս **Р. О. Шмерлинг**, *К вопросу о характере главного храма Ахталы как памятника пограничного района Грузии и Армении. ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები, თბილისი*, 1991, էջ 206-237:

92 Հմմտ. ծան. 44:

93 Հմմտ. ծան. 51:

կան եկեղեցու գիրքը, ինչպես արդեն վարվել էին հայ-քաղկեդոնականները հենց Հայաստանում: Միաժամանակ Մցխեթի հայերը, որոնք պահպանեցին միաբնակությունը, իրավունք չունեին սեփական եկեղեցական որեւէ շինություն ձեռնադրելու ըստ իրենց ծեսի:

Մցխեթի Ս. Խաչ եկեղեցու կառուցումը, որը թվագրված է հայերեն եւ վրացերեն նվիրատվական արձանագրություններում, եւ որը Պ. Մուրադյանը մեկնաբանում է նոր չափորոշիչներով⁹⁴, թվագրվում է Հայոց Եկեղեցու ներսում քաղկեդոնականության տարածման շրջանով, եւ սա ոչ միայն վրաց տարածքում, այլ նաեւ բուն Հայաստանում: Այս շարժումը դադարեց միայն Կոմիտաս Աղցեցի (611-628) Կաթողիկոսի օրոք⁹⁵: Քաղկեդոնականության տարածմանը վերաբերող իր փաստարկը Պ. Մուրադյանը բացատրում է Ավանի հայ-քաղկեդոնական կաթողիկոսարանի հիշատակումով եւ 605/607 թ. դրա վերացմամբ («Карти и Кахеты», էջ 36): Նա միաժամանակ բերում է «Narratio de rebus Armeniae» § 113-115-ից մի վկայություն⁹⁶: Հավանաբար, այստեղ չափազանց մեծ դեր է վերագրված Բյուզանդիայի եւ Պարսկաստանի միջեւ լարվածությանը եւ դրանից բխող եկեղեցական հակամարտության մի դրվագի: «Հակաթոռ կաթողիկոս» Հովհաննես Բագարանցին (նստավայրը՝ Ավան) Մորիկ կայսեր⁹⁷ 591 թ. բաժանումից հետո, նոր հետազոտություններում դիտվում է իբրեւ Մովսես Բ. Եղիվարդեցի (574-604) Կաթողիկոսի հակառակորդ: Սակայն վերջինիս հակառակորդ Հովհաննես Բագրեւանդցին ավելին չէր, քան քաղկեդոնական ուսմունքի հետեւորդ: Հիմնական դերակատարումն այդ գործում կարելի է վերագրել Կարին/Թեոդոսիոպոլսի եպիսկոպոս Թեոդորոսին: Ըստ Հաննիկի՝ այդ մասին է վկայում այն, որ Հովհաննես Բագարանցին հիշատակվում է 682/683 թ. Հովհաննես վրդ. Մայրազունցու դավանաբանական մի թղթում՝ «ոմն սիւնական»⁹⁸:

Վիսագրի փաստը, որը Պ. Մուրադյանը բացատրում է Հայ Եկեղեցու ներքին պատմության եւ դավանաբանական լարվածության հենքի վրա, չի շոշափում, ինչպես սպասելի էր, տարակարծությունների դավանաբանական էությունը:

94 Հմմտ. ծան. 50:

95 Այս պեկոծ պատմության շարադրանքը տե՛ս J.-P. Mahé, L'église arménienne de 611 à 1066. - Évêques, moines et empereurs (610-1054) (Histoire du christianisme des origines à nos jours 4), Paris, 1993, էջ 462: Գահակալած կաթողիկոսների ժամանակագրական ցանկը տե՛ս էջ 533-534:

96 Տե՛ս G. Garitte, La Narratio de rebus Armeniae. Edition critique et commentaire (CSCO 132 = Subs. 4), Louvain 1967, էջ 42 եւ ծան. 263. J.-P. Mahé, La Narratio de rebus Armeniae. Traduction française. REArm 25 (1994-95), էջ 429-438, 436:

97 Արարատից արեւելք՝ Կոտայքի գավառում տեղադրվող [այժմ՝ Երեւանի արվարձան - Ա. Բ.] Ավանի մասին տե՛ս R. W. Hewsen, The Geographie of Ananias of Širak (Ašxarhaçoit). The Long and the Short Recensions (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients B 77), Wiesbaden, 1992, էջ 216-218:

98 Nina Garsoïan, L'église arménienne et le grand schisme d'Orient (CSCO 574 = Subs. 100), Leuven, 1999, էջ 272:

յունը, որ վկայված է Է. դարի պատմիչ Կեղծ-Սեբեոսի⁹⁹, նաեւ արդեն հիշատակված Հովհաննես Մայրագոմեցու (շուրջ 575-640) դավանական թղթում¹⁰⁰, ինչպես նաեւ 610/611 թ. «Կնիք Հաւատոյ» = “Sigillum Fidei” վերնագրով դավանական ժողովածուի մեջ, որը վերագրվում է Կոմիտաս Ա. Կաթողիկոսին¹⁰¹: Պ. Մուրադյանն այստեղ ընդգծում է Ս. Խաչ (Զվարի) եկեղեցու արձանագրության մեջ ձեռակերպված «դավանական համերաշխությունը» երկաթնակների հետ, մի համերաշխություն, որն այլ արձանագրություններում (Ավան եւ Զվարթնոց) հունարեն լեզվով է արտահայտված¹⁰²:

Է. Հայերի դավանաբանական ուղղությունը եւ կրոնական հանդուրժողականությունը. Պարույր Մուրադյանի բոլոր երկերն ուղեկցվում են դավանաբանական թեմատիկայով՝ սկսած վաղ շրջանում նրա գրած հոդվածից, որը վերաբերում էր Գրիգոր Բակուրյանին եւ Բուլղարիայում 1083 թ. վերջինիս հիմնած վանքին¹⁰³: Ն. Մառն արդեն մանրամասն անդրադարձել էր Գր. Բակուրյանի դավանաբանական պատկանելությանը (հմմտ. ծան. 82) եւ նրա մեջ տեսել հայ քաղկեդոնականի կերպարի շատագույն: Մառն կարող էր օգտագործել միայն 1909 թ. Լուի Պըտիի հրապարակած Գրիգոր Բակուրյանի «Սահմանք»-ի հունարեն բնագրի հրատարակությունը¹⁰⁴: Հիսուն տարի անց, Սոֆիայում պահվող 1702 թ. ձեռագրի հիմքի վրա, թարգմանությամբ հրապարակվեց «Սահմանք»-ի վրացերեն տարբերակը¹⁰⁵: Պ. Մուրադյանը շարունակեց Մառի ուսումնասիրությունը եւ օգտագործեց բնագրային երկու տարբերակն էլ:

Գրիգոր Բակուրյանն անհայտ մեկը չէր Բյուզանդիայի ԺԲ. դարի պատմության մեջ: Աննա Կոմնենեն նրան հիշատակում է իր «Ալեքսիական» (Alexias II 4, 6) երկում եւ շեշտում, որ նա հայկական ծագում (γένους λαμπροῦ ἐξ Ἀρμενίων ὀρμώμενος)¹⁰⁶ ունի. բնորոշում, որ մի շարք ուսումնասիրողներ

99 Հմմտ. “The Armenian History attributed to Sebeos”, transl. with notes by R. W. Thomson, Historical comm. by J. Howard-Johnston and T. Greenwood, I. Liverpool, 1999, էջ 64:

100 Հայ աստվածաբանության համառոտ բնութագիրը եւ այդ դավանաբանական թղթից հատված տե՛ս **K. Beledian**, Les Arméniens (Fils d’Abraham), Turnhout, 1994, էջ 62:

101 Տե՛ս “Catholicos Komitas. Le Sceau de la foi”, Louvain, 1974 (վերահրատ.՝ «Կնիք Հաւատոյ ընդհանուր Սուրբ Եկեղեցւոյ... Կոմիտաս Կաթողիկոսի, հրատ. Կարապետ եպիսկոպոս, Էջմիածին, 1914): Այս ժողովածուի համառոտ բովանդակությունը տե՛ս **P. J. Fedwick**, Basil of Caesarea: Christian, Humanist, Ascetic. A sixteen-hundredth anniversary symposium II, Toronto, 1981, էջ 478:

102 Տե՛ս Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, էջ 37:

103 Տե՛ս Պ. Մ. Մուրադյան, Գրիգոր Բակուրյանի «Սահմանք»-ի հունարեն եւ վրացերեն խմբագրությունների գնահատության հարցի շուրջը. ՊԲՀ, 1968, 1, 103-118 (վերահրատ.՝ Պ. Մուրադյան, Կովկասյան մշակութային աշխարհը եւ Հայաստանը, Երևան, 2008, էջ 290-307):

104 Տե՛ս **L. Petit**, Typicon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Pétritzos (Bačkovo). Византийский Временник 11 (1904), հավելված 1:

105 Տե՛ս **M. Tarchnišvili**, Typicon Gregorii Pacuriani (CSCO 143-144 = Ib. 3-4), Louvain, 1954:

106 Տե՛ս **Anne Comnène**, Alexiade I, ed. B. Leib, Paris, 1937, էջ 73. Alexias – Anna Mommene, übersetzt u. komm. D. R. Reinsch, Köln, 1996, էջ 79:

մերժում են, չնայած կայսեր դուստրը Մեծ կամ Արեւմուտքի դոմեստիկոս Գր. Բակուրյանին¹⁰⁷ անձամբ է ճանաչել: Պ. Մուրադյանը, օգտագործելով հայկական եւ վրացական աղբյուրները, եկել է այն եզրակացության, որ Գրիգոր Բակուրյանը Հարավային Բուլղարիայում հիմնել է այդ վանքը (Պետրիժիոն) միաբնակների, բոգոմիլների եւ պավլիկյանների դեմ պայքարելու համար, եւ որ հիմնադիր հայ քաղկեդոնականը ենթարկվել է Վրաց եկեղեցու իրավասությանը: Ըստ Պ. Մուրադյանի՝ Պետրիժիոնում ծեսը կատարվել է երկու լեզվով՝ հայերեն եւ վրացերեն: Այսպիսով, Պ. Մուրադյանը հաստատեց Մառի տեսակետը:

Կարճ ժամանակ անց վրացական կողմից բարձրացավ բուռն քննադատություն: Ակակի Շանիձեն հեղինակում է մի համապարփակ հետազոտություն¹⁰⁸, ուր ցույց է տալիս, որ Գ. Բակուրյանը «Սահմանքում» իրեն ներկայացնում է իբրեւ վրացի եւ խոսում «վրաց Պետրիժիոն վանքի մասին»¹⁰⁹: Շանիձեն քննադատում է Պ. Մուրադյանի եզրակացությունը, օրինակ՝ XV գլխի վերջի մի նախադասության մեկնաբանության մեջ. “secundum gratiam a Deo redempore datam cuique linguæ ad canendum cantum” (Tarchnišvili 28): Այստեղ Պ. Մուրադյանը ցանկանում է հասկանալ երկու լեզվում *γλώσσα* եւ *φθόγος* - յեօ եւ եօօ հասկացությունների կիրառությունը: Այս հարցը հետագայի հետազոտություններում այլեւս չի արծարծվում, եւ ինձ թվում է՝ մնում է անորոշ:

Հայ-քաղկեդոնականներին նվիրված ուսումնասիրություններում Պ. Մուրադյանն իր տեսակետն է զարգացրել ԺԲ.-ԺԳ. դդ. հայ եկեղեցական շրջանների դավանական հանդուրժողականության մասին: Բազմաթիվ հոդվածներում, վերջինը՝ “Христианский Восток” ամսագրի նոր համարում¹¹⁰, նա բերում է փաստեր եւ հեղինակներ, որոնք ապրելով խաչակրաց արշավանքների եւ մոնղոլական տիրապետության դարաշրջանում՝ չեն դիմել հակաճառության ժանրին: Ուսումնասիրված հեղինակների երկերը զարմացնում են իրենց բազմերանգությամբ եւ զանազանությամբ. 1170-1235 թթ. աստվածաբան եւ առակագիր Վարդան Այգեկցու կողքին գտնում ենք 1130/40-1213 թթ. քաղաքացիական օրենքների բանաքաղ, ինչպես նաեւ առակների հեղինակ Մխիթար Գոշին, որն հետագայում նվիրվել է վանքին: Վարդան Այգեկցու

107 Այս ռազմական պաշտոնի մասին տե՛ս R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines I* (Berliner Byzantinistische Arbeiten 35), Berlin-Amsterdam, 1967, էջ 454-455:

108 Տե՛ս A. Chanidzé, *Le Grande Domestique de l'Occident, Gregorii Bakurianis-dzé, et le monastère géorgien fondé par lui en Bulgarie*. *Bedi Kartlisa* 28 (1971), էջ 133-166 (սկզբում՝ 1970 թ. Թբիլիսիում հրապարակվել է ռուսերեն):

109 Տե՛ս Tarchnišvili, *Typicon* (թարգմ.), էջ 1-2:

110 Տե՛ս П. М. Мурадян, *Идея конфессиональной толерантности и межнационального согласия в армянской книжности XII-XIII веков. Христианский Восток*, н. с. 1 (7) (1999), էջ 359-373: Այս հետազոտության համառոտ տարբերակը հրապարակվել է նաեւ “Mappa mundi. Studia in honorem Jaroslavi Daškevič septuagenario dedicate”, L'viv-Kiev-New York, 1966, էջ 104-112 ժողովածուում:

առականերով, ինչը բնականաբար շեշտում է Պ. Մուրադյանը, ժամանակին զբաղվել է Ն. Մառը. վերջինս Պետերբուրգի համալսարանի հայ բանասիրության ամբիոնի ղեկավարումն ստանձնելուց առաջ հեղինակել է Վարդան Այգեկցու առականերին նվիրված եռահատոր «Դիվան-մենագրություն»-ը¹¹¹: Ինչ վերաբերում է մյուս մատենագրին, ապա Մխիթար Գոշը վրացիներին է ուղղել մի նամակ, որին Պ. Մուրադյանն առանձին հետազոտություն է նվիրել¹¹²: Աստվածաշնչի գրքերի մեկնիչ, քարոզների եւ տաղերի հեղինակ, լատիներեն եւ հունարեն երկերի թարգմանիչ, Տարսոնի արքեպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացին (1153/4-1198) ներկայացվում է մեծ միատիկ եւ գիտնական-վանական Գրիգոր Նարեկացու հետ, որը ծնվել է 945 թ.: Պ. Մուրադյանն այս չորս հեղինակներին հիշատակում է երկու թեւի պայքարում. մեկը պահպանողականներն էին՝ Հյուսիսային նահանգներում, մյուսը՝ Կիլիկիայի լիբերալները. վերջինները կապվում են Վարդան Այգեկցու անվան հետ: Գրիգոր Նարեկացու կերպարը Պ. Մուրադյանին հետաքրքրել է դեռեւս 1962 թ.¹¹³: Հյուսիսային Հայաստանի եւ Կիլիկիայի կրոնական եւ մշակութային կենտրոնների միջեւ դավանաբանական հաղորդակցականության եւ հոգեկերտվածքի տարբերություններին վերաբերող այս թեմատիկան Պ. Մուրադյանն առաջին անգամ արծարծել է Արցախի թեմի «Գանձասար» աստվածաբանական պարբերականում՝ մանրամասն ծանոթագրություններով¹¹⁴:

ը. Բանասիրության, սրբախոսության բնագավառի հետազոտությունները. Պարույր Մուրադյանը միայն պատմաբան եւ վիմագրագետ չէ. նա, լինելով Խաչիկյանի եւ Կեկելիձեի հետեւորդը, բանասեր, հրատարակիչ է հին հայերեն եւ վրացերեն եկեղեցական բնագրերի: Նրա բազմաթվանդակ երկերից այստեղ կհիշատակենք մի քանի կարեւոր վերնագիր՝ հետազոտական ընդգրկումը պարզելու համար: Արդեն 1968 թ. Պ. Մուրադյանն ուշադրություն է հրավիրել ԺԱ.-ԺԲ. դարերի բյուզանդական ջատագով Եւթիմիոս Զիգաբենոսի «Πανοπλία δογματική» երկի հին վրացերեն թարգմանության վրա¹¹⁵ (նրա ժամանակակից Արսեն Իկոլաթոեցու միջավայրին պատկանող մի թարգմա-

111 Տե՛ս **Н. МАРР**, Сборники притч Вардана, в 3 томах, СПб, 1894-1896: Առկաների քննությունը տե՛ս **М. АБЕГЯН**, История древнеармянской литературы, Ереван, 1975, էջ 424-446:

112 Տե՛ս **Պ. Մուրադյան**, Մխիթար Գոշ. Թուղթ առ Վրացիս. «Գանձասար», Զ. (1996), էջ 336-402: [Կյանքի վերջում Պ. Մուրադյանն ավելի խորացրեց վերոհիշյալ հետազոտությունները՝ հրապարակելով «ԺԱ.-ԺԲ. դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները եւ Մխիթար Գոշի «Առ Վրացիս» թուղթը». Աղբյուրագիտական քննություն եւ բնագրեր, Ս. Էջմիածին, 2011 աշխատությունը - Ա. Բ.]:

113 Տե՛ս **П. М. Мурадян**, Григор Нарекаци в грузинской литературе XVIII века. Известия АН Арм. ССР 1962, 8, էջ 85-91:

114 Տե՛ս **Պ. Մուրադյան**, Դաւանական հանդուրժողականութեան եւ ազգամիջեան համերաշխութեան գաղափարը ԺԲ.-ԺԳ. դարերի Հայաստանում. «Գանձասար», Դ. (1993), էջ 95-108 (վերահրատ.՝ **Պ. Մուրադյան**, Կովկասյան մշակութային աշխարհը եւ Հայաստանը, I, Երեւան, 2008, էջ 319-343): Այս հոդվածի համառոտ տարբերակը ռուսերեն եւ առանց ծանոթագրությունների՝ ՊԲՀ, 1995, 2, էջ 187-194:

115 Տե՛ս **Պ. Մ. Մուրադյան**, Եւթիմիոս Զիգաբենոսի «Πανοπλία δογματική» երկի հին վրացերեն թարգմանությունը. Մառը եւ հայագիտության հարցերը, Երեւան, 1968, էջ 266-305:

նություն): Վերջինս սկզբում Անտիոքի մոտ, Սեւ լեռան վրա՝ Եփրեմ Մցիրեի (Փոքր) մոտ ուսանել է թարգմանական արվեստ, ապա՝ գործունեությունը շարունակել Վրաստանում՝ իր իսկ հիմնած Իկղալթոյի «Ակադեմիայում»:

Քրիստոնյա Արեւելքի բելգիացի մասնագետ եւ Լուվենի համալսարանի պրոֆեսոր Ժերար Գարիտի (1915-1990)¹¹⁶ Հայաստանում քրիստոնեության սկզբնավորմանը վերաբերող, Ագաթանգեղոսի անվամբ հայտնի¹¹⁷, հեղինակավոր պատմական երկի հրապարակումից հետո, երբ բելգիացի հետազոտողը հագիվ 30 տարեկան էր, մի դժվարին աշխատանք սկսեց այդ պատմական սկզբնաղբյուրի բնագրային տարբերակների հետ (CPG 7545)¹¹⁸: 1982 թ. Պ. Մուրադյանը Հայաստանի վաղ շրջանի եկեղեցու պատմության համար որոշիչ այս երկի հին վրացերեն պատամիկների հետազոտությանը նվիրեց մի համապարփակ մենագրություն¹¹⁹, որում նա հրապարակեց մինչ այդ հայտնի վրացերեն բոլոր պատամիկները, ի հայտ բերեց նոր բնագրային վկայություններ եւ հիմնովին հետազոտեց հայերեն բնագրի հետ հարաբերության խնդիրը¹²⁰: Պ. Մուրադյանն ավելի վաղ գրված մի հետազոտության մեջ անդրադարձել էր Ագաթանգեղոսի երկի հին վրացերեն պատամիկներին¹²¹: Դրանց մեջ է նաեւ Գրիգոր Լուսավորչի Վարդապետությունը, որը վրաց ավանդության մեջ վերագրվում է Հիպոլիտ Ռոմանոսին (CPG 1922):

Վրաց եկեղեցական մատենագրության սկիզբ է համարվում Ս. Շուշանիկի վկայաբանությունը՝ Ե. դարի հեղինակ Հակոբ Յուրտավցու երկը, որը, հավանաբար, ստեղծվել է 475 թ.¹²²: Շուշանիկը սերում էր նշանավոր հայկական ազնվական ընտանիքից: Նրա հայրը՝ գորավար Վարդան Մամիկոնյանը, պարսիկների դեմ 451 թ. ապստամբության հերոսն էր¹²³: Պարզ է, թե ինչպիսի էական նշանակություն է ունեցել այս բնագիրը հայ-վրացական եկեղեցական փոխհարաբերություններում, բացի այդ կապված է Հայաստանի կին վկաների հետ, ինչպիսին է Ս. Հռիփսիմեն: Տե՛ս նաեւ Մովսես Խորենացու Պատմության հայտնի նախադասությունը. «Կին ոմն, անուն Նունե (= Նինո), յընկերաց

116 Հմմտ. E. Metreveli, Le Muséon 106 (1993). տե՛ս G. Shurgaila, Bibliografia di Elene Metreveli (1917-2003) (Eurasistica 80), Rom, 2009, էջ 191 (h. 117) եւ 196 (h. 121):

117 Տե՛ս G. Garitte, Documents pour l'étude du livre d'Agathange (Studi e Testi 127), Vatican, 1946:

118 Հմմտ. M. van Esbroeck, Agathangelos. Reallexikon für Antike und Christentum, Suppl. 1/2 (1985), էջ 239-248. G. Winkler, Our present knowledge of the history of Agat'angelos and its oriental versions. REArm 14 (1980), էջ 125-141:

119 Տե՛ս Պ. Մ. Մուրադյան, Ագաթանգեղոսի հին վրացերեն խմբագրությունները (Armeno-Georgica 2), Երևան, 1982:

120 Գրքի գրախոսականը տե՛ս J.-P. Mahé, REArm 17 (1983), էջ 681:

121 Տե՛ս Պ. Մ. Մուրադյան, Ագաթանգեղոսի «Պատմության» մի հատվածի հին վրացերեն թարգմանությունը (Հռիփսիմյանց վկայաբանությունը). ՊԲՀ, 1972, 1, էջ 63-76:

122 Այդ մասին Tarchnishvili-Aßfalg, Geschichte der kirchlichen georgischen Literatur, էջ 83-87:

123 Հատվածական թարգմանությամբ՝ D. M. Lang, Lives and legends of the Georgian saints, London-New York, 1956, էջ 44-56: Լատիներեն թարգմանությունը՝ P. Peeters, Sainte Soustanik, martyre en Arméno-Géorgie. Analecta Bollandiana 53 (1935), էջ 24-40:

սրբոց Հռիփսիմեանց ի ցրուելոցն, փախստեամբ հասեալ յաշխարհն Վրաց ի Մծխիթայ, ի նոցա քաղաքն նախագահ»¹²⁴: Այս երկու երկրներին՝ Հայաստանի եւ Վրաստանի քրիստոնեացման փոխկապակցվածությանն է նվիրված Պարույր Մուրադյանի ուսումնասիրությունը: Սկզբում (էջ 190-208) նա բերում է հին վրացերեն բնագիրը Ի. Աբուլաճեի հրատարակությունից:

Սրբախոսության ժանրում հարկ է հիշատակել Պ. Մուրադյանի 1977 թ. մի ուսումնասիրություն, որում ներկայացնում է հայոց եւ վրաց ավանդությունը եւ անդրադառնում է հայ-քաղկեդոնականների խնդրին: Խոսքը «երկու սրբախոսական հուշարձանի մասին է, որոնց հայերեն բնագիրը կորել է»¹²⁵: Երկու բնագիր՝ «Դավիթի եւ Տիրիշանի վկայաբանությունը» եւ «Կոլայի ինը որդիների վկայաբանությունը» հայտնաբերել է Մառը Աթոսի Իվերոն վանքի վրացերեն մի ձեռագրում (Իվերոն, վրաց. 57), որը ԺԱ. դարի կեսերի գործիչ Գրիգոր Աթոնացու ինքնագիրն է¹²⁶: Պ. Մուրադյանը հաստատում է Մառի տեսակետը, ըստ որի՝ երկու բնագիրն էլ ծագում են հայկական տարբերակից, եւ վրացերեն թարգմանությունը կատարվել է Ը.-Թ. դդ.՝ Տայք (Tao) նահանգի հայ-քաղկեդոնականների միջավայրում:

Թ. Աստվածաբանական մատենագրություն, եկեղեցու պատմության նորույթը. Ուշագրավ է նաեւ Պ. Մուրադյանի՝ միջնադարյան Հայաստանում գրքի եւ մատենագրության դասակարգմանը վերաբերող հոդվածը¹²⁷: Խոսքը անտիկ գիտության (ՃՃԹ) եւ քրիստոնեական վարդապետության փոխհարաբերության մասին է: Հայաստանում քրիստոնեական կրթության կազմակերպիչների ուշադրությունից չի վրիպել անտիկ շրջանի գիտական համակարգը: Դավանաբանական գրքերի օգտագործման համար, ինչը նկատելի է նաեւ սլավոնների մոտ, կազմվել են «արգելված գրքերի» ցանկեր¹²⁸:

Կովկասի երկրներում քրիստոնեության առաքելական քարոզչության ավանդության պարզաբանման կարեւոր խնդրին Պ. Մուրադյանն անդրա-

124 [«Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», աշխատ.՝ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տիֆլիս, 1913, էջ 231 - Ա. Բ.], «Histoire de l'Arménie par Moïse de Khorène», trad. Annie et Jean-Pierre Mahé, Paris, 1993, էջ 238: Ս. Նինոյի կերպարի մասին տե՛ս «Santa Nino e la Georgia». Storia e spiritualità cristiana nel Paese del Vello d'Oro. Atti del I Convegno intern. Di studi georgiani Roma, 30 gennaio 1999, hrsg. G. Shurguia, Rom, 2000:

125 Պ. Մուրադյան, Հայերեն բնագրով չպահպանված վարքագրական երկու հուշարձան. «Բանբեր Մատենադարանի», 12 (1977), էջ 168-190:

126 Տե՛ս R. P. Blake, Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque de la laire d'Iviron au Mont Athos. ROC 29 (1933-34), էջ 248: Բլեյկի սեղմ նկարագրությունը, ուր չի տրվում ձեռագրի բովանդակությունը, ըստ Մառի եւ Զավակիշվիլու (1945)՝ էականորեն լրացրել է Կեկելիձեն. յ. յեղեղոյ, ձեղեղոյ յեղեղոյ, ձեղեղոյ յեղեղոյ, 1980, էջ 516-520: Երկու բնագրի համառոտ մեկնաբանությունը՝ Tarchnitsvili-Abfal, Geschichte, էջ 401-403:

127 Տե՛ս P. M. Mouradyan, Les principes de la classification des livres en Arménie médiévale. Arménian Studies - Études Arméniennes. In Memoriam Haig Berberian, ed. D. Kouymjian, Lissabon, 1986, էջ 591-600:

128 Ցանկը տե՛ս Հ. Ս. Անսպան, Հայկական մատենագիտություն Ե.-ԺԸ. դդ., Ա., Երևան, 1959, էջ XXXIX-XLI:

դարձել է Լեւոն Խաչիկյանին նվիրված ժողովածուում¹²⁹: Այստեղ, պատմական եւ սրբախոսական սկզբնաղբյուրների հենքի վրա ներկայացվում է Հայաստանի, Վրաստանի եւ Աղվանքի առաքելական ավանդույթները՝ սրբեր Թադեոս/Ադդայի, Բարթուղիմեոսի, Անդրեաս առաքյալի եւ Եղիշա/Եղիշեի գործունեության միջոցով:

Այս կապակցությամբ իր նոր հետազոտության մեջ հին հայոց պատմագրությունը դիտելով իբրեւ Հայաստանի վաղ քրիստոնեական դարաշրջանի սկզբնաղբյուր՝ Պ. Մուրադյանն անդրադառնում է «Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի կատարյալ պատմության խնդրին»՝ պատմիչներ Մովսես Խորենացու, Ղազար Փարպեցու եւ Կորյունի երկերի հենքի վրա¹³⁰: Ժ. կամ ԺԱ. դարասկզբի վրացերեն մի սկզբնաղբյուր, որը պետք է համարել հայերենից կատարված թարգմանություն, վկայում է նմանատիպ, սակայն կորած սրբախոսական հուշարձանի գոյության մասին:

Եկեղեցու նոր պատմության բնագավառին է վերաբերում Պարույր Մուրադյանի համապարփակ հետազոտությունը (152 էջ) Արմաշի վանքի դպրոցի՝ Արեւմտյան Անատոլիայում Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության աստվածաբանական կրթօջախի վերաբերյալ¹³¹: 1416 թ. հիմնադրված այս վանքը գոյատևել է մինչև 1915 թ., իսկ ԺԹ. դարի ընթացքում եղել է պատրիարքարանի հոգեւորականության պատրաստմանը նպատակաուղղված՝ հաշտված կրթական հաստատություն:

Հայոց աստվածաշնչագիտությամբ Պ. Մուրադյանը համեմատաբար քիչ է զբաղվել: «Հայաստանը եւ Աստվածաշունչը» Հայդելբերգի գիտաժողովում նա անդրադարձել է հայ պատմագիրների (Ղազար Փարպեցի, Կորյուն, Ագաթանգեղոս)¹³² սուրբգրային մեջբերումներին, եւ բացատրել վրացերեն ու հայերեն աստվածաշնչյան թարգմանությունների փոխհարաբերության մի քանի տեսանկյուններ: Գաբրիելա Ուլուհոջյանին նվիրված հատորում¹³³ նա Եզրասի Դ. գլխի, ինչպես նաեւ Ելքի, Ծննդոցի, Ա. Թագավորացի տվյալների օգնությամբ վերլուծել է հայերեն եւ վրացերեն աստվածաշնչյան բնագրերի

129 Տե՛ս Պ. **Мурадян**, Легенда об апостольской проповеди христианства на Кавказе. Levon Khachikian 90 - Materials of the intern. Conference dedicated to the 90th anniversary of the founder-director of the Matenadaran, Erevan, 2010, էջ 69-76:

130 Տե՛ս Պ. **Մուրադյան**, Սահակի եւ Մեսրոպի «կատարյալ պատմության» խնդիրը. ՊԲՀ, 2005, 2, էջ 154-165:

131 Տե՛ս Պ. **Մուրադյան**, Արմաշի դպրեվանքը, Երեւան, Գանձասար հրատարակություն, 1998:

132 Տե՛ս P. **Mouradian**, Importance des citations bibliques rencontrées dans les documents littéraires et épigraphiques médiévaux arméniens. Armenia and the Bible. Papers presented to the Intern. Symposium held at Heidelberg, July 16-19, 1990, hrsg. Ch. Burchard, Atlanta/Georgia, 1993, էջ 171-179:

133 Տե՛ս Պ. **Մուրադյան**, Աստվածաշնչի հայկական խմբագրության բնագրական քննության աղբյուրները (Աթոսի 978 թ. գրչագիրը) (Le fonti per un' analisi testuale della redazione armena della Bibbia. Il manoscritto dell' Athos dell' anno 976). - Dall' Italia e dall' Armenia. Studi in onore di Gabriella Uluhogian, ed. V. Calzolari, A. Sirinian, B. L. Zekian, Bologna, 2004, էջ 45-66:

փոխհարաբերությունը՝ օգտվելով 978 թ. Իվերոն-1՝ վրացերեն Հին Կտակարանի ձեռագրից, որը գրվել է Տայք-Կղարջքի Օշկա վանքում¹³⁴։ Ծննդոց գրքի կրկնվող տարընթերցումների արձանագրումն այստեղ հնարավոր է դառնում միայն Ա. Զեյթունյանի արժանահավատ գիտական հրատարակության (Երեւան, 1985) շնորհիվ։

2002 թ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնությամբ Երեւանում լույս տեսավ «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանը՝ 1072 էջից բաղկացած մի համապարփակ հատոր¹³⁵, որի մեջ ներկայացված են Հայաստանի քրիստոնեական մշակույթի հիմնական անուններն ու եզրերը՝ սկզբից մինչև մեր օրերը։ Պարույր Մուրադյանի գրչին են պատկանում «Շուշանիկ» (էջ 828-829), «Վիմագրություն» (էջ 981), «Վրաց եկեղեցի» (էջ 986-990) հոդվածները։

Հայ մեծ գիտնական Պարույր Մուրադյանի գիտական ժառանգությունը թույլ է տալիս խորապես վերլուծել Հայաստանի եւ Վրաստանի քրիստոնեական մշակույթի պատմությունը։ Իհարկե, նրա մի քանի ենթադրություններ դեռեւս մնում են իբրեւ տեսակետներ, սակայն դրանք այնպես են փաստարկված, որ աչքի են ընկնում արժանահավատությամբ։ Ամեն դեպքում Պարույր Մուրադյանի հրապարակումները մանրամասն ծանոթացնում են անցյալ սերնդի գիտնականների հաջողություններին եւ ճշմարտության լույսի ներքո բացահայտում նախորդ հետազոտությունների իրական արժեքը։

ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆ ԲՆԱԳՐԻՑ ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ
Տ. ԿՅՈՒՐԵՂ ԱՐՂ. ԴԱՎԹՅԱՆԸ

ԲՆԱԳՐԻ ՀԵՏ ՀԱՄԵՄԱՏԵՑ ԵՒ ԾԱՆՈԹԱԳՐԵՑ
Պ. Գ. Դ. ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅԱՆԸ

134 Տե՛ս R. P. Blake, Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque de la laure d'Iviron au Mont Athos. ROC 28 (1931-32), էջ 301-304։

135 «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երեւան, 2002։

ՎԱՐՂԱՆ ԱՐԵՒԵԼՅԻՆ ԵՒ ՆՐԱ ՆՈՐԱՅԱՅՑ «ԽՐԱՏԸ»

1. Վարդան Արևելցու († 1271 թ.) կեանքի, գործունեության ու մարտնչության մասին հայագիտության մեջ սրելծուել է պարկառելի գրականություն: Նրա թողած մարտնչական ժառանգության մի մասը հրապարակուել է, մի մասն էլ ուսումնասիրուել նոյնիսկ ձեռագիր վիճակում՝ սպասելով իր հրապարակիչներին: Նայագելներից ոմանք յարկապէս կարեւորել են Վարդան Արևելցու կանոնախրարական երկերը, որոնք, ի շարս Վարդանի բազմաթանր սրելծագործության միւս միավորների, ունեն նաեւ պարմաբաղաբական եւ դաւանաբանական մեծ նշանակություն: Դրանցում շարս հաճախ մանրամասնորէն ներկայացում են ժամանակի ներկեղեցական խնդիրները, քաղաքական անցքերի մեկնաբանությունը, քուելալ շրջանում Նայ Եկեղեցու ունեցած դաւանաբանական դիրքորոշումը, վարդապետական այս կամ այն կէրի մեկնությունը եւն: Ահա այդպիսի մի կարեւոր կանոնական-դաւանաբանական միատոր է Արևելցու մինչ այժմ անքիպ եւ քիչ յայքնի «Խրաք առ ողղաքիառ հաւաքացեալսն ընդդէմ երկաբնակաց» խորագրով երկը, որն իր քեսակի ու սրելծման պարծառների մեջ առաջիններից մեկն է¹:

Այս երկի մասին միջնադարեան աղբիւրներում այդքան էլ չի խօսում: Վարդանի անուեով «Գիւրք թղթոց» ժողովածոյի մեջ պահպանուած «Նարցումն եւ պարասխանի» մարտնչական կրորը «Առումն Սուրբ Գրոց» կամ «Ժղլանք» երկի մի հաքումն է²: Նրա անուան հեք կապում միւս խրարական-կանոնական երկը «Խրարական թողթ Կոստանդեայ Կաթողիկոսի» նամակն է, որքեղ նշում է, թէ այն ողղարկում է «ի ձեռն մեր վարդապետին Վարդանայ, որպէս թէ ես եմ եկեալ եւ ձեզ առաջի գերեսս ի գերինն եղեալ աղաչեմ...»³: Ինչպէս նկարել է քալիս թղթի հրարարակիչը, նախարանում առկայ «ի ձեռն» արքայայքությունը կարող է նշանակել Վարդանի ողղակի մասնակցությունը թղթի գրման ու սրելծման գործընթացին⁴: Իսկ որ Վարդանին հաճախ էին ընդունում իրրեւ Կաթողիկոսի լիագոր ներկայացուցչի, վկայում է Կիրակոս Գանձակեցու՝ Վարդանի անմիջական ժամանակակից գործչի ու համախոհի «Պարմություն հայոց» երկում⁵: Կոս-

1 Բնագրի հրարարական համար պարքական ենք Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց միաբանության հայքերի օգնությանը, ովքեր մեծաեղաբար մեզ քրամադրեցին ձեռագրերի էկկորոնային պարճէները:

2 Տեն «Գիւրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 526-529:

3 Լ. Խաչիկեան, Կոստանդին Ա. Բարձրերդցու Խրարական թողթը՝ առաքում Արեւելեան Նայաքան 1251 թուականին, Աշխարություններ հ. Ա., Գանձասար կենքրոն, Երեւան, 1995, էջ 168:

4 Տեն անղ, էջ 158-159:

5 Տեն Կիրակոս Գանձակեցի, Պարմություն հայոց, Մոսկուա, 1858, էջ 174, 177:

դանդին Կաթողիկոսի այս կանոնական թուղթն առաջինը չէր. յայտնի է, որ դեռևս 1246 թուականին նա, քննելով Հայոց երկրի ամերն ու դրա հետ կապում եկեղեցական վարքութարքի թուլացումը, շրջաբերական թուղթ և 23 կանոններից բաղկացած մի կանոնախումբ է ուղարկում Հայաստան՝ «արդիւնական» Վարդան վարդապետի ձեռամբ⁶: Անելին, Հռոմի պապի կողմից հեղինակված թագաւորին ուղղում նամակի պատասխանը 1248 թուականին շարադրում է նոյն արդիւնական Վարդան վարդապետը՝ 15 անընդունելի կէտեր թուարկելով պապական նուիրակ Տիմանջի բերած թղթի մէջ⁷: Ընդ որում, իր բնոյթով և բովանդակութեամբ Վարդանի այս նամակը թէ՛ կանոնական էր և թէ՛ դաւանաբանական:

Թուարկում բոլոր դրուագներում Վարդան Արեւելցուն քննում ենք ամենաառաջին գծում, նա ասելու Կաթողիկոսի կանոնական որոշումների ներշնչողն ու քննաբանն է: Եւ ասումը հեռու չէ ճշմարտութիւնից: Ինչպէս վկայում են մեզ հասած պատմական փոխաւերը, 1243 թուին գումարում Սսի ժողովի ամենամեծ ջարագովն ու կողմնակիցն արեւելեան վարդապետների մէջ Վարդան Արեւելցին էր: Այս ժողովի հետեւանքները, անշուշտ, Վարդանի անմիջական ջանքերով ու մասնակցութեամբ, հաղպարի ու Ձագավանից ժողովներն էին (1270-ական թվականներ), որտեղ, բացի Կաթողիկոսի շրջաբերականն ու հրովարտակը հասարակելուց, Վարդանը նպատակ ունէր նաեւ հասարակել փառ ու փրկանայն Սսի ժողովի կանոնները և որոշումները⁸: Ըստ էութեան, սա Վարդանի առաջին նմանափայ ձեռնարկը չէր. նրա աշակերտ Յովհաննէս Երզնկացին վկայում է, թէ «սուրբ հայրն մեր մեծ վարդապետն Վարդան յիւր կենդանութեան բազում անգամ ժողովք արար»⁹: Պատահական չէ, որ Յովհաննէս Երզնկացին իր «Ֆրաւր հասարակաց» կանոնական-խրատական երկն սրելով է Վարդանի գրածքներից բաղկով. «...և սուրբ հայրն մերոյ Վարդան վարդապետի, յոր յամենայն ժողովեցի և գրեցի»¹⁰: Կանոնական-ժողովական շարժման այս զարթոնքի լոյսի ներքո էլ թերեւս պէտք է դիտարկել Վարդանի խրատական-կանոնական երկերի սրելովումը, որոնցից մէկն է «Ֆրաւր ընդդէմ երկարնակաց»-ը:

2. «Ֆրաւր ընդդէմ երկարնակաց» երկի մասին, որքան էլ զարմանալի է, մանրամասն յիշատակութիւններ է անում Կղեմէս Գալանտն իր «Միաբանութիւն Հայոց Սուրբ Եկեղեցոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցոյն Հռոմայ» երկհատոր աշխատութեան մէջ¹¹: Կղեմէսը, խորհուրդների վերաբերեալ Հայոց Եկեղեցոյ աստուածաբանութիւնը ներկայացնելիս, հիմնականում հենում է Վարդանի «Գիր

6 Տէն անդ, էջ 174-185:

7 Տէն «Գիրք թղթոց», Բ. հրատարակութիւն, Երուսաղէմ, 1993, էջ 657:

8 Տէն **Գարեգին վարդապետ Յովսէփեանց**, Ձագավանից ժողովը. «Շողակաթ» հայագիտական ժողովածու, գիրք Ա., Վաղարշապատ, 1913, էջ 29-33:

9 ՄՄ ՏՊ 2329, թ. 24 ա:

10 Է. **Բաղդասարեան**, Յովհաննէս Երզնկացին և նրա խրատական արձակը, Երեւան, 1977, էջ 143:

11 Տէն **Կղեմէս Գալանտ**, Միաբանութիւն Հայոց Սուրբ Եկեղեցոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցոյն Հռոմայ, Հռոմ, 1658, էջ 80, 84, 438-439, 440 և այլուր:

խրապուց»¹² կոչումը երկի վրա՝ իր ջարագությունն սլաքն ուղղելով Վարդանի եկեղեցաբանական հայեացքների դեմ: Պետք է նշել նաև, որ Կոնստանդնուպոլսի Վարդանի համար գործածում է գլուխների բաժանումը, ինչպես, օրինակ՝ «...զի Վարդանն ի յառաջին գլուխն խրապուցն ասե՛լ այսպէս»¹³, «...քնաբան խօսքն Վարդանայ ի նոյն վեցերորդ գլուխն են այսոքիկ»¹⁴ և այլն: Դժուար է ասել, թե ինչ պարագաներում կամ ո՞ր ձեռագրից է կարդացել Կոնստանդնուպոլսի Վարդանը: մի բան յստակ է, որ նա Վարդանի խրապանին դասել է Նայոց Եկեղեցու վարդապետական ամենանշանաւոր երկերի շարքին: Նակառակ դեպքում անհիմաստ էր խորհուրդների վերաբերեալ մի ամբողջ գլուխ նուիրել Վարդանի սոյն երկի հերքմանն ու քննությանը: Ուշագրաս է նաև այն պարզ փաստը, որ դե Լա Կրօզը նույնպես յիշատակում է Վարդանի այս երկը՝ հենուելով, անշուշտ, Կոնստանդնուպոլսի վերաբերեալ մի երկի հանդէպ այնքան մեծ է եղել ուշադրութիւնը, որ նրա անուան յիշատակութիւնը գրնում ենք նոյնիսկ ԺԴ դարի 40-ական թուականներին Կաթողիկ Եկեղեցու կողմից Նայոց Եկեղեցուն ներկայացնում յայտնի 117 մեղադրանքների մէջ: Այսպէս Արեւելցին յայտնի է Վախրամ կամ Վարխան անունով¹⁵: Այս նոյն տեղեկութիւնն է հաղորդում նաև Միքայէլ Չամչեանը¹⁶: Վերջինիս համաձայն՝ այս Վարդանը կամ Վախրամը 1248 թ. Նոմի պապ Իննոկենսիոսի դեսպանի կամ նուիրակի բերած թղթի դեմ պայքարի արդիւն էր գլխի վրա դրած: «Էր ի նմին ժամանակի ի Սեա լերին Տորոսի վարդապետ ոմն Վարդան անուն կամ Վարխամ՝ այր անձանօթ՝ պակասեալ ի մրաց, զոր Միսիթար Կաթողիկոս կոչէ Վարխան կամ Վախրամ: Սա տեսեալ զօրինակ գրոյն՝ զոր տուեալ էր դեսպանն պապին առ Նայս, գրեաց յիւրմէ պայքարի արդիւնն առ Նոմ, ուր ի մէջ բերեալ զհնգեպատան մոլորական կարծիս ընդդէմ եկեղեցոյն լատինացոց և ընդդէմ դեսպանին..., բայց ոչ ոք հայեցաւ ի գրութիւն նորա: ...Եւ ինքն Վարխան ի պէսպէս յիմարական կարծիս ըմբռնեալ՝ շարադրեաց յետոյ գրքոյ մի՝ լի մոլորութեամբ և քրքրութեամբ»¹⁷: Չամչեանը ծանօթ է նաև Կոնստանդնուպոլսի Վարդանի համարում է մի պարզ շփոթութեան արդիւնք. Կոնստանդնուպոլսի Վարդանը, որոշ պեղումների կողմից այդ գրքոյկին աւելացնում «արդիւնական» մակդիրը նկատի առնելով, այն վերագրել է Վարդան Բարձրաբերդցուն կամ Մեծին¹⁸: Չամչեանի միւս կարեւոր կոտորակը Միսիթար Կաթողիկոսի օրոք, 1342 թ. Նոմ ուղարկում պայքարի արդիւնքի մէջ

12 Այս մասին «Վարդան Արեւելցի» խորագրով իր հիմնարար աշխատության մէջ (Երևան, գիրք Ա., 1987, էջ 10) ակնարկում է Փ. Անթաթեանը՝ աղբյուր էլ, սակայն, գրքի հեղինակ շարադրանքի մէջ չանդրադառնալով այդ տեղեկութեանը:

13 Կոնստանդնուպոլսի, նշվ. աշխ., էջ 439:

14 Անդ, էջ 440:

15 Stén M. V. de La Croze, Histoire du christianisme des Indes, La Haye, 1724, էջ 205-207:

16 Stén J. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, t. 25, 1268-1269:

17 Stén «Պատմութիւն հայոց», հր. Գ., 1786, էջ 231-232:

18 Անդ, էջ 232:

19 Անդ: Բարձրաբերդցուն և Արեւելցու միջև առկա շփոթի համար տն Փ. Անթաթեան, նշվ. աշխ., էջ 28-32:

արձանագրուածն է. «...այդ ժամանակ Սեւ լեռան վրայ ապրում էր այդ այսպէս կոչուած Վարխանը (Varchan), անձանօթ ու հակառակասէր մի այր, որ քզէր, յիմար ու անկարգ բառեր գրեց ընդդէմ դեսպանի, որոնք, սակայն, հաճելի չեղան ո՛չ թագաւորին, ո՛չ էլ կաթողիկոսին (quae non placuerunt regi, nec catholicon)...»²⁰:

Պարզ է, որ վերոնշեալ բոլոր փաստերը մարմանշում են այդ գրքոյկի՝ Խրապանու միակ հեղինակին՝ Վարդան Արեւելցուն, որին միարարական շրջանակներում, չկամենալով նոյնացնել Վարդան Մեծ Բարձրաբերդոյ կամ Արեւելցու հետ, անուանել են «այր անձանօթ եւ հակառակասէր»՝ աղաւաղելով նոյնիսկ նրա անունը՝ Վարխան: Կարիք չկայ նաեւ մանրամասնելու, որ Հռոմի պապի Տիմանջ անունով պատուիրակին ուղղուած փաստհինգ կէտերից բաղկացած նամակի հեղինակը Վարդան Արեւելցին է. նամակը նրա «Ժղլանք» երկի բազմազան նիւթերից մէկն է²¹: Վարդան Արեւելցին, իր առաջին այցից յետոյ՝ 1246 թ. Կիլիկիայից վերադառնալով Արեւելեան Հայաստան, 1247-1248 թթ. կրկին անցնում է Կիլիկիայ՝ այնպէղ մնալով մինչեւ 1251 թ.²²: Ներսէսաբար, Հռոմի պապի դէմ գրուած նամակի եւ գրքոյկի շարադրման թուականին (1248) Վարդանը Կիլիկիայում էր:

Այսպիսով, Վարդան Մեծի գրչից հեռացնելով սոյն Խրապանու հեղինակային պատկանելութիւնը՝ Չամչեանն ակամայից, ձեռքի փակ ունեցած փոռալներէից ելնելով, վերականգնում է երկի սրելոծման ու գրութեան մանրամասները: Դրանցից մէկնելով՝ կարելի է որոշակիօրէն եզրակացնել, որ Վարդանն այս Խրապանին սրելոծել էր իբրեւ յաւելեալ մի ծանօթագրութիւն՝ կամենալով առաւել չափով բացատրել պապական նուիրակ Տիմանջի թղթի առիթով՝ Հերթում թագաւորին ուղղուած նամակի որոշ դաւանաբանական կէտեր: Այդ նամակի հետ Խրապանու յամեմատութիւնը ցոյց է փայլիս, որ Խրապանիւմ արժարծուած շար հարցեր արդէն քննարկուել ու անընդունելի էին յամարուել Հերթում թագաւորին ուղղուած նամակում²³: Այսպէս, «Առ Հերթում» թղթի Ը. եւ Ժ. կէտերը քննարկուած են Խրապանիւմ՝ «Անգոսնելի կիրք փալ Քրիստոսի» սկսուածքով բաժնում, Թ., ԺԴ. եւ ԺԵ. կէտերը՝ «Այսուհետեւ եկեացուք ի չորրորդ բանն որ վասն բիրկաթորին» բաժնում, ԺԱ., ԺԲ. կէտերը, ինչպէս նաեւ մահու չափ մեղքերի մասին կէտերը՝ Խրապանու առաջին բաժնում: Այսինքն՝ Վարդանն իր Խրապանիւմ առաւել մանրամասն քննութեան է ենթարկել քրիստոսաբանական, եկեղեցաբանական եւ վախճանաբանական այնպիսի հարցեր, որոնք առկայ էին պապական նուիրակի թղթում՝ իբրեւ Կաթողիկ Եկեղեցոյ դաւանանքի արտայայտում: Պարահական չէ, որ թէ՛ «Առ

20 J. Mansi, նշվ. աշխ., էջ 1269:

21 Տե՛ս Փ. Անթապեան, նշ. աշխ., էջ 155: Անթապեանը աղբիւրագիտական վերլուծութիւններից յետոյ արդարացիօրէն եզրակացնում է, որ «Վարդան Արեւելցին է հեղինակը «Շրջաբերական», «Ժրապական», Դիմանջին ի պատրասխան գրուած թղթերի եւ Չագալանից ժողովի «Մահմանք կանոնականք»-ի», էջ 156: Պարզ համեմատութիւնն իսկ երեան է հանում Չագալանից ժողովի, Կոստանդին Կաթողիկոսի շրջաբերականի եւ Սսի ժողովի կանոնների միջեւ առկայ լեզուական ընդհանրութիւնը. փե՛ն **Գարեգին վարդապետ Յովսէփեանց**, նշվ. աշխ., էջ 29-30:

22 Տե՛ս անդ, էջ 38-39:

23 Տե՛ս «Գիրք Թղթոց», Բ. հրատարակութիւն, էջ 657-665:

Ներթում» թղթի գլխագրում եւ թէ՛ Խրապանու խորագրում Վարդանը բնորոշում է «արդիւնական» փիրդոսով²⁴:

3. Վարդանի սոյն երկը հայ մաքենագրութեան մէջ, ինչպէս արդէն նշուեց, այդքան էլ փարածուած չէ. մեզ յայտնի են միայն երկու ձեռագրեր (Երուսաղէմ Ն^օ 898 եւ 888), որոնք ամբողջովին կամ գրեթէ ամբողջովին պահպանել են Խրապանին, ինչպէս նաեւ երկու այլ գրչագիր, որտեղ արդէն Խրապանու մեծ մասը գեղեղում է Կիրակոս Երզնկացու «Առ Կարնեցիս» թղթում (ՄՄ ձեռ. Ն^օ 4251 եւ 705): Առանձին ձեռագրերում առկայ են նաեւ Խրապանուց հանում եւ Վարդանի անունով պահպանուած պատրաստիկներ, որոնք նոյնպէս վկայում են սոյն երկին փրում կարեւորութեան մասին²⁵: Ներառքերի է յարկապէս Վարդանի այս Խրապի փարբերակը Կիրակոս Երզնկացու «Առ Կարնեցիս» թղթում (ՄՄ Ն^օ 4251-ն ունի «Վասն շրջողաց» խորագիրը): Թղթի հեղինակը մասնատրապէս շեշտում է կաթոլիկ քարոզիչների կողմից կրկնամկրտութեան արարատը երեւոյթը եւ անդրադառնում լատին ծիսակարգում մկրտութեան արարողակարգի որոշ առանձնայարկութիւններին²⁶: Ահա այս դիտարկումից էլ Կիրակոս Երզնկացին իր ջարագովութիւնների մէջ մէկ առ մէկ մէջբերում է Վարդանի «Խրապանու» մեծ մասը: Իհարկէ, Երզնկացին չի էլ ակնարկում Վարդանի երկի մասին, սակայն թղթում առկայ որոշ մրբերից կարելի է եզրակացնել, որ նա նպատակ է ունեցել կարնեցիներին ոչ թէ պարզ խրապական, այլ կանոնական-դաւանաբանական պարզաբանում ուղարկելու: Այս միտքը յարկապէս զգալի է կրկնամկրտութեան մասին նրա արտայայտած կարծիքի մէջ. «Եւ Կաթողիկոսն գիր է դրկել, թէ որ զհայ քահանայից մկրտածն կրկին մկրտէ, ի քրիստոնէութենէ որոշած է եւ չար եւս քան զանհաւաքսն է. զայն գրինս հաւարոյն այլ առաքեցաք առ ձեզ, որ Կաթողիկոսն իւր ձեռաւքն է գրել, որ կարդայք առաջի ամենայն քրիստոնէիցդ: Այլ վասն որոյ գրեցէքն առ մեզ, թէ ասեն նոքա, թէ յորժամ մկրտէ զոք, ոչ է պարտ մեռնել կամ հաղորդել եւ պարտ է ասել՝ ես մկրտեմ զքեզ»²⁷: Ասումս չէ պարզ է դառնում, որ Կաթողիկոսի ուղարկած պաշտօնական նամակն ամբողջութեամբ չի անդրադարձել մկրտութեան արարողակարգին առնչուող բոլոր հարցերին. այն միայն արգելել ու դատապարտել է կրկնամկրտութիւնը: Իսկ մնացած ծիսական-աստուածաբանական խնդիրները մնացել են անպատասխան: Դրանց Կիրակոսը պարասխանում է իր անձնական դիտարկումների եւ իրենից առաջ Վարդան Արեւելցու կողմից գրուած կանոնական գրումների միջոցով:

Երզնկացու թուղթը գրուել է ամենաուշը 1323-ին կամ 1324-ին, այսինքն՝ Վարդանի մահուանից մոտ 50 տարի հետո՝²⁸: Թղթի մեզ հետաքրքրող հատումները

24 Տե՛ս Փ. Անթապեան, նշվ. աշխ., էջ 131:

25 Տե՛ս օրինակ ՄՄ ձեռ. Ն^օ 1850, 150աբ, Ն^օ 523 177ա, Ն^օ 2166 316բ-317բ:

26 Տե՛ս «Կիրակոսի վարդապետի Երզնկացոյ Թուղթ առ Կարնեցիս», աշխ.՝ Անտիպ քին. Դանիելեանի. «Գանձասար» աստուածաբանական հանդէս Զ., Երեւան, 1996, էջ 561:

27 Անդ:

28 Ուշագրաւ է այն փաստը, որ եթէ Վարդանի օրոք նոր-նոր էր սկսում լատին եկեղեցոյ քարոզչական

օգտագործել ենք ըստ երկու հնագույն ձեռագրերի (ԺԴ.-ԺԵ. դդ.)՝ ՄՄ ձեռ. Շմբ 705²⁹ և Շմբ 4251³⁰, որոնք, ինչպես արդեն նշեցինք, փարբերում են խորագրերով: Երուսաղեմի Սրբոց Յակոբեանց միաբանության ձեռագրապանը պահուող միս երկու ձեռագրերը համեմատաբար ուշ շրջանի են (Շմբ 888, 1789 թ. և Շմբ 898, 1619թ.), բայց պահպանել են «Խրապի» ամբողջական կառուցումը՝ ու բովանդակությունը³¹: Երուսաղեմի երկու գրչագիրները Խրապի խրաքանչիւր բաժին սկսում են նոր՝ «Նորին Վարդանայ արդիւնական վարդապետի», «Յարդունական մեծին Վարդանայ» և այլ նմանափայ խորագրերով, ինչը ձեռագրում աւելի է հեշտացնում երկի կառուցումը՝ ընկալումը ենթավերնագրերի ու արձարձած թեմաների առումով³²:

Բնագիրը յարկապես կարելու է հայ-լսարին եկեղեցական՝ 1198-ից ասդին ծաւալում յարաբերութիւնների ուսումնասիրման համար: Այն նաեւ որոշ յարակութիւններ է մարցնում Կիլիկեան Հայաստանի՝ արարաքին և ներքին եկեղեցական հարաբերութիւններում Վարդան Արեւելցու ունեցած ազդեցիկ ու կողմնորոշող դերակարարութեան իմաստով: Ուշագրաւ է նաեւ Վարդանի այս երկում արձարծում եկեղեցաբանական-աստուածաբանական հարցերի շրջագիծը և դրա կարեւորութիւնը հայ աստուածաբանական մարքի պարմութեան փեսակէտից: Բնականաբար, իբրեւ առանձին ուսումնասիրութեան ոլորտ, այն դուրս է մեր յօդուածի սահմաններից, և դրան թերեւս առաջիկային կանդրադառնանք առանձին ուսումնասիրութեամբ:

S. ՇԱՆԷ ՎՐԴ. ԱՆԱՆԵԱՆ

«խորաքանչիւր» դէպի Կիլիկեան Հայաստան, ապա արդէն կէս դար անց այն փարածում-հասնում է ընդհուպ մինչեւ Փոքր Հայքի խորքերը՝ Արեւելքում յարկապես փարածուելով Երեւանում ու Արարազում:

29 Տե՛ս էջ 205թ-232թ: ՄՄ երկու ձեռագրերի նկարագրութեան համար փեն «Մայր Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մարենադարանի», հր. Գ., Երեւան, 2007, էջ 603-606. «Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մարենադարանի», հր. Ա., Երեւան, 1965, էջ 1178-1179:

30 Շմբ 4251 ձեռագրում թուղթն ունի եկրեւեալ խորագիրը՝ «Կիրակոս վարդապետի արարեալ վասն շրջողացն» (129թ-154թ), որպէղ «շրջողաց» մակդիրը կիրառուել է մարմանշէլու համար շրջիկ կաթուղիկ քարոզիչներին՝ դոմինիկեան և ֆրանցիսկեան եղբայրներին: Ներաբրքիւր է նաեւ, որ Կիրակոսի թուղթն սկսում է կրկնամկրութեան արում կրուով անդրադարձով՝ «Վասն երկրորդ մկրտելոցն ասեմք», և դրում է Վարդանի «Լուծմունք» կամ «Ժղլանք» երկից քաղում հարումից յետոյ՝ «Վարդանայ վարդապետի առ Ներում թագատրն գրեալ յԱնդարանէն, Հարցմունք Ներմոյ» (124թ-128թ):

31 Ձեռագրերի նկարագրութեան համար փեն «Մայր Յուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», աշխ. Նորայր եպ. Պողարեան, հր. Գ., Երուսաղէմ, 1968, էջ 389-395, 413-419:

32 Բնագրի հրարարակութեան ընթացքում, ձեռագրային փարընթերցումները և խմբագրութիւնները զանազանելու նպարակով, կիրառել ենք եկրեւեալ պայմանաշանները.

ա. > Հաւելում

բ. <> Փոխարինում

գ.Կրճարում

Բնագրում, ընթերցումն աւելի սահուն դարձնելու նպարակով, կարարել ենք որոշ անհրաժէշտ ուղղագրական շրկումներ, ինչպէս, օրինակ, ի վերա = ի վերայ, քո = քոյ եւն:

ԽՐԱՏ ԱՌՈՒՂԱՓԱՌ ՀԱՄԱՏԱՅԵԱԼՍՆ ԸՆԴԴԷՄ ԵՐԿԱՐՆԱԿԱՅՑ¹

Սրբոյ մեծի յարդունական Վարդան վարդապետի ասացեալ²

/267թ/ Ոչ է պարտ զմիոյ կամ՝
զերկուց մարդոյ տգիտութիւն
ի վերայ բոլոր՝ ազգին առնուլ,
զի բազում են տգէտք՝ ամե-
նայն ազգաց, նոյն եւ գիտակքն⁶։
Միայն վարդապետք օրինացն
են գիտակք եւ զայլս ուսուցանեն,
սակայն տգէտք գործով կատա-
րեն, թէպէտ եւ զպատճառն ոչ
գիտեն, որպէս երաժշտականն
գիտէ թէ են եւ զնա ընտելեամբ
երկարք են, թէ վասն է՞ր են եր-
կարք, ոչ գիտէ։ Այլ զպատճառն
գիտէ բնական իմաստասէրն,
սակայն առեալ իմաստասէրէն՝
անպակաս յօրինէ զարուեստս⁸
իւր։ /268թ/ Եւ բազումք յաշխար-
հականաց յուղիղ խօսին առանց
գիտելոյ զբերականութիւն, եւ
ոչ կարեմք ասել եթէ նոքա ոչ
են՝ երաժշտականք կամ բանա-
կանք⁹, զի անվրէպ զգործս իւ-
րեանց¹⁰ կատարեն¹¹։ Նոյնպէս
եւ զեւթն խորհուրդ եկեղեցւոյ¹²
կատարեմք գործովք, զի քրիս-
տոնէութիւն եւթն խորհուրդ
եկեղեցւոյն է, զոր Սուրբն Դիո-
նէսիոս պատմէ¹³։ որ եւ է՝ առա-

ջինն մկրտութիւն եւ երկրորդն
պատարագն, եւ երրորդն մե-
ռոնաւրհնէն¹⁴ զոր¹⁵ եւ դրոշմ
ասեն, եւ չորրորդն ձեռնադրու-
թիւն, եւ հինգերորդն պսակն,
եւ վեցերորդն եււն¹⁶ որով օծա-
նեն զհիւանդսն եւ զապաշխա-
րողսն¹⁷, եւ եւթներորդն խոր-
հուրդն է կատարումն ի վերայ
ննջեցելոցն, զոր այլ ապաշխա-
րութիւն ասեն, եւ մի է երկուսին։
Իսկ եօթ եւ մահու չափ մեղքն, է
առաջինն որովայնամոլութիւն,
եւ փափկութիւն, եւ երկրորդն
պոռնկութիւն¹⁸, եւ երրորդն ար-
ծաթսիրութիւն, որ է ազահու-
թիւն եւ արմատ ամենայն չա-
րեաց ըստ առաքելոյ, չորրորդն
տրտմութիւն ըստ աշխարհիս
որով մահ գործէ, զի /268թ/ յոր-
ժամ վրիպեսցի ոք ի ցանկութե-
նէն, տրտմի, եւ նախանձի ընդ
այլոց բարիս, վասն որոյ ոմանք
զտրտմութիւն նախանձ ասեն,

i Զեռագրում՝ ին։

ii Հստ էութեան՝ Դիոնէսիոս Արիսպագացին
չի թուարկում եօթ խորհուրդների վերոնշեալ
հերթականութիւնը։ Վարդանն իրականում
խմբագրել է խորհուրդների դիոնիսեան ընկալումը։
«Յաղագս եկեղեցական քահանայապետութեանց»
երկում Դիոնէսիոսը տալիս է հետեւեալ թուարկումը.

ա. մկրտութիւն, բ. Ս. Պատարագ, կամ ինչպէս
Դիոնէսիոսն է կոչում «ի ժողովի կատարումն» (յուն.
συνάξις), գ. Խորհուրդ կատարողութեան մեռնին
կամ օծումն, դ. ձեռնադրութիւն, ե. վանական
ձեռնադրութեան կարգ՝ «Յաղագս նուիրեցելոցն
կարգաց» (յուն. μυστηριον μοναχικης τελεως-
σεως), գ. Խորհուրդ ի վերայ սրբազնաբար
ննջեցելոցն. տէ՛ս «The Armenian Version of the Works
attributed to Dionysius the Areopagite», ed. By R. W.
Thomson, CSCO 488, Lovanii in Aedibus E. Peeters,
1987, էջ 56-127 (այսուհետ՝ ԵԺ). հմմտ. «Patrologiae
Graecae», t. 3, col. 369-586:

Հինգերորդնⁱⁱⁱ է բարկութիւն, եւ վեցերորդն է ձանձրութիւն, որ է ծուլութիւն եւ եւթներորդն մահու չափ մեղքն է սնափառութիւն եւ ամբարտաւանութիւն, որ է վերջին եւ առաջին չափ^{iv}, որ առաւել գտանի յազգս մարդկան, եւս առաւել յազգս փռանգաց, որ եւ ի դէպ է ասել դոցա զտերունական առաւին, թէ «գի՛ տեսանես զշիղ ական եղբօր քո՝ եւ ի քում ականդ զգերանդ ոչ նշմարես, կեղծաւոր, Հան նախ զգերանդ յականէ քումմէ եւ ապա Հայեսցիս Հանել զշիղ ականէ եղբօր քո»^v: Չի գերան է եւթն մահու չափ մեղքն եւ առաջինն որպէս ասացաք է փափկութիւն եւ ի դոսա առաւել գտանի քան ամենայն ազգս, քանզի փափկացեալք եւ պարարեալք որպէս զուարակս ի զենումն^{vi}, եւ զմեր առաքինութիւնս եւ զպաշտ բամբասեն, ոչ միայն /269ա/ զմերս, այլ եւ զամենայն^{vii} քրիստոնէից, եւ զպաշտ չորեքշաբաթին եւ զուրբաթին եւ զշաբաթապահան

զոր կարգեաց Սուրբ Լուսաւորիչն եւ այլ սուրբ Հայրապետքն²⁰: Քանզի ասէ Սուրբ Եփրեմ ի Պաշտոյն ճառին, եթէ²¹ որ լուծանէ զչորեքշաբաթ, մասն զՀուդային առցէ, եւ որ լուծանէ զշաբաթ²², ընդ խաչահանուացն²³ դատեսցի²⁴: Եւ Սուրբն Բասիլիոս Ի փողեցէք ճառին ամենայն բարեաց առիթ²⁵ ասէ զպահան զոր ոչ է այժմ ասել մի ըստ միոջ²⁶: Եւ ամենայն չարեաց պատճառ ասէ²⁷ զփափկութիւն, եւ քանզի ատեցողք են պաշտոյն²⁸, Մովսէս քառասուն տիւ եւ քառասուն գիշեր պահեաց եւ ընկալաւ զօրէնսն աստուածագիծ, եւ Եղիայ նոյն չափով պահելով, ետես զԱստուած, նոյնպէս եւ Դանիէլ, երիցս եւթն յիսնակս պահելով արժանի եղեւ աստուածային տեսլանն²⁹: Եւ Պօղոս ի Կորնթացւոց յերկրորդ թղթին պարծի ասելով ընդ այլոց առաքինութեան՝ «զայլս ի քաղց եւ ի ծարաւ ի պահս բա-

vi Ուղղելի՝ ուրբաթ:

vii Վարդան Արեւելցու ակնարկած մեջերումը բացակայում է Եփրեմի երկերի հայերէն մատենագրութեան հրատարակութեան մեջ (տե՛ս ստորեւ): Ամենայն հաւանականութեամբ Վարդանը խօսում է Եփրեմի «Պահոց ճառի» մէկ այլ տարբերակի մասին: Այս ճառը կամ ճառերի շարքն ասորերէն բնագրով հրատարակուել է Է. Բէկի (E. Beck) կողմից (Des Heiligen Ephraem des Syrers, Hymnen de Ieiunio, CSCO, vol. 246, Louvain, 1964): Այս բնագրում Եփրեմն արտայայտում է նմանատիպ գաղափարներ (տե՛ս էջ 23-40):

viii Ս. Բարսեղ Կեսարացի, Գիրք Պահոց, աշխ.՝ Կ. Մուրադեանի, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 74:

ix Հմմտ. «Սրբոյն Եփրեմի մատենագրութիւնք», հտ. Դ., Ճառք եւ Աղօթք, «Յորդորումն պահոց», Վննետիկ, 1836, էջ 179:

iii Ձեռագրում՝ հինկերորդն:

iv Մեղքերի թուարկման այս աւանդութիւնը նոյնութեամբ վերադարձնում է Եսազր Պոնտացու ութ մեղքերի հերթականութիւնը՝ որովայնամոլութիւն, պոմնկութիւն, արծաթախորութիւն, տրտմութիւն, բարկութիւն, ձանձրութիւն, սնափառութիւն, ամբարտաւանութիւն: Վարդանի թուարկման մէջ պարզապէս միացում են վերջին երկուսը. տե՛ս «Գիրք ութ խորիորդց մեղաց՝ արարեալ սրբոյ Հօրն Եսազրեայ, եւ հաւաքեցեալ ի մի յոգնաշան երկամբ Մատթեոսի վարդապետի բանասիրի», Կ. Պոլիս, 1750, էջ 4-5. հմմտ. նաեւ Զարթրիա վրդ. Բաղդումեան, Կիրակոս վարդապետ Երզնկացու՝ Ս. Եսազր Պոնտացու ութ մեղքերի մեկնութիւնը. «Էջմիածին», թիւ ԺԲ, (2013), էջ 82-90:

v Մտոյ. է. 3-5:

զուրմ անգամ»^x, եւ Տէրն յաղթեաց փորձողին^{xi}, եւ յորժամ Հարցին առաքեալքն /269թ/ վասն դիւահարին թէ «մէք ընդէ՞ր ոչ կարացաք Հանել», պատասխանեաց Տէրն եթէ՝ «այս ազգ ոչ իւրք ելանէ, եթէ ոչ պաշօք եւ աղօթիւք»^{xii}: Եւ արդ Տէրն եւ առաքեալքն զպաշտն գործով կատարեալ, եւ մեզ աւանդեցին յառաջին պատուիրան, զի նախ ի դրախտին աւանդեցաւ պաշք եւ Հասակակից է մարդոյն, որպէս ասէ Սուրբն Բասիլիոս^{xiii}: Վասն որոյ պարտ է Հնազանդել Աստուծոյ եւ սրբոց իւրոց^{xiv}:

[Ա]յսուհետեւ^{xv} եկեացուք ի չորրորդ բանն որ^{xvi} վասն բիրկաթուրին եւ պատասխանի տացուք^{xvii} այսպէս: Զբիրկաթուրին^{xviii} ոչ Տէրն եւ ոչ առաքեալքն եւ ոչ Հայրապետքն^{xix} են^{xx} ասացեալ, մինչեւ ի պապն Գրիգոր որ գրեաց զբենեքտիկոնն^{xxi}, զի նա ասէ զբիրկաթուրն, որ այժմ ասի քաւարան^{xxii}: Արդ սուրբքն

առաջին^{xxiii}, որ զբիրկաթուրն ոչ գիտէին, չէ՞ն^{xxiv} Աստուծոյ Հաճոյ՞. Աթանաս, Կիւրեղ, Բարսեղ եւ Գրիգոր Աստուածաբանն, Սեղբեստրոս եւ այլ ամենայն սուրբքն քաւարան ոչ ասացին^{xxv}, որպէս Տէրն ուսուցանէ աւետարանին^{xxvi}. /270ա/ «գայ գիշեր յորում ոչ ոք կարէ գործել»^{xxvii}, զի գիշեր մահն է, եւ յետ մահուանն մարդ ոչ կարէ գործել^{xxviii} ոչ չար եւ ոչ բարի, որպէս ասէ Գրիգոր Աստուածաբանն. եթէ կարօտացեալ այլոց մաղթանաց, եւ քանզի մարդ Հոգով եւ մարմնով գործէ զբարի կամ զչար, եւ յորժամ արձակի Հոգւով եւ մարմնոյն այլ ոչ կարէ գործել ոչ բարի եւ ոչ չար եւ ոչ բարեգործքն Հատուցումն բարեաց ունին կատարելապէս առանց մարմնոյն, այլ արդարք յուսով^{xxix} բարեացն զուարճանան միշտ, եւ մեղաւորքն տրտմին վասն անպիշտ տանջանացն որ

xiv Թուրքուած եկեղեցական հայրերը պատկանում են (բացի Սեղբեստրոսից) Արեւելեան Ուղղափառ աւանդութեանը, որտեղ վախճանաբանական հայեացքները կառուցում էին Ալեքսանդրեան եւ Եգիպտական վանականութեան զօրաւոր ազդեցութեան ներքոյ: Ի տարբերութիւն լատին արեւմտեան աստուածաբանութեան, որտեղ արդէն Օգոստինոսի ազդեցութեամբ պարարտ հող էր ստեղծուել քաւարանի գաղափարի տարածման համար, Արեւելեան քրիստոնէական աստուածաբանութեան մէջ առկայ էին վախճանաբանութեան երկու հոսանք՝ երկրի վրայ եկեղեցւոյ միջոցաւ իրականացած Աստուծոյ արքայութիւն եւ Քրիստոսի երկրորդ գալուստով հաստատուելիք արքայութիւն. հմմտ. **Brian E. Daley, The Hope of the Early Church: A Handbook of Patristic Eschatology**, Cambridge University Press, 1991, էջ 69-93:

xv Յովհ. Թ. 4:

xvi Զեռագրում՝ ուսով:

x Բ. Կորնթ. Զ. 1-7:

xi Մով. Թ. 28:

xii «Գիրք Պատիւ», էջ 57:

xiii Խօսքն այստեղ Գրիգոր Ա. Մեծ պապի (540-604) կազմած «Տրամախօսութիւնք» (*Dialogorum libri quattuor de vita et miraculis patrum italicorum et de aeternitate animorum*) գրոյցների ժողովածոյի մասին է, այդուստ յայտնի նաեւ Արեւելցոյ մատենաշած անուամբ, քանզի զրբի Դ. զովսն ամրոցութեամբ ձոնուած է Ս. Բենեդիկտոսի կեանքին ու հրաշքներին: Քաւարանի գաղափարը Գրիգոր Մեծը զարգացրել է սոյն երկի Դ. գրքում. տնն *Patrologiae Latinae* 77, col. 371-473. հմմտ. նաեւ **Jacques Le Goff, La naissance du Purgatoire**, Editions Gallimard, Paris, 1981:

Հանդերձեալ են առնուլ: Չի թէ յորժամ ելանէ Հոգին ի մարմնոյն եւ իւրաքանչիւր ոք ըստ գործոց իւրոց ընդունէր անպակաս, ապա զի՛արդ ասէ առաքեալն Պօղոս ի կորնթացւոց թղթին⁴⁵ ի վեցերորդ գլուխն⁴⁶, եթէ «ամենեցուն մեզյանդիման»^{xvii} լինել կայ առաջի Աստուծոյ, զի ընկալցի իւրաքանչիւր ոք իւրով մարմնով զոր ինչ գործեաց յառաջ, եւ եթէ բարի եւ եթէ չար, եւ ոչ Հոգւովն միայն»^{xviii}, եւ յառաջ տարեալ զբանն ասէ. /270թ/ «ապա ուրեմն իւրաքանչիւր ոք ի մէնջ»⁴⁷ զբան ընդ անձին Համարս տալոց⁴⁸ է Աստուծոյ»^{xix} եւ Տէրն աւետարանին ասէ թէ՝ «յորժամ»⁵⁰ նստցի որդի մարդոյ յաթոռ փառաց իւրոց եւ ժողովեսցեն առաջի նորա զամենայն ազգս, եւ մեկնեսցէ գնոսա ի միմեանց, որպէս Հովիւ զի մեկնեսցէ զօդիսն յայծեաց, եւ կացուցէ զօդիսն յաջմէ»⁵¹, եւ զայծիսն ի ձախմէ: Յայնժամ ասացէ թագաւորն ցայնոսիկ որք յաջմէն»⁵² իցեն՝ եկայք ւարհնեալք Հօր իմոյ, ժառանգեցէք զկեանսն յաւիտենից»⁵³, եւ ցայնոսիկ ասէ որ ընդ աշեկէն իցեն»⁵⁴ երթայք յինէն անիծեալք ի Հօրն յաւիտենից զոր պատրաստեալ է սատանայի եւ Հրեշտակաց նորա»⁵⁵»^{xxi} եւ յայտ է, թէ յայնժամ

առնուն զՀաստուցումն գործոց»⁵⁴, ապա ի՛նչ Հարկ է Աստուծոյ դատաստան առնել, զի թէ ամենայն ոք ի մահուն օրն առնուն յորժամ վերջին մարդն ծնանի եւ նա զիւր Հաստուցումն առնու, եւ դատաստան վասն մարդկան է, եւ ոչ վասն Հրեշտակաց կամ այլ արարածոց, ապա իրաւի է թէ որ զբիրկաթուրն ասեն, նոքա զօր դատաստանին՝ ոչ խոստովանին, եւ են /271ա/ Հակառակ աստուածաշունչ գրոց: Չի թէ մեղաւորք առանց աւուրն դատաստանի տանջելոց են, ապա դենն պիղծ»^{xxii} որ զմարդն տանջէր եւ լլկէր, զի՛ ասաց առ Քրիստոս, թէ «ընդէ՛ր տարաժամ տանջէր»⁵⁵ զիս»^{xxiii}, ապա այսուհետեւ յայտ է որ բիրկաթուրի ընդունողք են չար»^{xxiv} քան զայն դենն»⁵⁶, քանզի դենն գիտէ զի կայ օր դատաստանի, եւ այն յայտնի օրն վերջին, իսկ ընդունողք բիրկաթուրին ոչ Հաւատան միոյ աւուր դատաստանին զի Պետրոս գլուխ առաքելոցն ասէ յիւր կաթողիկէն ի չորրորդ գլուխն թէ «այժմ երկինք եւ երկիր գանձեալ պաշին աւուրն դատաստանի եւ կորստեան ամպարիշտ մարդկան»^{xxv}, եւ Տէրն ասէ՝ «իբրեւ զգող գիշերի»^{xxvi}, եւ առաքեալն Պօղոս ի թեսաղո-

xvii Ձեռագրում՝ անդիման:

xviii Բ. Կորնթ. Ե. 10:

xix Անդ:

xx Ձեռագրում՝ յաջէ:

xxi Մտթ. ԻԵ. 31-34:

xxii Ձեռագրում՝ պեղծ:

xxiii Մտթ. Ը. 28:

xxiv Ձեռագրում՝ չար են:

xxv Բ. Պետ. Գ. 7:

xxvi Հմմտ. Մտթ. ԻԴ. 42, Ա. Թես. Ե. 4:

նիկեցւոց յառաջին թղթին յեւթն
Համարին^{xxvii}, թէ Հաստատեաց օր,
յորում^{xxviii} դատե զաշխարհս ար-
դարութեամբ^{xxviii}, ապա ո՛ւր^{xxviii} է
բիրկաթուրն որ ոչ Հետեւի աս-
տուածային տառից^{xxviii}, զի ի Հին
եւ Նոր կտակարանքն^{xxviii} մի օր
ասացին դատաստանի, եւ /271/ ը/
Հատուցումն գործոց մարդկան
եւ բիրկաթուրն ամենայն մարդոյ
ասէ ի մահուն օր առնուլ զՀա-
տուցումն Հոգոյն միայն առանց
մարմնոյն^{xxviii}: Եւ այս զի՛արդ լի-
նիցի, զի Հոգին մարմնոյն գործէ
զգործն եւ թէ Հոգին զՀատու-
ցումն առանց մարմնոյն առեալ
է, ապա զի՛արդ Պօղոս^{xxix} յեբ-
րայեցոց թղթին ի ԵՃՂ. տանն^{xxix}
ասէ^{xxix} վասն արդարոցն^{xxix} որ
Աբել^{xxix} մինչեւ ի մարգարէն
զոր կերակրեաց Աբիսայ^{xxix} թէ
«սոքա^{xxix} ամենեքեան վկայեալք
ի Հաւատոցն, չեւ եւս ընկալեալ
զաւետիսն»^{xxix}: Արդ եթէ նոքա
ոչ են առեալ զվարձս վաստա-
կոցն, յայտ է թէ եւ ոչ այլ սուրբն
առեալ են զպատինն արդարու-
թեան^{xxix}: Արդ եթէ այս այսպէս
է^{xxix}, սուտ է բիրկաթուրն^{xxix}, եւ զի
առաքեալ Հրամայէ^{xxix}, եթէ «մեք
կամ Հրեշտակ երկնից իջեալ այլ
ազգ աւետարանէ, նզովեալ եղի-
ցի», եւ այս բաւական ասացի
վասն բիրկաթուրին:

Խրատք առ ուղղափառ հաւատա-
ցեալս հայոց ազգի եւ պատասխա-
նի առ հերձուածողսն: Յարդունա-
կան մեծին Վարդանայ^{xxix}

/272ա/ Առաջին այս, որում
ասեն թէ յորժամ մկրտեն զոք,
չէ պարտ Հաղորդիլ կամ մեռո-
նել, եւ ասեն թէ քա՛հանայն յոր-
ժամ մկրտէ զտղայն, պարտ է որ
ասէ՝ ես մկրտեմ: Պատասխա-
նի^{xxix}. զմկրտութեան խորհուրդն
եւ զայլ ամենայն եկեղեցւոյ խոր-
հուրդն, Պօղոս յորժամ յափշ-
տակեցաւ յերրորդ երկինս^{xxix},
եւ լուաւ բանս անճառս եւ ետես
զերկնային քա՛հանայապետու-
թիւնն եւ նոցա քա՛հանայապե-
տութեանցն Համանման զմերս
քա՛հանայապետութիւն, որպէս եւ
ինքն Պօղոս ասէ ի գաղատացւոց
թղթին յառաջին գլխին, եթէ՝ «ես
ոչ ուսայ ի մարդոյ եւ առ յուժմե-
քէ, այլ ի յայտնութենէն Քրիս-
տոսի»^{xxix}: Արդ, Պօղոս առեալ^{xxix}
զեւթն խորհուրդ եկեղեցւոյ եւ
աւանդեաց աշակերտին իւ-
րոյ Դիոնեսիոսի, եւ Հրամայեաց
նմա գրել եւ նա^{xxix} այսպէս ասէ
ի գիրս^{xxix} վասն մկրտութեան, թէ՝
յորժամ ոք գայ ի մկրտութիւն ի
ձեռն կնքա՛հաւն^{xxix} առ եպիս-
կոպոսն^{xxix} կամ առ քա՛հանայն, ի
դուռն եկեղեցւոյն բոկացուցա-
նեն զեկեալն եւ զմի Հանդերձն

xxvii Հմմտ. Ա. Թեա. Դ. 14:

xxviii Ձեռագրում՝ գտակարանքն:

xxix Ձեռագրում՝ Պետրոս:

xxx Ձեռագրում՝ Արդիտ:

xxxi Ձեռագրում՝ սուրբք:

xxxi երբ. ԺԱ. 39-40:

xxxi Բ. Կորնթ. ԺԲ. 2-5:

xxxi Գաղ. Ա. 12:

xxxi Ձեռագրում՝ նմա:

xxxi Ձեռագրում՝ կնքահայրն:

Հանին, երիցս անգամ ի սատա-
նայէ /272թ/ Հրաժարեցուցանեն
եւ ապա դարձուցանեն յարե-
ւելս, եւ Հարցանեն թէ⁷⁷ Հաւա-
տա՛ս ի Հայր եւ յՈրդի^{xxxvii} եւ ի
Հոգին Սուրբ, Հանդերձ առ Աս-
տուած ականդիւքն⁷⁸ եւ ձեռն ի
վերայ եղեալ կարդան զգրեալն
ի ցուցակին, եւ մտանեն եկեղե-
ցին^{xxxviii}, եւ մերկացուցանեն զա-
մենայն Հանդերձն եւ արհնէ
քահանայապետն⁷⁹ զեւղն արհ-
նութեան⁸⁰ եւ արհնեալ եւրովն
օծանէ զմարմինն⁸¹ ի գլխոյն մին-
չեւ ցոտսն^{xxxix}, եւ այս իւղս՝^l արհ-
նութեան աղօթքն գրեալ կայ
ի Մաշթոցն^{vl82}, ի մկրտութեան

xxxvii Ձեռագրում՝ ի Որդի:

xxxviii Ուղղելի՝ յեկեղեցին:

xxxix ԵՔ, II 2.4-2.8:

xl Ուղղելի՝ խղոյս:

xli Վարդան Արեւելցին պարզորոշ կերպով
առանձնացնում է միտուն օրհնության խղից՝ ըստ
Դիոնիսիոսի խորհրդական աստուածաբանության
(ԵՔ, II 2.7): Դիոնիսիոսի համաձայն՝ ջրի մէջ երիցս
ընկղմուելուց առաջ սարկաւագները բերում են
սուրբ խղը, քահանայապետը երիցս այդ խղով
դրոշմում է երախային, այնուհետեւ քահանաներն
օծում են ողջ մարմինը եւ երախային առաջնորդում
դեպի Սուրբ Աւագան: Հնագոյն Մաշտոցներում
նմանատիպ կարգ Մկրտության ծիսակարգում
չկայ (տե՛ս Մայր Մաշտոց, Ժ. դար, հտ. Ա., գիրք
Ա., աշխ. Գ. Տէր-Վարդանեանի, Ս. Էջմիածին,
2012, էջ 215-234): Ամենայն հաւանականութեամբ
«զեւղն արինութեան» արտայայտութեամբ
Արեւելցին նկատի ունի դեռեւս Վաղ եկեղեցում
կիրառուող երախայից խղը, որով ասարտում էր
երանց պատրաստութեան շրջանը՝ իրել սկիզբ
յուսարորութեան՝ Սուրբ Մկրտութեան: Ընդ որում,
Արեւելցուն ժամանակակից Մաշտոցներում այս
խղի օրհնութիւնը դրոշմ է «Կարգ երախայից»-ի
մէջ: Այսպէս, Ներսէս Լամբրոնացու թարգմանած
լատինական ծիսարանում առկայ է «Կարգ
երախայութեան որ լինի առաջի դրան եկեղեցոյն»
(Մաշտոց, էջ 799, ՄՄ ձեռ. Հ⁴⁰ 1026, 134ա-142ա),
իսկ այսպէս կոչում Սսեցոց Մաշտոցում
«Կանոն երախայից ձեթ արինել» (Մաշտոց,

կարգն, այս իւղս՝ զատ է ի մե-
ռոնէն⁸³, եւ այժմ վասն ծուլու-
թեան խափանած է. կէսք առ-
նեն եւ կէսք՝ ոչ, բայց Դիոնիսիոս
Հրամայէ օծանել եւ ընդարձակ
մեկնութիւն առնէ վասն օծ-
մանն^{lii}: Եւ ապա՝ յետ օծանե-
լոյն դառնայ քահանայապետն⁸⁴
առ մայրն որդեգրութեան, որ է
աւագանն եւ ըստ զԺուրն յաւա-
զանն^{liii85} եւ երեք անգամ խա-
չանման Հեղու զմիւռոնն ի ջուրն
եւ երեք անգամ ալելուիա ասէ
եւ ապա ածէ զնոր/273ա/ընծայն
յաւագանն⁸⁶, քահանայապետն
կամ քահանայն ասէ զանուն
մկրտելոյն եւ զկնքաւորն, թէ՛
այս անուն մկրտի յանուն Հօր
եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ⁸⁷,
եւ երիցս ընկղմէ եւ վերացուցա-
նէ, եւ ապա մեռնաւն դրոշմէ
զճակատն, եւ զամենայն զգա-
յութիւնսն եւ զգեցուցանէ եպիս-

էջ 811, Վենետիկ, ձեռ. Հ⁴⁰ 1173/332, էջ 335աբ):
Հետաքրքիր է, որ Հայ եկեղեցու Մկրտութեան
խորհրդի աստուածաբանութեան մասին
ուսումնասիրութիւններում խղի օրհնութիւնը
դրոշմ է «Կանոն մկրտութեան», իսկ միտունի
գործածութիւնը՝ «Կանոն դրոշմի» մէջ (Մեպրոպ
քին. Արամեան, Մկրտութեան արարողու-
թեան աստուածաբանութիւնը, «Գանձասար»
աստուածաբանական հանդէս Գ., Երեւան,
1993, էջ 62-63): Երախայից խղի օրհնութեան
մասին ուղղակի ցուցում ունի նաեւ Ս. Յովհան
Օձնեցին. «Պարտ է արժան է զՄկրտութեան ձեթ
քահանային օրհնել մի ըստ միոջէ ընդ մկրտելն, ըստ
բաւականի ժամուն պիտոյից...» (տե՛ս «Յովհաննու
Բմաստասէրի Աւձնեցոյ մատենագրութիւնը»,
Վենետիկ 1833, էջ 26, հմմտ. նաեւ Բագրատ եպս.
Գալստանեան, Օծումն հիւանդաց. Խորհրդի
խնդիրը Հայ եկեղեցում, Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 44-
45):

xlii ԵՔ, IV 3-V 1.3:

xlili Ձեռագրում՝ աւագան:

կոպոսն⁸⁸ զՀանդերձն եւ Հաղորդեցուցանէ ի սուրբ խորհրդոյն ի մարմնոյ եւ յարենէ Տեառն⁸⁹, եւ խառնէ ի Հօտ իւր⁹⁰: Արդ Պօղոս այսպէս աւանդեաց Դիոնէսիոսի, եւ նա այսպէս գրեաց, եւ զամենայն բանս որիշ որիշ մեկնեալ է, եւ մէք այսպէս առնեմք, եւ որ այլ աւելի ասէ զնոսայն կամ պակաս, Հակառակ է սրբոյ առաքելոյն Պետրոսի եւ Պօղոսի, եւ Դիոնէսիոսի, եւ ի նոցանէ դատեսցի⁹⁰:

Մեծի Վարդանայ ասացեալ⁹¹

Այլ վասն այն բանին⁹², որ ասեն նոքա, թէ պարտ է ասել, թէ՛ ես մկրտեմ՝ զքեզ, եւ ոչ է պարտ ասել, թէ մկրտի յանուն Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, առ այդ պատասխանեմք, թէ Տէրն Հրամայեաց առաքելոցն մկրտել յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ⁹³ որ է/273բ/ական անուն⁹³ է, եւ սեռական Հոլովի, զստացօղն, եւ զստացուածն նշանակէ, ոչ ի բերանոյ⁹⁴ առաքելոցն, որ է ես, որպէս եւ Պօղոս ասէ ի Կորնթացոց թղթին, թէ՛ «գոհանամ զԱստուծոյ, զի ոչ զոք մկրտեցի ես⁹⁵, զի մի ասիցէ ոք, թէ իմ անուն մկրտեցարուք»⁹⁶, այլ ճշմարիտ մկրտութիւն յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ է, եթէ ես մկրտեմ, եւ եթէ

դու, եւ եթէ ի քահանայից այլ ոք, կատարեալ մկրտութիւն է զի թէ գործով կատարես զամենայն արարողութիւն մկրտութեան, տեսանէ Աստուած եւ Հրեշտակք, եւ մարդիկ որ դու մկրտես⁹⁶, ի՞նչ պարտ⁹⁷ է ասելն, թէ ես մկրտեմ՝ զքեզ, այլ պարտ է ասել, որպէս աւետարանիչն⁹⁸ է կարգել, թէ Յովհաննէս եւ թէ այլ ոք մկրտի յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, կամաւ եւ ոչ ի Հարկէ եկեալ ի մկրտութիւն: Իսկ որ ասեն, թէ ես մկրտեմ, զմկրտիչն միայն ցուցանէ, եւ զմկրտեալն ոչ թէ կամաւ եկեալ է ի մկրտութիւն, այլ թէ ես անձնիշխան կամօք մկրտեմ՝ զքեզ, թէ կամիս եւ /274ա/ թէ՛ ոչ. եւ եթէ եսն առանց կամաց մկրտելոյն բաւական է կատարել զմարդն, ապա⁹⁹ ի վերայ ամենայն մարդոյ ասացի՝ Հաւատացելոյ եւ անհաւատի, եւ եղիցի մկրտեալ: Այլ այս անհար է, այլ որք Հաւատով եւ անձնիշխան կամօք գան ի մկրտութիւն, նոքա լինին կատարեալ քրիստոնեայք, վասն այսորիկ մէք ասեմք եթէ՛ այս անուն¹⁰⁰ ծառայ Քրիստոսի կամաւ եկեալ ի մկրտութիւն, մկրտի յանուն¹⁰¹ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, եւ դու քահանայդ որ¹⁰¹ գործով կատարես զմկրտութիւն, ի՞նչ Հարկ է ասել թէ ես մկրտեմ. զի գիտէ աշակերտն յորժամ ի վարդապետէն ուսանի զհանճար եւ

xliv ԵԲ, II 2.7:

xlv Հմմտ. Մատթ. ԻԸ, 19:

xlvi Ա. Կորնթ. Ա. 14:

xlvi Ձեռագրում՝ անուն:

գգիտութիւն, ի՞նչ հարկ է ասել վարդապետին, թէ ես ուսուցանեմ՝ զքեզ, զի գիտէ աշակերտն թէ՞¹⁰² ի վարդապետէն ուսանի¹⁰³: Եւ դարձեալ զի եկեղեցւոյ եօթն խորհուրդն մի եւ յառաջինն է մկրտութիւն եւ թէ աստ պարտ է ասել զեան, եւ եսն հաստատէ¹⁰⁴ զեութիւն բանին, ապա¹⁰⁵ պարտ է եւ ի պատարագն ասել զեան¹⁰⁶, եթէ՛ ես առեալ¹⁰⁷ զհացն¹⁰⁸ գոհանամ¹⁰⁹, եւ ի պսակն զնոյն էութիւն եսին պաշէլ¹¹⁰ եւ այլ խորհուրդսն եկեղեցւոյ: /274բ/ Եւ¹¹¹ արդ եթէ պատարագն, որ աստուածագործութիւն է, առանց զեան ասելոյ¹¹² լինի մարմին եւ արին Քրիստոսի, եւ զուգակորութիւն ամուսնութեան երկոքեանն մի մարմին լինին առանց զեան ասելոյ¹¹³, նոյնպէս եւ մկրտութիւն առանց զեան ասելոյ¹¹⁴. եւ եթէ ասես թէ ես մկրտեմ զքեզ, եւ եթէ մկրտես գործով դու, եւ բանիւ ասես թէ այս անուն մկրտի յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, զմկրտեալն ի քէն կատարէ^{xlviii} առանց ես ասելոյն, երիցն ընկղմելով ի ջուրն եռօրեայ թաղմանն Քրիստոսի կցորդելով, եւ¹¹⁵ յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, որ է էական անուն եւ ոչ ի բերանոյ մարդոյ, որ է եսն, զի ես մկրտեմ¹¹⁶ Յովհաննու մկրտութիւն է, որ ասէր՝ «ես մկրտեմ զձեզ ապաշխարութիւն»^{xlix} թարց Հոգւոյ, իսկ նա

մկրտէ զձեզ Հոգւով եւ հրով»¹, եւ ոչ¹¹⁶ դոցայ եսն: Արդ Պօղոս որ ի յերրորդ երկինս վերացաւ եւ ի դրախտն, զայս աւանդեաց խորհուրդ մկրտութեան: Արդ լինի՞ թէ դոքա ի չորրորդ երկինս վերացան, եւ այլ դրախտն Յանեսին /275ա/ եւ Յամբեսին¹¹⁷, եւ այլ առաւել խորհուրդ լուսն քան զՊօղոսի եւ զԻփոնեսիոսի¹¹⁷: Այս փոքր ի շատէ պատասխանի վասն երկաթնակացն հաւատոց¹¹⁸:

Մեծին Վարդանայ ասացեալ¹¹⁹

Եւ դարձեալ լսեմք որ ասեն թէ Տէրն ի վերնատունն զհացն որիչ եւ աշակերտացն եւ զբաժակն որիչ առանց մկրտելոյ, եւ զհոգային միայն եթաց ի զինին. առ այդ պատասխանենք¹²⁰.

Նախ եւ առաջին այս, զի զՅուդային ի ջուրն եթաց¹²¹ եւ¹²² ոչ ի գինին, եւ երկրորդ զի Քրիստոսի երկու մկրտութիւն խոստովանի Սուրբ¹²³ Եկեղեցի՝ մինն Յորդանանու¹²⁴ ջրովն, եւ միւսն՝ ի խաչին արեամբն, որպէս եւ Տէրն ասաց առ որդիսն Չեբեդեայ, եթէ՛ «մկրտութիւն զոր ես մկրտելոց եմ, մկրտիցիք». վասն արեան մկրտութեան ասաց, զի ի տիգախոց կողէն եւ ի բեւեռաց տեղոյն ել արին եւ մկրտեցաւ արեամբն Քրիստոսի մարմինն ըստ կանխասաց ձայնին¹²⁵ Եսայի եւ որ ասէ¹²⁶ «իսկ այս ո՞վ է որ

xlviii Ուղղելի է՝ կատարի:

xlix Ուղղելի է՝ յապաշխարութիւն:

1 Մտք. Գ. 11:

li Բ. Տիմ. Գ. 8:

դիմեալ գայլերովմայ. կարմրութիւն ձորձոց իւրոց ի բոսորոյ», եւ թէ՛ «վասն է՛ր կարմիր են ձորձք քո»^{lii}: Արդ մեք վասն արեամբ /275բ/ մկրտութեան Տեառն որ ի խաչին, մկրտեմք եւ ապա ճաշակեմք եւ զի կրկնակի վտակքն որ¹²⁷ ելին ի կողիցն¹²⁸ որիշ որիշ, մինն զարեանն մկրտութիւն նշանակե, եւ միւսն՝ զաւազանին, որպէս ասէ առաքեալ յեթներորդ գլխին ի Հռովմայեցոց թղթին, թէ «որք միանգամ մկրտեցաք ի Քրիստոս, ի մահանդր նորա մկրտեցայք, թաղեալք ընդ նմին մկրտութեամբ ի մահ», եւ երկրորդ՝ զի Քրիստոսի մարմինն առանց արեան ոչ էր ի խաչին, զի ընդ ամենայն թանձրութիւն մարմնոյն թափանցեալ էր արիւնն եւ առանց արեան ոչ գոյր մի մասն մարմնոյն. եւ ահա յայտ է, զի ի խոցուածէ կողին¹²⁹ ել արիւն եւ ջուր¹³⁰՝ զի մեռաւ մարմնով, եւ ահա յայտ է^{liii} զի մարմինն առանց արեան ոչ էր, այլ ներկեալ էր¹³¹ Քրիստոսի բոլոր մարմինն արեամբն, ոչ միայն արտաքոյ, այլեւ ի ներքոյ: Վասն այնորիկ մեք մկրտեմք եւ ապա ճաշակեմք, այլ ոչ է պարտ որ զԺողովուրդն Հաղորդելն ի մարմնոյ տեառն եւ յարենէ Տեառն զրկել¹³², զի Տէրն ասէ՝ «որ ուտէ /276ա/ զմարմին իմ եւ ըմպէ զարիւն իմ, ունի կեանս յա-

ւիտեան»^{liv} 33, ապա՝ եթէ Քրիստոսի մարմինն առանց արեան էր¹³⁴, նա՛ ժողովրդեան նոցա ոչ գոյ կեանս¹³⁵, եւ Քրիստոս յորժամ ի վերնատունն պատարագեաց¹³⁶ եւ Հաղորդեցոյց¹³⁷ զաշակերտան, կենդանի էր մարմնով եւ արեամբ¹³⁸ եւ աշակերտացն ետ եւ ասէ՝ «այս է մարմին իմ»^{lv}, եւ մեք Հաւատամք, թէ որպէս Քրիստոսի մարմինն կենդանի է, նոյնպէս եւ այն Հացն, զի ասէ Տէրն թէ՛ «եւ կենդանի եմ վասն Հօր, եւ ուտեն զիս, եւ նա կեցցէ վասն իմ»^{lvi}: Այս բաւական լիցի վասն Հաղորդութեանն:

Մեծին Վարդանայ ասացեալ¹³⁹

Չորրորդ բանն որ ասեն թէ պարտ է ջուր արկանել ի սուրբ խորհուրդն¹⁴⁰:

Չպատարագն նախ եւ յառաջին Քրիստոս մատոյց ի վերնատունն: Որպէս եւ գրեալ է աւետարանագիրն¹⁴¹՝ «առեալ Հաց աւրճեաց, գոհացաւ, ետ աշակերտացն եւ ասէ՝ առէք կերայք զի այդ է մարմին իմ, եւ զբաժակն առեալ աւրճեաց¹⁴² եւ ասէ, առէք, արբէք ի սմանէ¹⁴³ ամենեքեան, այս է արիւն իմ»^{lvii} 44, եւ ջուր բնաւ ոչ յիշեաց¹⁴⁵, զի աւանդող խորհրդոյդ Քրիստոս է եւ ոչ այլ ոք, եւ նա ջուր ոչ աւանդեաց, այլ գինի եւ զի

lii Եւ. ԿԳ. 1-2:

liii Ձեռագրում՝ այտ է:

liv Յովհ. Զ. 55:

lv Ղուկ. ԻԲ. 19:

lvi Յովհ. Զ. 58:

lvii Մտք. ԻԶ. 26-27:

յառաջ տարեալ զբանն¹⁴⁶ /276բ/ ասէ. «Յայսմէտէ ոչ արբից ի բերոյ որթու»^{lxiii} 47, եւ «որթն գինի ծնանի եւ ոչ ջուր», որպէս ասէ Յովհանն¹⁴⁸ Ոսկիբերան ի նոյն բանի մեկնութեան^{lxiv} 49. եւ զի¹⁵⁰ ասեն¹⁵¹ թէ էուծին պատարագին յայս բանս կատարի որ ասաց Տէրն, «առէք, կերայք ի սմանէ ամենեքեան զի այդ մարմին իմ է, եւ արբէք ի սմանէ ամենեքեան զի այդ արին իմ է»^{lxv}: Արդ ցուցանեն¹⁵² թէ էուծին ջրոյն յոր բան կատարի, քանզի բան մարդոյ ոչ կարէ զՀացն մարմին առնել Քրիստոսի, բայց միայն բանն Քրիստոսի որ¹⁵³ ասաց՝ «առէք կերայք մարմին իմ է եւ արբէք ի սմանէ»¹⁵⁴, այս է արին իմ, զայդ արարէք առ իմոյ յիշատակի»^{lxvi}: Հաց եւ գինի ասէ եւ ոչ ջուր¹⁵⁵, ապա էուծին ուրեմն ջրոյ ոչ գոյ ի պատարագն¹⁵⁶. ջուր կողին Քրիստոսի առանց էութեան¹⁵⁷ բանին է¹⁵⁸, զի էուծին բանին^{lxvii} այս է¹⁵⁹, որ ասէ՝ առէք կերայք¹⁶⁰, զի անհար է եթէ Հայր իրք ստեղծանէ առանց Որդոյ¹⁶¹, եւ անուն Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ¹⁶² մինչեւ յայս բանս է որ ասէ՝ /277ա/ «որով զՀացս աւրհնեալ մարմին ճշմարտա-

պէս արասցէս»¹⁶³, եւ զբաժակս աւրհնեալ¹⁶⁴ արին ստուգապէս արասցէս»^{lxviii}, եւ Պօղոս ասէ՝ «քանիցս անգամ ուտիցէք եւ ըմպիցէք զմահն Տեառն պատմեցէք»^{lxix}, զի անհար է Հացին եւ բաժակին Քրիստոսի մարմին եւ արին լինել առանց պատմելոյ զՔրիստոսի չարչարանքն ի վերայ Հացին եւ բաժակին, եւ յետ այսց բանի որ ասէ, թէ՝ «եւ արդմէք Տէր ըստ այսմ Հրամանատրութեանց յառաջ բերեմք զայս, խորհուրդ, ասէ»¹⁶⁵, Տեառն մարմնոյ»^{lxx}, եւ ոչ մարմին եւ ապա՝ յետ այսորիկ ասէ՝ «յիշեմք զդորա՝ որ վասն մեր զփրկագործ զչարչարանն, զերէքօրեայ»¹⁶⁶ թաղումն, զերանի^{lxxi} 67 յարուծին, զաստուածապէս¹⁶⁸ Համբարձումն¹⁶⁹, եւ զնստելն^{lxxii} ընդ աջմէ քո՝ Հայր, զաշատր եւ զփառաւորեալ եւ զմիւսանգամ գալուստն խոստովանիմք եւ աւրհնեմք»^{lxxiii}: Եւ ապա յառաջ տարեալ զբանն ասէ՝ «այսպիսի աշատր եւ անապական խորհրդոյ կարգեցեր սպասաւոր»^{lxxiv} 70 եւ ապա ասէ՝ «առաքեալ ի մեզ եւ առաջի եղեալ ընծայս»¹⁷¹ զմշտնջենաւորակից քո եւ զէակից սուրբ Հոգիդ, /277բ/

lxiii Մտթ. ԻԶ. 29:

lix «Յովհաննու Ոսկիբերանի Կոստանդիանուպօլսի եպիսկոպոսապետի յԱնտարանագիրն Մատթէոս», Վենետիկ, 1826, էջ 106:

lx Մտթ. ԻԶ. 26-27:

lxi Դուկ. ԻԲ. 19:

lxii Ձեռագրում «զի էութիւն բանին է» արտայայտութիւնը կրկնում է:

lxiii «Պատարագամատոյց Հայ Առաքելական Ուղղափառ Սուրբ Եկեղեցւոյ», անգլերէն թարգմանութեամբ եւ բացատրական յաւելումով՝ Տիրան արք. Ներսիսեանի, Լոնտոն, 1984, էջ 78:

lxiv Ա. Կորնթ. ԺԱ. 25-26:

lxv «Պատարագամատոյց», էջ 76:

lxvi Ուղղելի է՝ երանելի:

lxvii Ձեռագրում՝ զնստեալն:

lxviii «Պատարագամատոյց», էջ 76:

lxix Անդ:

որով զՀացս արհնեալ մարմին ճշմարտապէս արասցէ՜⁷² Տեառն մերոյ՜⁷³, եւ զբաժակս արհնեալ արինն ստուգապէս արասցէ Տեառն մերոյ»^{lxxi74} եւ աստ լինի ճշմարիտ մարմին եւ արինն Որդոյն Աստուծոյ, եւ ջրի յիշատակ ոչ առնէ: Եւ արդ ո՛ր է էութիւն ջրոյ բանին զի ասէ մարգարէն՜⁷⁵ Դաւիթ, թէ՜ «նա ասաց եւ եղեն՜⁷⁶, ինքն Հրամայեաց եւ Հաստատեցան»^{lxxi77}, եւ՜⁷⁸ ըստ աւետարանչին Յովհաննու՜⁷⁹ «առանց նորա եղեւ եւ ոչինչ որ ինչ եղենն»^{lxxii}: Ոչ լինի՜⁸⁰ եւ թէպէտեւ արկանեն ջուր՜⁸¹, ոչ լինի ջուր կողին Քրիստոսի, զի Քրիստոս ոչ ասաց՜⁸² թէ՜ այս ջուր՜⁸³, զայս արարէք առ իմոյ յիշատակի՜⁸⁴, այլ գինի, եւ ոչ՜⁸⁵ առաքեալ յիշատակէ՜⁸⁶, զի Պօղոս ասէ ի Կորնթացւոց յառաջին թղթին յեթներորդ գլխին՜⁸⁷, թէ՜ «բաժակն զոր արհնեմք, ո՛չ ապաքէն Հաղորդութիւն արեանն Քրիստոսի», եւ ոչ ասէ Հաղորդութիւն ջրոյ, այլ արեան եւ դարձեալ ի նոյն թղթին ասէ, եւթներորդ գլխին. «Չի ես ընկալայ ի Տեառնէ, զոր եւ ձեզն աւանդեցի, եթէ Տէր Յիսուս ի գիշերին յորում մատնէր, առ՜⁸⁸ Հաց, գոհացաւ, եբէկ եւ ասէ՜ այս է մարմին իմ որ վասն /278ա/ ձեր, զայս արարէք առ իմոյ յիշատակի, նոյնպէս եւ զբաժակն

յետ ընթրեացն առ՜⁸⁹ եւ ասէ՜ այս բաժակն նոր ուխտի իմոյ արեան»^{lxxiii90} եւ ոչ ջուր, եւ Պետրոս ասէ՜ եթէ «ոչ ապականացուաւ արծաթեղինօք եւ ոսկեղինօք փրկեցաք ի ձերոց Հայրենաստուր գնացիցն, այլ արեամբ անբիծ եւ անարատ գառինն Աստուծոյ»^{lxxiv}, եւ Տէրն աւետարանին ի Յովհանի՜⁹¹ վաթսուներորդի վեց Համարին ասէ՜ եթէ «ոչ կերիջիք զմարմին Որդոյ մարդոյ եւ արքջիք զարինն նորա, ոչ ունիք կեանս յաւիտենականս՜⁹² յանձինս: Որ ուտէ զմարմին իմ եւ ըմպէ զարինն իմ, ունի զկեանս յաւիտենականս, զի մարմին իմ ճշմարիտ կերակուր է եւ արինն իմ ճշմարիտ ըմպելի. որ ուտէ զմարմին իմ եւ ըմպէ զարինն իմ, նա յիս բնակեցցէ եւ ես՜ ի նա»^{lxxv}, եւ ջրոյ յիշատակ ոչ առնէ բնաւ, արդ Տէրն եւ առաքեալքն այսպէս աւանդեցին, առանց ջրոյ զխորհուրդ պատարագին, եւ մեք այսպէս կատարեմք, եւ սուրբն Դիոնէսիոս ի ճառս պատարագին ասէ թէ՜ «դնեն ի սեղանին սուրբ զաստուածային նշանակքն զՀացն եւ զգինին»^{lxxvi} եւ ջուր ոչ յիշէ բնաւ: Արդ եթէ ջուր կայր /278բ/ ի պատարագն, զի՛ արդ ոչ յիշէ Դիոնէսիոս, զի այն ջուրն որ քաւանայն զմա-

lxx «Պատարագամատոյց», էջ 78:

lxxi Սղմ. ԼԲ. 9 :

lxxii Յովհ. Ա. 3:

lxxiii Ա. Կորնթ. ԺԱ. 23-27:

lxxiv Ա. Պետ. Ա. 18:

lxxv Յովհ. Զ. 54-57:

lxxvi ԵԲ, III 2. «...դնեն առաջի ի վերայ աստուածայնոյն սեղանոյ զսրբազանն հաց եւ զարինութեան քաժակ»:

տինն ծայրն լուանայ եւ ի պատարագն մտանէ, ասէ եւ մեկնէ զխորհուրդն, եթէ ի պատարագն ջուր կայր, զի՛ արդ¹⁹³ ոչ ասէր եւ մեկնէր: Եթէ ասէն¹⁹⁴, թէ Յով-Հաննէս ի կաթողիկէն ասէ¹⁹⁵, թէ «նա¹⁹⁶ է որ եկն ջրով եւ Հոգւով եւ արեամբ»¹⁹⁷, զայն ասէ զի նախ մկրտին ջրով եւ առնուն զՀոգին սուրբ մկրտութեամբն եւ յետ այնորիկ Հաղորդին ի մարմին¹⁹⁷ եւ յարենէն¹⁹⁸ Քրիստոսի եւ լինին կատարեալ քրիստոնեայ, որպէս ասէ Դիոնէսիոս¹⁹⁹ թէ նախ մկրտեն ի ջուր, եւ ապա՝ դրոշմեն մեռոնան զճակատն եւ զամենայն զգայութիւնն եւ Հաղորդեցուցանեն Սուրբ Խորհրդոյն¹⁹⁹ եւ ոչ ամենայն դասք^{199x200} մեկնեն ի վերայ պատարագին: Նոյնպէս զՍողոմոնի խառնարանն մեկնէ Դիոնէսիոս ի վերայ պարզ իմաստութեան որ առ²⁰¹ ի մարմնաւոր նշանակաքն է՝ խառնեալ ի միւռոնն, ի ջուրն, ի Հացն եւ ի գինին, եւ յայլ եւս²⁰² որ²⁰³ տեսանեմք մարմնաւոր աչօք Հաց եւ գինի, եւ Հաւատոյ աչօք եւ իմաստութեամբ Քրիստոսի մարմին եւ արին իմանամք, եւ զմեռոն տեսանեմք /279ա/ ձէթ եւ Հաւատով Հոգի Աստուծոյ կամ Քրիստոս որ զՀոգին բաշխեաց եւ զսեղանն տեսանեմք վէմ եւ Հաւատամք Յիսուս ըստ Դիոնէսիոսի, եւ զայլ ամենայն նշանակն²⁰⁴ որ

Աստուածաշունչ գիրս խառնեալ կայ՝ ի մարմնաւոր նշանակն Հոգեւոր տեսութեան²⁰⁵, եւ ոչ մեկնէ Դիոնէսիոս զխառնարանն ի վերայ ջրին եւ գինոյ, այլ ի վերայ իմաստութեան խառնարանին^{199x}, որպէս ասացաք, եւ այսքան բաւականացի յաղագս ջրոյն²⁰⁶:

Եւ վասն որ ասեն թէ հայք ոչ գիտեն եւ(թն) չարի մեղքն, մեծին Վարդանայ ասացեալ: ^{199x}

199x «Առ Տիտոս, Թուղթ Թ», IX 3-4, էջ 254-255:

199xi Ձեռագրի այս հատուածը, որ նուիրուած է եօթ մահացու մեղքերի քննարկմանը, վերաբարդուրդին է 267թ - 269ա էջերում աստածի, որով սկսում է Խրատանին: Մակայն առկայ են նաեւ որոշ չնչին տարբերություններ, որոնք, նպատակայարմարությունից ելնելով, տալիս ենք ստորեւ.

«Ոչ է պարտ գմիոյ կամ գերկուց մարդոյ տգիտութիւն ի վերայ բոլոր ազգին առնուլ, զի բազում գտանի տգէտ յամենայն ազինա եւ յազգս բաց ի վարդապետաց: Մակայն տգէտքն գործով կատարեն զգործն, թէպէտ եւ զպատճառն ոչ գիտեն, որպէս երաժշտական գիտէ թէ են եւ օն բնութեամբ երկարք են, թէ վասն է՛ր են երկարք, ոչ գիտէք, այլ զպատճառն գիտէ բնական իմաստասէրն, սակայն առեալ իմաստասէրն անպակաս յօրինէ զարուեստս իւր, եւ բազումք յաշխարհականաց յուղիղ խօսին առանց գիտելոյ գերբականութիւն, եւ ոչ կարենք ասել թէ: Նոքա ոչ են երաժշտականք կամ բանականք, զի անվրէպ գգործս իւրեանց կատարեն: Նոյնպէս եւ զեթն խորհուրդ եկեղեցւոյ կատարենք գործովք, զի քրիստոնէութիւն եւթն խորհուրդ եկեղեցւոյն է, զոր Սուրբն Դիոնէսիոս պատմէ, որ եւ է՝ առաջին՝ խորհուրդ մկրտութեան եւ երկրորդն մեռնարիւնելն զոր դրոշմ ասեն, եւ չորրորդն ձեռնադրութիւն, եւ հինգերորդն պսակն, վեցերորդն եղն որով օծանեն զհիւանդս եւ զապաշխարողսն, եւ եւթներորդ խորհուրդն կատարումն ի վերայ ամենայն ննջեցելոց, եւ այլ ապաշխարութիւն ասեն, եւ մի է եւդն, որ վասն հիւանդաց եւ ապաշխարողացն, նոյն է ապաշխարողաց, նոյն ապաշխարութիւն: Իսկ եւթն մահու չարի մեղքն, առաջինն է որովայնամոյութիւն, եւ փափկութիւն, եւ երկրորդն պոռնկութիւն, եւ երրորդն արծաթսիրութիւն, որ է ազահութիւն եւ արմատ ամենայն չարեաց ըստ առաքելոյ,

199xvii Ա. Յովհ. Ե. 6:

199xviii ԵԹ, II 2.7:

199xix Ուղղելի՝ ոչ որպէս դոքա:

**/281 ա/ Իսկ վասն զատկին մեծին
Վարդանայ ասացեալ պատասխա-
նի²⁰⁷:**

չորրորդն տրամություն ըստ աշխարհիս որով մահ գործէ, զի յորժամ վրիպեսցի որ ի ցանկությունն, տրտմի, եւ նախանձի ընդ այլոց բարիս, վասն որոյ ոմանք գտրտություն նախանձ ասեն, հինգերորդն է բարկություն, եւ վնցերորդն է ծանծրություն, որ է ծուլություն եւ եւթներորդն մահու չափ մեղքն է սնափառություն եւ ամբարտաւանություն, որ է վերջին եւ առաջին չափ, որ առաւել գտանի յազգս մարդկան, եւս առաւել յազգս փռանգաց, որ եւ ի դէպ է ասել դոցա գտերունական առակն, թէ զի՞ տեսանես զշող ական եղբոր քո՞ եւ ի քում ականդ զգերանդ ոչ նշմարես, կեղծաւոր, հան նախ զգերանդ յականէ քումմէ եւ ապա հայեցիս հանել զշող ականէ եղբոր քո, զի գերան է եւթն մահու չափ մեղքն եւ առաջին որպէս ասացաք է փափկություն եւ ի դոսա առաւել գտանի քան ամենայն ազգս, քանզի փափկացեալք եւ պարարեալք որպէս զուարակս ի գենումն, եւ զմեր առաքինությունս եւ զպահս բամբասեն, ոչ միայն զմերս, այլ եւ զամենայն քրիստոնէից, եւ զպահս չորեքշաբաթին եւ զորբաթին եւ զշաբաթապահսն զոր կարգեաց Սուրբ Լուսաւորիչն եւ այլ սուրբ հայրապետքն. քանզի ասէ Սուրբն Եփրեմ ի Պահոց ճառին, եթէ՞ լուծանէ զչորեքշաբաթ, մասն զՀուդային առցէ, եւ որ լուծանէ զշաբաթ, ընդ խաչահանուացն դատեսցի, եւ Սուրբն Բասիլիոս Ի փողեցէք ճառին ամենայն բարեաց աթիթ ասէ զպահսն զոր ոչ է այժմ ասել մի ըստ միոյք: Եւ ամենայն չարեաց պատճառ ասէ զփափկություն, եւ ամենայն առաքեալք եւ մարգարէք ատեցին զփափկություն եւ պահօք տեսին զԱստուած, Մովսէս զքառասուն տիւ եւ զքառասուն գիշեր պահելով ընկալաւ զօրէնսն աստուածագիծ, եւ Եղիայ նոյնչափ պահելով նստեալ զՏէր ի մէջ սիգին հանդարտ, նոյնպէս եւ Դանիէլ, երիցս եւթն յիսնակս պահելով արժանի եղեւ աստուածային տեսչեան: Եւ Պօղոս ի Կորնթացոց յերկրորդ թղթին պարծի ասելով ընդ այլոց առաքինութեան՝ զայլս ի քաղց եւ ի ծարաւ ի պահս բազում անգամ, եւ Տէրն աստուածացեալ մարմնովն պահելով յաղթեաց փորձողին եւ յորժամ հարցին առաքեալքն վասն դիւահարին թէ մեք ընդէ՞ր ոչ կարացաք հանել, պատասխանեաց Տէրն եթէ՞ այս ազգ ոչ իւիք ելանէ, եթէ ոչ պահօք եւ աղոթիք: Եւ արդ Տէրն եւ առաքեալքն գործով կատարեցին, եւ մեզ ուսուցին յառաջին պատուիրանն պահքն է եւ նախ ի դրախտին աւանդեցաւ եւ հաւակակից է մարդոյն, որպէս ասէ Սուրբն Բասիլիոս: Վասն որոյ պարտ է հնազանդել Աստուծոյ եւ սրբոց իւրոց, եւ ոչ առասպելեաց սնտոնաց»:

Յառաջագոյն²⁰⁸ առաքեալքն եւ սուրբ Հայրապետքն՝ Կիւրեղ եւ այլքն, երեկոյին²⁰⁹ պատարագ ոչ առնէին, այլ զերեկոյին պաշտօնն ի գիշերին յարեին, եւ յորժամ առաւօտն մերձենայր²¹⁰ զպատարագն մատուցանէին, իսկ յետոյ փոխեցին եւ երիկունն առնէին: Վասն որոյ եւ զսուրբ աստուածս այն երիկունն յարեար ասեմք ըստ առաջին սովորութեան²¹¹ որ առաւօտին ասէին, եւ զայլ տարոյն շաբաթսն ոչ ասեմք, զի յարութիւն կիրակի գիշերն է, իսկ այլ քրիստոնեայք զգատկին երիկունն պաշօք անցուցանեն, ձուկն միայն ուտեն եւ զայլ ուտուաց կերակուրս ոչ ուտեն, եւ անխտիր /281 բ/ զձուկն պաշօքն ուտեն, վասն այնորիկ սուրբ Հարքն սահմանեալ են այնմ երիկունն զատ ի մեծ զամենայն կերակուրսն ուտել քանզի ձուկն առաւել է քան զամենայն կերակուրսն, զպանիր, զմածուն եւ զձու, զի ձուկն կենդանի է, մանաւանդ թէ գազան իսկ²¹² է, իսկ պանիր եւ մածուն²¹³ ոչ կենդանի, այլ կենդանեաց ծնունդ²¹⁴, եւ թէ զկենդանին ուտեն որ է ձուկն, պարտ է եւ զծնունդն ուտել վասն որոյ զայն որ նոքա պաշօքն ուտեն, մեք զատկի երիկունն ուտեմք, նոքա զբոլոր տարին ձկամք լուծանեն զպաշօքն եւ Համարին թէ ի պաշս եմք եւ զայլ կերակուրսն՝ ոչ ուտեն, որ է անտեղի յոյժ²¹⁵, զի պարտ է ձուկն

ոչ ուտել²¹⁶, զի ձուկն կենդանի է, իբրեւ զամենայն կենդանի, եւ զսահման կենդանեաց ունի զեզին եւ զոչխարի զի սահմանէ կենդանոյն գոյութիւն ներշնչական, զգայական²¹⁷, միապէս առնու²¹⁸ եւ ի վերայ ձկանն եւ եզին, եթէ զձուկն պարտ է ուտել²¹⁹, ապա պարտ է եւ զեզն ուտել, եւ եթէ զեզն ուտեն, /282ա/ ձուկն զիարդ անուտելի մնայ անհաւատիցն²²⁰: Ապա ուրեմն որ ուտեն զձուկն եւ համարին թէ՛ ի պահ եմք, սուտ են²²¹, այլ թէ նոքա զբոլոր տարոյն լուծանեն զպահսն ձկամբ, եւ մեք զնոսա ոչ բամբասեմք, նոքա զմեզ ընդէ՛ր բամբասեն վասն միոյ աւուր. զիւրեանց անկարգութիւն ընդէ՛ր ոչ տեսանեն որ²²² զառաքելական կանուխիւ զանց առնեն զոր եդին առաքեալքն Հեթանոսաց եկեղեցւոյ զչորեսին բանս զայսոսիկ²²³, ի բաց կալ արենէ, եւ ի Հեղձուցելոյ, ի պոռնկութենէ եւ ի կռապաշտութենէ²²⁴, այլ²²⁴ զայս չորեսինս անխտիր գործեն, եւ վասն դանգի միոյ զմարդս պանանեն, եւ եկեղեցականքն եւ կայսերականքն, բեւր հազար ի միմեանց կոտորեն, եւ ըզմեռելոտին ուտեն անխտիր, եւ պոռնկութեամբ շաղախին եկեղեցականքն եւ յաշխարհականքն, եւ ոչ²²⁵ համարին զառաքելական կանովն որ ասէ եպիսկոպոսին եւ այլ եկեղեցականացն անարատ

լինել²²⁶, եւ շաղախեալ պոռնկութեամբ դարձեալ յանդգնին ի քահանայութեան գործն²²⁶, եւ կռապաշտութեամբ կալովն²²⁷ կար/282բ/ծեն թէ՛ աստուածապաշտ եմք²²⁸, քանզի ազահութիւն երկրորդ կռապաշտութիւն ասի, մանաւանդ թէ յառաջին որպէս ասէ առաքեալն Պօղոս, թէ «ազահութիւն որ է կռապաշտութիւն»²²⁹, եւ դոքա՝ մամոնայի ծառայելով, գանձեն գանձս յերկրի, առաւել քան զամենայն ազգս²³⁰, եւ ազանին բեհեզս եւ ծիրանիս եւ ուրախ լինին առատապէս իբրեւ զմեծատունն, եւ զՂազարոս անկեալ առ դուրս²³¹ տեսանելով ոչ տան ի փշրանաց սեղանոյն²³², եւ ի վաճառելն²³³ զտունն մովթն գործեն, եւ ըստ խաւարին գործոց իւրեանց խաբեն զտիմարս, զի երեւի նոցա պայծառ եւ գեղեցիկ յորժամ էլանեն արտաքս, յայնժամ տեսանեն վատ եւ զազիր, յորժամ ի Տէրն դարձուցանեն, ոչ առնուն²³⁴, եւ դարձեալ ի պատլենքն²³⁵ խաղալով, զմիմեանց մեծութիւնս յափշտակեն²³⁶, այսինքն ի նարտն²³⁷ եւ ոչինչ համարին մեղս, եւ այլ բազում անիրաւութիւնս առնեն, զոր ոչ է պարտ ասել մի ըստ միոջէ²³⁸, եւ զամենայն կերակուրս²³⁹ անխտիր²⁴⁰ ուտեն վասն ազահութեան²⁴¹ /283ա/ զառաքելական բանն²⁴²

lxxxiv Հմմտ. Բ. Տիմ. Գ. 2:

lxxxv Կող. Գ. 5:

lxxxvi Հմմտ. Ղուկ. ԺԶ. 19-20:

lxxxii Հմմտ. Գործք Առաք. ԺԵ. 20:

lxxxiii Ուղղելի է՝ ոչինչ:

պատճառներով եւ զտերունականն եթէ «ոչ ինչ է որ մտանէ ընդ բերանն եւ կարէ պղծել զմարդ» եւ ըստ առաքելոյ՝²⁴³ «ամենայն ինչ սրբոցն սուրբ է», եւ թերակատար մեկնութեամբ այլայլէն զբանն, զի Տէրն ոչ ասէ թէ պարտ է ամենայն ինչ մտանել ընդ բերանն²⁴⁴, այլ²⁴⁵ ի բերան մարդոյ մտանէ Հաց եւ ամենայն²⁴⁶ սուրբ կերակուր եւ թէ անլուայ ուտել ոչ պղծէ զմարդ եւ առաքեալ ասէ թէ «ամենայն ինչ սրբոց սուրբ է», այլ պիղծն սուրբ ոչ կարէ լինել, եւ գործ պղծոցն չարութիւն եւ ապականութիւն է²⁴⁷: Եւ դարձեալ քանզի ի Հինգ զգայութեանցս մին զգայութիւն ճաշակելիքն է, եւ առաւել քան զամենայն զգայութիւնս թանձրագոյն²⁴⁸: Եւ Տէրն աւետարանին ասէ թէ «որ Հայի ի կին առ ի ցանկանալոյ նմա, անդէն շնացաւ ի սրտի իւրում»^{lxxxvii2.49}, եւ ականջացն պատուիրան²⁵⁰ գոյ զի մի ընկալցի զլուր սուտ ի տարապարտուց: Արդ եթէ աշիցն եւ այլ զգայութեանցն սուրբ եւ պիղծ գոյ²⁵¹ եւ թէ բանիցն սուտ եւ իրաւ գոյ, ապա եւ ճաշակելեացն սուրբ եւ պիղծ գոյ: Որպէս եւ Մովսէս ասէ օրէնան, վասն սուրբ թուչնոց եւ պղծոց /283բ/ եւ վասն կենդանեաց ցամաքայնոց եւ ջրայնոց սրբոց եւ պղծոց^{lxxxviii}, քանզի Տէրն ասէ յաւետարանին թէ՝ «ոչ եկի լուծանել զօրէնս կամ

զմարգարէս, այլ ընուր»^{lxxxix} որպէս եւ զայլ պատուիրանս զթերին ելից Տէրն, նոյնպէս եւ զայս զի ի Հինն գրեալ էր «մի՛ շնար» եւ Տէրն զթերին ելից ասելով²⁵²՝ «մի՛ Հայիր արատ», նոյնպէս եւ աստ ոչ եթէ ի պիղծ կերակրոցն միայն պարտ է ի զատ կալ²⁵³, այլ եւ ի սուրբ կերակրոցն պարկեշտութեամբ կերակրիլ եւ յաւուրս պաշոց ի պարարտ կերակրոցն եւս Հրաժարել²⁵⁴: Եւ այսքան բաւականասցի արգելուլ զանկարգ բերանս Հերձուածողացն²⁵⁵:

Մեծին Վարդանայ ասացեալ²⁵⁶

Եւ առ բանն, որ ասեն, թէ քահանայքն զխոստովանութիւնն ոչ գիտեն առնուլ եւ ոչ դեղն դնել մեղուցելոցն, առ այդ պատասխանեմք, թէ խոստովանութիւն առնուլն քան զամենայն քահանայագործութիւն է դժուարին: Զի թէ մարմնոյն՝ որ երեւելի է եւ զգայութեամբ ըմբռնի, ոչ ամենայն մարդոյ ցուցանեն զցան, բայց միայն նոցա՝ որ ճանաչել գիտեն²⁵⁷ զցաւն եւ զննել^{xc} զերական եւ իւրաքանչիւր ցաւոցն մատուցանել սպեղանիս նոցա²⁵⁸, յայտնել /284ա/ զվէրսն²⁵⁹ որ Հմուտքն^{xc1} են խարանաց եւ Հատանելոյ²⁶⁰ եւ դեղոց եւ սպեղանաց, զի քան զամենայն արուեստ²⁶¹ պատուական է բժշկա-

lxxxvii Մատթ. Ե. 27:

lxxxviii Հմմտ. Ղաւս. Է. Ժ.:

lxxxix Մտթ. Ե. 17:

xc Ձեռագրում՝ զըննել:

xc1 Ձեռագրում՝ հըմուտք:

կան արուեստն եւ դժուարին: Չի հիւան որ շինե աթոռ կամ այլ նիւթ, թէ բեկանի զփայտն, եղեւ պակասութիւն նիւթոյն, իսկ բժիշկն, եթէ ոչ գիտե ըստ պատշաճին մատուցանել զդեղն, մահ գործէ հիւանդին եւ ի կենաց եւս զրաւ: Եւ մարմնաւոր բժիշկ մարմնաւոր կենդանութեան լինի առիթ եւ զմարմինն ողջացուցանէ որ յետոյ մեռանելոց է, թէ լինի բժիշկ եւ թէ ոչ՝ ոչ կարեն դարձուցանել, զի մահու վճիռն Աստուծոյ է, որ ասաց՝ Հող էիր եւ ի Հող դարձիս²⁶²: Եւ որպէս²⁶³ վճիռ ծննդեանն, որ ասաց թէ՛ ցաւօք եւ տրտմութեամբ ծնցի, Հաստատուն եղեւ, որպէս անհնար է մարդոյ գալ աշխարհ առանց ծնանելոյ բայց^{xcii264} Ադամայ^{xciii} եւ Եւայէ, որ Աստուծոյ ստեղծան, նոյնպէս անհնար է ծնիցելոյն²⁶⁵ ոչ մեռանել: Եւ թէ Հաքիմն²⁶⁶ վրիպէ, զմարմինն սպանանէ եւ զոգին ոչ, եւ թէպէտ եւ մեռանի մարդն, դարձեալ նորոգի եւ յառնէ ի մե/284թ/ ռելոց: Բայց քաւանայն եթէ ոչ գիտե բժշկել զհոգի հիւանդին²⁶⁷, մեղօք²⁶⁸ սպանանէ զհոգին եւ զմարմին յաւիտենական մահուամբն, որ կենդանանալ ոչ գոյ, զի յաւիտենական մահ է, եւ միշտ կենդանի առաջի^{xciv269} ի Հուր գեւէնին: Վասն որոյ խոստովանաւայր լինել քան զամենայն արուեստ

դժուարին է, եւ դարձեալ այլազգ դժնդակ է, զի մի փոխանակ բժշկելոյ զայլա²⁷⁰ եւ ինքն հիւանդացի, մանաւանդ թէ եւ մեռանի, այսինքն զմեղս զոր ոչ գիտե, լսէ եւ ուսանի, գործէ եւ մեռանի²⁷¹: Եւ երկրորդ²⁷² զի պարտ է յետ խոստովանութեան պտուղ²⁷³ ապաշխարութեան ցուցանել, վասն որոյ պատշաճ է քաւանային գիտել, թէ տեսակ մեղացն ո՞րպէս է եւ ապաշխարութեան պտուղն՝ զի՞նչ²⁷⁴, եւ ընդդէմ մեղացն զապաշխարութիւն կշռել, որ աւելի եւ պակաս ոչ լինի, որպէս Հաքիմն²⁷⁵ որ դեղօք²⁷⁶ զչորս տարրն ի մարդկանէ Հաւասարէ, որ աւելի կամ պակաս ոչ լինի եւ ապա՝ առողջանայ հիւանդն, նոյնպէս եւ Հոգեւորն, եւ թէ որպէս է բանդ՝ այսպէս իմա: /285ա/ Ծիծաղեցա՛ր յաճախ, յաճախապէս լաց, գողացա՛ր մին, սապէս²⁷⁷ Հատոյ չորեքկին²⁷⁸, որպէս արար²⁷⁹ Չաքէոս^{xcv} զի անհնար է⁸⁰ թողութիւն գտանել խոստովանութեամբն, եթէ ոչ ի տեսար դարձուցանէն²⁸¹ զգրկանսն եւ զգողանսն: Եւ զի այն է ճշմարիտ^{xcvi} խոստովանութիւն որ²⁸² այլ ոչ գործեն, ապա թէ յետոյ այլ գործէ, զառաջինն եւս պաւանջէ Աստուած²⁸³: Արդ՝ զի՞նչ օգուտ է խոստովանելն, թէ՛ զրկել եմ եւ գողացել²⁸⁴, եւ դարձեալ գայ ի տուն եւ զգրկածն եւ զգողացածն²⁸⁵ ուտե²⁸⁶, եւ թէ պոռնիկն

xcii Ուղղելի՛ բաց:

xciii Ձեռագրում՝ Ադամայ:

xciv Ուղղելի՛ տանջի:

xcv Հմմտ. Դով. ԺԹ 8:

xcvi Ձեռագրում՝ ճշմարիտ է:

խոստովանի եւ դարձեալ ի գործոյն չկտրի: Զի յորժամ խոստովանի²⁸⁷, քաճանայն եթող յերկրի եւ Աստուած յերկինս, իսկ յորժամ ի նոյն փսխածն դառնայ, քան զառաջինն ատելի լինի որպէս ասէ Սողոմոն^{xcvii}: Եւ դարձեալ ասեն թէ՝ ձեր քաճանայքդ^{xcviii} այսպէս պատասխանեն մարդոյն թէ՝ Աստուած թողու զքո յանցանքն, նա՛ այնիւ²⁸⁸ թողուլթիւն ոչ լինի, զի Աստուած իշխանութիւն ի քո ձեռնդ եղեալ է, եթէ դու թողուս յերկրի, Աստուած եթող յերկինս: Ճմարիտ է, Աստուած զի իշխանութիւն^{xcix} ի մեր ձեռս ետ որ մեք²⁸⁹ թողումք զմեղսն ոչ մեր անուամբս, այլ Աստուծոյ: 285Բ Վասն այսորիկ ասեմք թէ Աստուած թողու զքո յանցանքն²⁹⁰, որպէս ասէ Յովհաննէս ի յայտնութեան թէ «անկայ առ ոտն Հրեշտակին եւ երկրպագի նմա, եւ նա ասէ՝ ոտն կաց եւ մի երկիր պագանէր ինձ, այլ Աստուծոյ երկիր պագ, զի²⁹¹ ես ծառայակից քո եմ»^c: Նոյնպէս եւ մեք ասեմք թէ՝ Աստուած է որ թողու զյանցանս քո՝ նմա մատոյ զերկրպագութիւն եւ մի ինձ, զի սատանայի նման է որ ջանայ զԱստուծոյ պատիւն յինքն յափշտակել²⁹²: Զի յառաքեալն^{ci} Պօղոս ասէ՝ «ոչ եթէ ես, այլ շնորհքն

Աստուծոյ որ յիս»^{cii}, եւ առ²⁹³ Տիմոթէոս ասէ վասն քաճանայից՝ «մի՛ մատաղատունկ, զի մի Հպարտացեալ, ի դատաստան սատանայի անկանիցի»^{ciii}: Եւ ի կորնթացւոց առաջին թղթին, ի քսան եւ ի չորս Համարին ասէ, թէ՝ «զինչ զոր ոչ ես առեալ եւ թէ առէր, զի՞ պարծես իբրեւ զչար»^{civ}, եւ Հրեշտակն որ մաքրէր զԵսայի^{cv} կայծակամբն ոչ ասաց թէ՝ ես մաքրեմ, այլ կայծակդ որ մերձեցաւ ի բերան քո^{cvi}: Նոյնպէս եւ մեք ասեմք մեղուցելոցն որ խոստովանին²⁹⁴, թէ Աստուած է որ թողու զմեղս /286ա/ ձեր եւ զիմս՝ խոստովանութեամբն, եւ զի Եսայի^{cvi} մարգարէ ասէ ի Խ. եւ Գ. Համարին²⁹⁵ թէ՝ «ասա դու նախ զանօրէնութիւնս քո՝ զի արդարացիս»: Իսկ ոմանք ասեն թէ անուամբ Հօր եւ Որդւոյ^{cvi} եւ Հօգւոյն Սրբոյ թողեալ զմեղս քո՝ այն այլ²⁹⁶ բարի է, եւ կեսք ասեն թէ մեր կարգիս իշխանութեամբն որ Աստուած է տուեալ, թողեալ եմ զքոյ մեղս, եւ այն եւս բարի, եւ թէ կարեն գիտենալ խոստովանաւարքն զվիրացն սպեղանիսն²⁹⁷, եւ Հիւանդն կարէ բանալ զխոցն առաջի բժշկին, յայտնապէս անուանէ

xcvii Առակ. ԻԶ. 11:

xcviii Ձեռագրում՝ քահանայդ:

xcix Ուղղելի՝ Աստուած զիշխանութիւնն :

c Յայտն. ԺԹ. 10:

ci Ուղղելի՝ առաքեալն:

cii Ա. Կորնթ. ԺԵ. 10:

ciii Ա. Տիմ. Գ. 6:

civ Ա. Կորնթ. Դ. 7:

cv Ձեռագրում՝ զիսայի:

cvi Ես. Զ. 6-7:

cvii Ձեռագրում՝ Իսայի:

cviii Ձեռագրում՝ Որդոյ:

ոչ սեռիւ^{298cix} մեղացն եւ ոչ տեսական, այլ պարզ յայտնէ որիշ որիշ եւ դնիցի սպեղանին ի վերայ եւ ջնջեսցի սպիւք մեղացն²⁹⁹: Եւ թէ ո՞ր է սեռն, սեռն է գողութիւն, չարութիւն, եւ տեսակ է չարութեան՝ անզգամութիւն, խորամանկութիւն³⁰⁰, երկչոտութիւն, բղջխոտութիւն, անիրաւութիւն³⁰¹, աւելի արդարութիւն: Իսկ յայտնի՝ արդար եւ ի գողութեան պատճառ չարեաց, որ թէ³⁰² մի դրամ գողացեալ է, զայն ասէ /286բ/ եւ թէ երկու՝ զայն: Նոյնպէս պոռնկութեան տեսակ է չարութիւն, եւ այսպէս պարտ է ասել թէ Հետ կնոջ միանգամ պոռնկեցար՝ զայն ասես, եւ թէ երկրորդեցեր զայն կամ արուագիտութեամբ՝ յայտնեա զգործն եւ զչափն, եւ թէ գիտութեամբ զայն կամ անասնամոլութեամբ, եւ կամ թէ ծեր էիր կամ թէ տղայ, կամ որ ժամանակի գործեցեր ասասցես, թէ բնութեամբ ակամայ գործեցեր, զայն յայտնես, որ խոստովանաւայրն գիտենայ զցանն եւ զդեղն դնել^{cx} կարէ, որպէս ի մարմնաւոր Հիւանդութեան, թէ ցաւ կայ ի քեզ, ո՞չ ասես սեռիւն՝ թէ Հիւանդ եմ, դեղ տուր, զի սեռ է Հիւանդութիւն եւ տեսակ է Հիւանդութեան աւելին եւ պակասն: Չի կամ առաւելու մի տարրն քան զմիւսն եւ Հիւանդանայ մարմինն, եւ կամ պակասէ եւ Հիւանդանայ յատ-

կաբար. թէ ակնդ է ախտացեալ, զայն ասես բժշկին, թէ ոտնդ՝ զայն³⁰³, զի թէ զոտիցն դեղն ի վերայ աչիցն դնես, կուրանայ, նոյնպէս դեղ է /287ա/ պոռնկական խորհրդոյն որ փարատի³⁰⁴՝ քաղցն, ծարան³⁰⁵ եւ Հեռանալն ի կանանց, եւ թէ դնես ի վերայ պոռնկութեան դեղ, ի սեղան կոչել զկանայս եւ կերակրել եւ սիրել բանիւ եւ արամբք^{cxix306} ուտել եւ ըմպել ընդ նոսա, վնաս գործեցեր մահու չափ՝ նիւթ տալով Հրոյ ցանկութեան՝ զկերակուրն եւ զդէմն կանանցն: Նոյնպէս³⁰⁷ եւ այլ մեղսն իմայ, վասն զի դժուարին^{cxii} է խոստովանութիւն առնուլն, վասն այսորիկ ընտրել պարտ է զխոստովանաւայրն, որ իմաստուն լինի եւ առաքինի: Եւ թէ առաքինի է եւ ոչ իմաստուն, նմա մի խոստովանիր, լաւ է իմաստուն մեղաւորի խոստովանիլ քան տգէտ արդարոյ, եւ այս բաւական է վասն խոստովանութեան, զի գրեալ է՝ տուք իմաստնոյն պատճառս եւ իմաստնագոյն լիցի^{cxiii308}:

Մեծին Վարդանայ ասացեալ³⁰⁹

Անգոսնելի կիրք տալ Քրիստոսի եւ մարդ միայն ասել ի խաչին, պատճառ է երկու բնութիւն ասելն եւ երկու անձն խոս-

cix Ձեռագրում՝ սերիւ:

cx Ձեռագրում՝ դրնել:

cxii Ձեռագրում՝ արեամբք:

cxiii Ձեռագրում՝ թժուարին:

cxiii Առաւ. Թ. 9:

տովանիլն^{cxiv} զոր Նեստոր ասաց: Իսկ փռանկ քրիստոնեայքն¹⁰ մի անձն խոստովանին, եւ զմի¹¹ անձն աստուած եւ մարդ դաւանեն: Լոկ մարդ զի՛արդ կարիցեն¹² ասել ի խաչին, այլ Աստուած եւ մարդ, զի երեք միաւորութիւն է Քրիստոսի. մի միաւորութիւն է բանին Աստուծոյ ընդ իւրում մարմինն¹³ որ ի կուսէն էառ, եւ մի միաւորութիւն՝ բանին Աստուծոյ ընդ մարդկային Հոգին, եւ մի միաւորութիւն է Քրիստոսի մարդկային Հոգւոյն ընդ իւր մարմնոյն, որով անշփոթ եւ անբաժանելի մնացին եւ մնան յաւիտեան¹⁴, նախքան զխաչն եւ ի խաչին եւ յետ խաչին յանսպառ յաւիտենին¹⁵: Իսկ մի միաւորութիւն մարդկային Հոգւոյն¹⁶ ընդ մարմնոյն¹⁷, յորժամ աւանդեաց զՀոգին ի խաչին, երեք օր բաժանեցաւ ի մարմնոյն եւ բանական Հոգւովն աստուածութեամբն գնաց ի դժոխս, եւ մարմնովն եմուտ ի գերեզման եւ աւերեաց զմահ, եւ յետ երեք աւուր դարձեալ միաւորեցաւ¹⁸ մարդկային Հոգին ի մարմինն եւ յարեաւ ի մեռելոց, եւ անբաժանելի մնալով յաւիտեանս յաւիտենից, որպէս ասէ առաքեալն Պօղոս¹⁹, թէ՛ «գիտեմք զի Քրիստոս²⁰ յարուցեալ է ի /288ա/ մեռելոց, այսուհետեւ ոչ մեռանի եւ մահ նորա^{cxv321} ոչ եւս տիրէ»^{cxvi}:

Եւ ի մահուանն անբաժանելի էր Աստուած բանն ի մարմնոյն եւ ի բանական Հոգոյն, զի մեռեալ էր մարմնով ի խաչին²² եւ անմահ էր աստուածութեամբն²³: Զի Աստուծոյ բնութիւն անչարչարելի է եւ անմահ²⁴. ոչ ոմն եւ ոմն, այլ մի եւ նոյն Քրիստոս չարչարի իւրով մարմնովն, եւ անչարչարելի մնայ²⁵ աստուածութեամբն, զի անհնար է Աստուծոյ անչարչարելի²⁶ բնութեան չարչարիլ եւ մեռանիլ առանց մարդկային բնութեանս: Ապա վասն անճառ միաւորութեան բանին Աստուծոյ ընդ մարդկային բնութեանս²⁷ ասի մահ եւ չարչարանք²⁸, որպէս ասէ առաքեալն Պօղոս ի կորնթացւոց թղթին՝ «զի թէ էր ծանուցեալ, ո՛չ արդեւ զտէրն փառաց ի խաչ Հանէին»^{cxvii}, եւ ի թեսաղոնիկեցոց յառաջին թղթին ասէ վասն Հրեիցն, թէ՛ «որք զտէրն Յիսուս²⁹ սպանին, եւ զմարգարէսն եւ զմեզ Հալածեցին, եւ Աստուծոյ աչաց ելին»^{cxviii}: Տէր փառաց եւ Տէր Յիսուս Աստուած է, զի որպէս երկաթ որ միանայ^{cxix} ի Հուր, ոչինչ պակաս է ի Հրոյ, զի այրէ որպէս զՀուր, եւ ոչ կարէս ասել զՀրացեալ երկաթն, թէ չէ /288բ/ Հուր: Հուր է³⁰, սակայն զբնութիւն իւր ոչ կորուսանէ, զի ծանր է եւ ընդդիմահար, թէպէտ միացեալ է ի Հուր: Նոյնպէս եւ Հուր զբնութիւն

cxiv Ձեռագրում՝ խոստովանին:

cxv Ուղղելի՝ նմա:

cxvi Հռոմ. ք. 9:

cxvii Ա. Կորնթ. Բ. 8:

cxviii Ա. Թեա. Բ. 15:

cxix Ձեռագրում՝ միայն:

իւր ոչ կորուսանէ, զի թեթեւ է, վերամբարձ, սակայն միացեալ է յերկաթն, եւ յորժամ հարկանեն զերկաթն, Հանդերձ Հրովն Հարկանեն, սակայն Հուրն ոչ չարչարի ըստ ինքեան³³¹, զի անըմբռնելի է: Նոյնպէս եւ Աստուծոյ բնութիւն անչարչարելի է³³², եւ ի մահկանացու մարմինն³³³ Աստուծոյ մահ եւ չարչարանք ասի վասն միութեան³³⁴: Եւ որպէս ոչ է միապէս սպանանել զմարդ եւ զանասուն, զի ասէ գիր՝ «եթէ³³⁵ զարին Հանցես զանասնոյ եւ կերիցես, իբրեւ զբանջար խոտոյ», ^{cxx} իսկ վասն մարդոյն ասէ, թէ «որ Հեղու զարին մարդոյ, փոխանակ արեան նորա Հեղցի արին նորա» ^{cxxi}: Եւ մարդ Հոգին է, եւ Հոգին արին ոչ ունի, եւ ոչ մեռանի, այլ վասն միութեան³³⁶ մարմնոյն մահ ասի, եւ սպանողն³³⁷ մարդասպան, եւ որպէս ասացաք զՀոգին ոչ ոք ^{cxxii} կարէ սպանանել զի անմահ է, այլ՝ զգործարանն իւր: /289ա/ Նոյնպէս եւ Քրիստոս քանզի ոչ սոսկ մարդ էր, այլ Աստուած ճշմարիտ եւ մարդ կատարեալ, միացեալ ի մարմնի անշփոթ եւ անբաժանելի, եւ ոչ ասի լոկ մարդոյ մահ կամ չարչարանք, այլ Աստուծոյ չարչարանք եւ Աստուծոյ մահ, վասն միութեան³³⁸ ընդ չարչարելի եւ մահկանացու մարմնոյն, սակայն աստուածային բնութեամբն

մնաց անչարչարելի եւ անմահ: Իսկ սպանողքն Քրիստոսի տիրասպան³³⁹ ասին որպէս ասէ Տէրն աւետարանին ի Մատթէոսի ՄԺԹ. (219) Համարին՝ «իսկ մշակքն իբրեւ տեսին զորդին, ասեն ընդ միտս, այս³⁴⁰ է ժառանգն, եկայք սպանցուք զսա, եւ կալցուք զժառանգութիւն սորա, եւ առեալ Հանին զնա արտաքոյ քան զայգին եւ սպանին» ^{cxxiii}: Եւ արդ եթէ Տէրն որ ինքն էր որդի Աստուծոյ եւ ինքն մեռաւ, որդի Աստուծոյ ասի սպանեալ ի խաչին ի Հրէիցն, ո՞վ իցէ որ ժպրՀիցի եւ լոկ մարդ ասէ, զի լոկ մարդոյ մահ փրկութիւն ոչ գործէ, այլ՝ որդւոյն Աստուծոյ: Իսկ որք անգոսնելի կիրք ասեն Քրիստոսի³⁴¹, յոյժ մեղադրանօք են եւ օտար աստուածային գրոց, զի աստուածային գիրք զլուծիւն /289բ/ փրկչին անապական ասեն, եւ զծնունդն անապական, այսպէս եւ ի մահուն³⁴² անապական: Եւ քանզի Աստուած էր եւ մարդ ճշմարտապէս³⁴³, իսկ յղութիւն առանց սերման յարգանդն կուսական իբրեւ Աստուծոյ³⁴⁴, ծնունդն իբրեւ զմարդոյ, քանզի մարդ ծնաւ, իսկ ի կուսեն ծնեալ եւ յետ ծնանելոյն ոչ խախտեալ կուսութիւն ծնողին՝ իբրեւ Աստուծոյ, այսպէս ի կերակրին եւ անանին իբրեւ մարդոյ, իսկ ծախիլ³⁴⁵ կերակրոյն իբրեւ Հրոյ եւ անապական մնալն³⁴⁶ յանգոսնե-

cxx Մենդ. Թ. 3:

cxxi Մենդ. Թ. 6:

cxxii Ձեռագրում «ոչ ոք»-ը կրկնում է:

cxxiii Մտք. ԻԱ. 38-40:

լի կրից որպէս³⁴⁷ Աստուծոյ, նոյն-
պէս եւ մահն եւ մեռանիլն, եւ ի
գերեզման դնիլն իբրեւ մարդոյ,
եւ անապական մնալն եւ յառնելն
ի մեռելոց իբրեւ Աստուծոյ: Եւ զի
թէ Քրիստոսի մարմինն ապա-
կանեալ էր, զի՛արդ կարէր³⁴⁸
ապականեալն անապականու-
թիւն շնորհել ապականացուաց³⁴⁹:
Այլ անապականն յանապակա-
նութենէ իւրմէ կարէ անապա-
կանութիւն շնորհել ապականե-
լոց³⁵⁰, է՛ր³⁵¹ որպէս ասէ Դաւիթ
եւ առաքեալն Պետրոս եթէ՝ «ոչ
թողաւ ոգի նորա ի դժոխս եւ
ոչ մարմին նորա ետէս զապա-
կանութիւն»^{cxxiv}: /290ա/ Եւ արդ՝
որք ապականացու ասեն զմար-
մինն Քրիստոսի³⁵², Հակառակ
են առաքելոց եւ մարգարեից,
զի մարգարէքն եւ առաքեալքն
անապական ասացին³⁵³, եւ թէ
ասեն թէ կերակուրն եւ ըմբելին
զոր ուտեր Քրիստոս եւ ըմբեր³⁵⁴,
զի՛նչ լինէր զի³⁵⁵ ոչ ելանէր ար-
տաքս, ասեմք թէ այն որ յետ յա-
րութեան կերաւ Հաց եւ ձուկն եւ
խորիսիս մեղու^{cxxv}, զի՛նչ³⁵⁶ եղեւ:
Քանզի ոչ կարես ասել թէ ար-
տաքս ելաւ յետ յարութեան,
նոյնպէս յառաջքան զյարութիւն,
զի թէ կերակուրն արտաքս ելա-
նէր եւ ապա ջուրն, եւ թէ ջուրն
ելանէր արտաքս, ապա եւ սերմն
եւ գիջութիւն, զի եւ այն բնական
է^{cxxvi}, եւ ի կերակրոյն լինի սերմն

եւ ի սերման՝ ցանկութիւն Հեշ-
տութեան, եւ քանզի ցանկութիւն
յղացեալ զմեղս ծնանի, եւ մեղքն
կատարեալ՝ զմահ ծնանի, որ-
պէս ասէ Յակովբոս ի թողթն
կաթողիկեաց^{cxxvii}³⁵⁷: Եւ Հեշտ
ցանկութենէ³⁵⁸ մեղաց³⁵⁹ ասել ի
Քրիստոս կարի անօրէնութիւն
եւ անհաւատութիւն է, զի ինքն³⁶⁰
Տէրն ասէ³⁶¹՝ «ո՛վ ոք Հանդիմա-
նեսցէ^{cxxviii} զիս վասն մեղաց»^{cxxix},
եւ՝ «զայ իշխան յաշխարհիս, եւ
յիս ինչ ոչ գտանէ»^{cxxx}, եւ՝ «որ
ոչն արար մեղս, եւ ոչ գտաւ նեն
/290բ/ գութիւն ի բերան նո-
րա»^{cxxxi}³⁶²: Եւ³⁶³ որք Քրիստո-
սի ապականացու³⁶⁴ կիրք տան,
մեղանչեն³⁶⁵, եւ որ³⁶⁶ Քրիստոսի
ապականացու կիրք³⁶⁷ կամ՝ եր-
կու բնութիւն ասեն³⁶⁸, Հերձուա-
ծողք են, մի՛ Հաւատալք նոցա, եւ
որ Քրիստոսի մի բնութիւն ասեն
շփոթեալ, երկուսն միապէս չար
է, զի եւ Նեստոր Քրիստոսի եր-
կու բնութիւն ասաց որիշ որիշ եւ
երկու անձն, զոր նզովէ եկեղեցի
սուրբ զասացողն³⁶⁹: Եւ Եւտի-
քէս շփոթեալ ասաց որպէս ջուր
եւ գինի խառնեալ ընդ իրար, զի
ոչ գինի է եւ ոչ ջուր, նոյնպէս եւ
Քրիստոսի միութեան³⁷⁰ ասաց
շփոթեալ, վասն որոյ զնա նզովէ
կաթողիկէ առաքելական եկե-
ղեցի³⁷¹: Այլ խոստովանիմք անշ-

cxxiv Գործք Առ. Դ. 31, հմմտ. Սաղմ. ԺԵ. 10:

cxxx Հմմտ. Յովհ. ԻԱ. 14:

cxxvi Վերականգնում ենք ըստ Հ⁴⁰ 705 ձեռագրի

ընթերցման, էջ 231ա:

cxxvii Յակ. Ա. 14-15:

cxxviii Ձեռագրում՝ անդիմանեաց:

cxxx Յովհ. Ը. 46:

cxxx Յովհ. ԺԴ. 30:

cxxxi Եւ. ԾԳ. 9, հմմտ. Ա. Պետ. Բ. 22:

փոթ միացեալ զբանն Աստուած ի մեր բնութիւնս, փոխատրապէս³⁷² եւ ոչ փոխարկաբար: Չի թէ³⁷³ Աստուած մարդացաւ բայց զիւր պարզ եւ անմարմին բնութիւն ոչ կորոյս եւ մարդն թէպէտ եւ աստուածացեալ³⁷⁴, այլ զիւր թանձր եւ յօդական բնութիւն ոչ կորոյս, այլ միացեալ անշփոթաբար անճառ միութեամբ: Քանզի Քրիստոսդ³⁷⁵ անուն ոչ սոսկ մարդկութիւն^{cxixii376} է անուն եւ ոչ յատուկ աստուածութեանն, այլ միաւորութեան, զի Քրիստոս օծեալ թարգ/291ա/մանի³⁷⁷ ի Հայ լեզուս, զի «աստուածութեամբն էօծ զմարդկային բնութիւնս, եւ եղեւ օծեալն որպէս որ օծն»³⁷⁸,

որպէս ասէ Աստուածաբանն^{cxixiii}: Եւ որպէս յիշէն^{cxixiv379} միայն ոչ ասի օծեալ եւ ոչ այն որ ոչ է օծեալ իւղով⁸⁰, այլ իւղոյն միանալն օծեալն⁸¹ ապա ասի օծեալ, նոյնպէս եւ Աստուած բանն նախքան զմարդանալն ոչ ասի Քրիստոս, այլ Աստուած⁸², իսկ յորժամ մարդացաւ, ասի Քրիստոս յաղագս միաւորութեան բանին Աստուծոյ ընդ⁸³ մեր բնութիւն⁸⁴: Եւ որպէս⁸⁵ մարգարէքն յառաջագոյն ասացին զՔրիստոսդ անուն, այլ վասն մարդեղութեան գուշակեցին, որպէս զՅիսուս անուն⁸⁶, որ թարգմանի փրկիչ, որ են տնօրինական անուանք մարդացելոյն վասն մեր, որում փառք յաւիտեանս ամէն:

cxixii Ուղղելի՝ մարդկութեան:

cxixiii St'u Oratio 30 II., PG 36, col. 540-541:

cxixiv Ուղղելի՝ խղե:

12 հոդված

Հիմք՝ Ձեռ. Սրբոց Յակոբեանց Մատենադարանի (ՄՅ), Հ^մ 898, թղթ. 267ա-291բ, 1619թ., տեղ՝ անյայտ, գրիչ՝ Պետրոս դպիր եւ Անդրեաս քահանայ, ծաւ.՝ 21×14×5.5 սմ էջք 376, բոլորգիր մեծ եւ նոսրգիր.

Ա - Ձեռ. ՄՅ, Հ^մ 888, 1789թ., էջ 202ա-231բ, Ս. Յարութիւն, Երուսաղէմ, գրիչ՝ Գրիգոր դպիր Չկնաջրցի, ծաւ.՝ 20×14×7, էջք 884, նոսր շեղագիր, տկար ուղղագրութեամբ.

Բ - Ձեռ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (ՄՄ), Հ^մ 4251, «Կիրակոս վարդապետի արարեալ վասն շրջողաց», թղթ. 129-154, ԺԵ. դ.

Գ - Ձեռ. ՄՄ Հ^մ 750, «Կիրակոսի վարդապետի Երզնկացոյ Թուղթ առ Կարնեցիս», էջ 199ա-233բ, հրատ.՝ «Կիրակոսի վարդապետի Երզնկացոյ Թուղթ առ Կարնեցիս», աշխ. Տ. Աւետիս քահանայ Դանիէլեան, Գանձասար աստուածաբանական հանդէս Զ., Երեւան, էջ 557-584

Տարբերակներ

2 Ա- Սրբոյ եւ մեծի արդիւնական Վարդանայ վարդապետի յասացեալ զյաղագս ընդդէմ երկաբնակացն, որք ասեն թէ հայք ոչ գիտեն զմահու չափ մեղսն

3 Ա- եւ կամ

4 Ա- չիք

5 Ա- տգէտ

6 Ա- գիտնականք

7 Ա- յիմաստասէրն

8 Բ- զարիւստ

9 Բ- երաժշտական կամ քանական

10 Բ- չիք

11 Ա- > նոյնպէս

12 Բ- > հանապազ

13 Ա- մեռնն օրհնելն

14 Բ- > դոքա

15 Ա- իւղն

16 Բ- > ալլ դոքա զապաշխարողութեան ասեն, եւ մի է եղն որ վասն հիւանդացն եւ ապշխարողացն

17 Ա- չիք

18 Բ- > իբրեւ զուարակ ի սպանումն ածեալ:

19 Ա- ամենայն

20 Բ- > Մերն որ է շաքաթապահքն զոր կարգեալ է Լուսաւորիչն, եւ սուրբ հայրքն եւ զայլոց ազգաց զհորեքշաբթի, եւ զվարդափառի, զհասի, զաստուածածնի եւ զուրբաթի ձկնաբ ապականեն:

21 Ա- > որ:

22 Ա- ...շաքաթ > ուրբաթ:

23 Բ- խաչահանումն

24 Բ- > պատճառ

25 Բ- ...պատճառ ասէ:

26 Բ- > եւ քանզի ոչ կարեն քերել դոքա զպնտութիւն պահոցն, վասն այնորիկ քանքասեն:

27 Ա- Լուսանցքում > աստուածացեալ մարմնովն պահելով:

- 28 Ա- >եւ ոչ առասպելեաց ստնոտեաց:
 29 Ա-Յադագս քիրկաթուրին նորին Վարդանայ յաբունապետի: Բ-Իրբեւ խորագիր՝ Վասն քաւարանին:
 30 Գ-որ գրեալ էք
 31 Գ-պատասխանատրեսցուք
 32 Բ-Զայդ, Գ-զԲիրկադուրն
 33 Գ-սուրբ հայրապետքն
 34 Գ-չեն
 35 Բ-բենեդիկորուն, Գ-ի Բենեդիգոտս գիրքն
 36 Բ-...զի եւ ասէ զքիրկաթուրն, որ այժմ ասի քաւարան, Գ-զոր այժմ դոքա քաւարան ասեն
 37 Գ-Ապա առաջին սուրբքն
 38 Բ-...նորա
 39 Գ-նորա չե՞ն աստուածահաճոյ
 40 Գ-չեն ասացեալ
 41 Բ-Ոչքանաս, Կիրեղ, Բասիլիոս, Աստուածաբան, Սեդրեստրիոս, Ոսկէբերան, եւ մեր Լուսաւորիչն եւ.....Այլ նորա զճշմարիտն եւ ասացեալ՝ որպէս Տէրն ասէ...
 42 Գ-Ապա զճշմարիտն եւ ասացեալ, որպէս Տէրն ասէ յԱւետարանն
 43 Բ-...զի զիշեր մահն է, եւ յետ մահուանն մարդ ոչ կարէ գործել:
 44 Ա- ուսով
 45 Գ-ի Կորնթացւոց երկրորդ թղթին
 46 Գ-զլիխն
 47 Բ-ձէնջ
 48 Բ-տացէ
 49 Բ-յայնժամ
 50 Ա- ընդ աջմէ
 51 Բ-...ժառանգեցէք զկեանսն յաւիտեանից:
 52 Բ-Ո եւ յահեկէն ասէ
 53 Բ-Ո Երթայք անիծեալք
 54 Բ-Ո ահա յայտ է թէ յայնժամ առնուն զհատուցումն ըստ գործոյ եւ այժմն:
 55 Ա- տանջես
 56 Ա-դեւսն
 57 Բ-ի գ զլուխն առ արեւնացիսն
 58 Բ->պարտ է
 59 Բ-չիք
 60 Բ-գրոց
 61 Բ-...զի ի Հին եւ Նոր կտակարանքն մի օր ասացին դատաստանի, եւ 271ք հատուցումն գործոց մարդկան եւ քիրկաթուրն ամենայն մարդոյ ասէ ի մահուն օր առնուլ զհատուցումն հոգոյն միայն առանց մարմնոյն
 62 Բ-ժգ զլ տուն
 63 Բ-չիք
 64 Բ-Ո ամենայն մարդոյ
 65 Ա-յԱբելէ
 66 Ա- չիք, Բ-Աբրիսայ
 67 Բ-...ստեալ եւ զպատիւն արդարութեան:
 68 Ա- >ուրեմն:
 69 Բ-Ո ասա թէ այսպէս է սուտ եւ մի հաւատայք նոցա, որք հակառակ քարոզեն սուրբ առաքելոցն:

- 70 Բ-Պօղոս ասէ
 71 Բ- <Նորին Վարդանայ վասն մկրտութեան:
 72 Բ- Պատասխանեմ
 73 Գ- ուսեալ յԱստուծոյ
 74 Բ- նմա
 75 Գ- իւր
 76 Բ- > եւ:
 77 Գ- եթէ
 78 Գ- հանդերձ ամենայն աստուածաւանդիւքն
 79 Գ- > կամ քահանայն
 80 Գ- չիք
 81 Գ- զամենայն մարմինն
 82 Բ- ի մաշտոցն, Գ- մաժողցն
 83 Գ- > կոյն ցեղ լինի կամ ձէթ
 84 Գ- > կամ քահանայն
 85 Գ- չիք
 86 Գ- ... ապա ւածէ զնոր ընծայն յաւազանն
 87 Գ- < Այս անուն ծառայ Աստուծոյ եկեալ միջնորդութեամբ այս անուն
 կնքահարն, մկրտի յանուն Հարի եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ
 88 Գ- չիք
 89 Գ- Բրիստոսի մարմնոյ եւ արեանն
 90 Գ- չիք
 91 Բ- < Նորին արդունական Վարդան վարդապետի:
 92 Այստեղ պակասող առաջին մասը վերականգնում ենք ըստ Գ. ձեռագրի, էջ 207ա:
 93 Բ- չիք
 94 Գ- դեր
 95 Բ- զի ոչ զոր ի ձէնջ մկրտեցի
 96 Բ, Գ- կու մկրտես
 97 Գ- հարկ
 98 Բ, Բ, Գ - Լուսաւորիչ
 99 Գ- չիք
 100 Գ- Յովհաննէս
 101 Գ- չիք
 102 Բ- որ
 103 Բ- զի գիտէ աշակերտն որ վարդապետն կու ուսուցանէ զնայ, Գ- զոր արինակ
 վարդապետ, որ ուսուցանէ զաշակերտն, չէ պարտ, որ ասէ, թէ՛ եւ ուսուցանեմ զքեզ,
 զի գիտէ աշակերտն, որ վարդապետն կու ուսուցանէ զնա
 104 Բ- կու հաստատէ
 105 Բ, Գ- նա
 106 Բ- չիք
 107 Գ- > արինեմ
 108 Բ, Գ- զհացս
 109 Բ- < եւ առնեմ զհացս եւ զգինիս, մարմին եւ արիւն Բրիստոսի:
 110 Բ- < եւ ի պասկն թէ եւ առնեմ զերկոսեանդ մի:
 111 Բ- չիք
 112 Բ- առանց իսաւելոյ
 113 Բ- ... երկոքեանն մի մարմին լինին առանց զեսն ասելոյ:
 114 Բ, Գ- ... առանց զեսն ասելոյ: > լինի:
 115 Գ- > քանիւ զէութիւն քանիւ պահելով

116 Ա-հիք

117 **Գ->Ե** ի ճառ սրբոյն Մինասայ գրեալ է, թէ Երմոգինէս այսպէս մկրտեաց քահանայն, թէ փառաւոր Եպարքոսն Երմոգինէս մկրտի շնորհաւքն: Այս նախադասութիւնը պակասում է միւս ձեռագրերում, եւ կարելի է կարծել, որ Կիրակոս Երզնկացու կատարած ընդմիջարկութիւնն է:

118 **Գ-Այս փոքր ի շատէ՛ վասն դոցա ընդունայնաբանութեանցն պատասխանի**

119 Ա-հիք

120 **Ա->Նորին Վարդանայ վարդապետի, Բ-ասեմք**

121 **Բ->Ե**ւ ետ:

122 **Գ-ետ**

123 **Բ-հիք**

124 **Բ-ի Յորդանան, Գ-ի Յորդանան ջրովն**

125 **Բ-<>** ըստ կանխաւացութեան

126 **Բ-հիք**

127 **Ա-որք**

128 **Գ->** Տեառն

129 **Գ-գեղարդեանն**

130 **Գ->** արիւն՝ վասն զի կենդանի էր աստուածութեամբն, եւ ջուր՝ զի մեռաւ մարմնով:

131 **Բ, Գ-թաց**

132 **Բ-<>** այլ ոչ է պարտ որ զժողովուրդն հաղորդէին ի մարմնոյ տեառն եւ յարենէ Տեառն զրկել, ունի՝ Այլ դոքա զիւրեանց ժողովուրդն ի հաղորդէն մարմնոյ եւ արեան Տեառն զրկեն, **Գ-այլ** դոքա զիւրեանց ժողովուրդն հաղորդեն մարմնոյ Տեառն եւ յարենէ Տեառն զրկեն զժողովուրդն

133 **Բ, Գ-հիք, Գ->Ե**ւ որ ոչ ուտէ զմարմին իմ եւ ըմպէ զարիւն իմ, ոչ ունի կեանս

134 **Բ, Գ-արիւն չկայ, Գ->** ու ցամաք է յարենէ:

135 **Բ, Գ-** դոցա ժողովուրդն կեանք ոչ ունին:

136 **Գ-պատարագ արար**

137 **Բ, Գ-հաղորդեաց**

138 **Բ, Գ-արիւն կայր ի մարմինն:**

139 Ա-հիք

140 **Ա-<>Նորին Վարդանայ վարդապետի դարձեալ որք ասեն թէ պարտ է ջուր արկանել ի սուրբ խորհուրդն:**

141 **Գ-յԱւետարանն**

142 **Գ-աւրինէ**

143 **Գ-հիք**

144 **Գ-զի այդ է արիւն իմ**

145 **Գ-յիշէ՛**

146 Ա-հիք

147 Ա-որթոյ

148 Ա-Յոհաննէս

149 **Գ-մեկնութիւն**

150 **Բ->**դոքա այլ ասեն

151 **Գ-եւ զի՞ դոքա այլ ասեն**

152 **Բ-թող ցուցեն, Գ-ցուցեն**

153 **Բ-<>** եւ Յիսուս՝ զհացն եւ զգինին ասաց եւ ոչ ջուր

154 **Գ-ատէք, արբէք, զի այդ է արիւն իմ**

155 **Բ-...ատէք կերայք մարմին իմ եւ եւ արբէք ի սնանէ, այս է արիւն իմ, զայդ արարէք առ իմոյ յիշատակի:** Հաց եւ գինի ասէ եւ ոչ ջուր...

- 156 Ք-> եւ ոչ լինի լոկ ջուր
 157 Ա-հիք
 158 Բ-<> եւ լոկ ջուր ոչ լինի ջուր կողիցն Քրիստոսի
 159 Ք-զի էութիւն քանիսն ի յայս քանէս ի հետ է
 160 Ք-առէք կերայք, զի այդ է մարմին իմ, եւ արքէք զի այդ է արին իմ
 161 Ք->եւ Հոգւոյ
 162 Բ... զի անհետար է եթէ Հայր իրք ստեղծանէ առանց Որդոյ, եւ անուն Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ:
 163 Բ-> յանուն....
 164 Ք-հիք
 165 Ա-հիք
 166 Բ-հիք
 167 Բ-հիք, Ք-երանելի
 168 Բ-հիք
 169 Բ.....>եւ զայլն արտայայտութեամբ:
 170 Բ...եւ ապա յառաջ տարեալ զքանն ասէ այսպիսի տառեր եւ անապական խորհրդոյ կարգեցեր ապաստար:
 171 Ա, Բ, Ք-> յայս:
 172 Ք-արասցես
 173 Բ...մարմինն ճշմարտապէս արասցէ Տեառն մերոյ, Ք-Հայ՛. Յիսուսի Քրիստոսի
 174 Բ...արին ստուգապէս արասցէ Տեառն մերոյ:
 175 Բ-հիք
 176 Ք-եւ ապա եղեն
 177 Բ...ինքն հրամայեաց եւ հաստատեցան:
 178 Ք-զի
 179 Բ->եւ անտարանիչն ասէ:
 180 Ք-հիք
 181 Բ->թելէտ եւ արկանեն ջուր ի բաժակն:
 182 Ք-է՛ առացեալ
 183 Ա-ջուրս
 184 Ք...առ իմոյ յիշատակի
 185 Ա-հիք
 186 Ք-եւ ոչ առաքեալքն
 187 Բ-> եւ ոչ առաքեալն Պօղոս ասէ ի կորնթացւոց առաջին թղթին է գլուխ..., Ք-ի հինգերորդ գլխին
 188 Ա-էսո
 189 Ա-էսո
 190 Ք-նոր ուխտ է իմոյ արեան
 191 Ք-յաւետարանն Յոհաննու
 192 Ք-հիք
 193 Ք-զայն զիս՝րդ
 194 Ք-դոքս
 195 Ա-հիք
 196 Ք-սս
 197 Ա-ի մարմնոյ
 198 Ք-մարմնոյ եւ արեանն
 199 Ք-աշակերտն Պաղոսի
 200 Ք-ոչ որպէս դոքս

201 **Գ**-փք

202 **Ա**-եւ յայլն, **Գ**-եւ յայլն

203 **Գ**-զի

204 **Գ**-եւ

205 **Գ**-տեսութիւն

206 **Բ**-Հաջորդում է քաւարանի մասին ճառը՝ «Վասն քաւարանին» վերտառութեամբ, **Գ**-եւ այս այսքան բաւականացի

207 **Ա** ձեռագրում այստեղ առկայ են Քրիստոսի կրքերի եւ խոստովանութեան վերաբերեալ խրատները: Պակասում է Զատկի մասին խրատը: **Բ**-Իսկ վասն Զատկին եւ ծննդեանն որ երեկունն լուծանենք այսպէս գիտացիք

208 **Բ**-յատաջին

209 **Բ**-իրիկունն

210 **Բ**-մերկանայր

211 **Բ**-եւ զսուրբ աստուածն յարեար ասէին, իսկ յետոյ փոխեցին եւ յերեկունն առնեն զպատարագն, վասն որոյ եւ զսուրբ աստուածն այն իրիկուն յարեար ասենք, ըստ առաջին սովորութեան

212 **Բ**-փք

213 **Բ**-> եւ ձու

214 **Բ**-ի կենդանեացն

215 **Բ**-...վասն որոյ զայն որ նոքա պահոցն ուտեն, մեք զատկի էրիկունն ուտենք, նոքա զրոյր տարին ձկամք լուծանեն զպահքն եւ համարին թէ ի պահս եմք եւ զայլ կերակուրսն՝ ոչ ուտեն, որ է անտեղի յոյժ:

216 **Բ**-< Զի պարտ է կամ ձուկն ոչ ուտել պահոյն, կամ զայլսն այլ ուտել:

217 **Բ**-սգայական

218 **Բ**-ունին

219 **Բ**-ուտեն

220 **Բ**-< ձուկն ուտելովն, զձուն ընդէ՞ր ոչ ուտեն:

221 **Բ**-> որպէս զաստանայ, նոյնպէս ձէթ եւ գինին՝ որ է մայր ախտից:

222 **Գ**-զի

223 **Գ**-< զհորեւիսս զայս

224 **Գ**-> եւ դոքա

225 **Գ**-ոչինչ

226 **Գ**-քահանայագործութիւն

227 **Գ**-փք

228 **Գ**-Աստուած պաշտեն

229 **Բ**-< ազահոութիւն կոսպաշտութիւն գործեն

230 **Բ**-քան զամենայն ազգ աւելի

231 **Գ**->նորա

232 **Գ**-փք

233 **Գ**-վաճառն

234 **Բ**-...եւ ազանին քեհեզս եւ ծիրանիս եւ ուրախ լինին առատապէս իրրեւ զմեծատունն, եւ զԼազարոս անկեալ առ դուրս տեսանելով ոչ տան ի փշրանաց սեղանոյն, եւ ի վաճառեյն զտունն մութն գործեն, եւ ըստ խաւարին գործոց իրեանց իւսրեն զտխմարս, զի երեւի նոցա պայծառ եւ գեղեցիկ յորժամ ելանեն արտաքս, յայնժամ տեսանեն վատ եւ զազիր, յորժամ ի Տէրն դարձուցանեն, ոչ առնուն:

235 **Բ**-պատլէքն, **Գ**-տապլէքն

236 **Բ**-< զմիմեանս զրկեն:

237 **Բ**-փք

238 **Բ**-... եւ այլ քազում անիրաւութիւնս առնեն, զոր ոչ է պարտ ասել մի ըստ

միտքէ:

239 **Բ**-> զանաւորք եւ զամենայն պիղծ

240 **Բ**-չիք

241 **Բ**-չիք

242 **Բ**-չիք

243 **Բ**-զատաբերոյն

244 **Գ**-> եւ զմարդն ոչ պղծել

245 **Բ**-եւ, **Գ**-> թէ որ ինչ մտանել ընդ բերանն

246 **Բ**-այլ

247 **Գ**-Եւ առաքեալն ասէ, թէ Ամենայն ինչ արքոյն գործն սուրբ է, եւ ոչ եթէ պեղծ գործեն, նա սուրբ դառնայ, կամ պեղծ ուտեն, նա սուրբ դառնայ, եւ պղծոց գործն չարութիւն եւ պղծութիւն լինի:

248 **Գ**-եւ առաւել թանձր, քան զերիս սգայութիւնսն, այսինքն՝ քան զտեսանելիսն եւ զլսելիսն եւ զհոտոտելիսն....

249 **Գ**... ի սրտի իւրում

250 **Գ**-պատուիրանոյ

251 **Գ**-կայ

252 **Բ**... զթերին ելից ասելով

253 **Բ**-ի պիղծ կերակրոյն եւս հրաժարել

254 **Բ**-...այլ եւ ի սուրբ կերակրոցն պարկեշտութեամբ կերակրիլ եւ յաւուրս պահոց ի պարարտ կերակրոցն եւս հրաժարել:

255 **Բ**-Եւ այս քան բաւականացի արգելով զանկարգ բերան դոցայ թէ կամին լսել: **Գ**-< Արդ եթէ աչիցն եւ այլ սգայութեանցն սուրբ եւ պեղծ կայ, ինչ պատճառ է, որ բերանին սուրբ եւ պեղծ չկայ: Թէ բանիցն սուտ եւ իրաւ կայ, նա ճաշակելոցն սուրբ եւ պեղծ կայ՝ որպէս եւ Մովսէս ասէ յաւրէնսն վասն սուրբ թոշնոցն եւ պղծոցն, վասն կենդանեացն ցամաքայնոց եւ ջրայնոց՝ արքոցն եւ պղծոցն: ...Եւ այսքան բաւականացի արգելով զանկարգ բերան դոցա, եթէ կամեացին, եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս, ամէն:

256 **Ա**-< Յաղագս խոստովանութեան նորին Վարդանայ: Ա ձեռագրում այս խրատը հանդէս է գալիս իբրեւ վերջին խրատ:

257 Պակասող հատումը վերականգնում ենք ըստ ՄՄ Հ^ր 750 ձեռագրի: **Բ**-Սկսում է հետեւեալ կերպ՝ Այլ որ ասեն, թէ հայք զխոստովանութիւն ոչ գիտեն առնուլ եւ ոչ զդէղն դնել մեղուցելոյն, ասեմք, թէ խոստովանութիւն քան զամենայն....

258 **Բ**-չիք

259 **Բ**-չիք

260 **Գ**-խարանելոյ

261 **Ա**-արհեստ, **Գ**-մարմնաւոր արհեստս

262 **Գ**-դարձցիս

263 **Գ**-Տեսուն

264 **Գ**-բաց

265 **Ա**-ծնեցելոյն, **Գ**-ծնիցելոցն

266 **Ա**-բժիշկն

267 **Գ**-զհոգով հիւանդացեալսն

268 **Գ**-չիք

269 **Գ**-տանջի

270 **Ա**-զայս

271 **Գ**->Աստուծոյ

272 **Բ**-դարձեալ

273 **Բ**-> արժանի

274 Բ, Գ-թէ այս մեղացս ապաշխարութեան պտուղ ի՞նչ է

275 Ա-բժիշկն

276 Գ-դեղով

277 Ա-շիբ

278 Գ-այսպէս չորեքկին հատո

279 Բ-շիբ

280 Գ-> զրկողացն

281 Ա-դարձուցէ

282 Գ->յետ խոստովանութեանն

283 Բ... զի անհնար է թողութիւն գտանել խոստովանութեամբն, եթէ ոչ ի տեսարս դարձուցանէն, զզրկանսն եւ զգողանսն, եւ զի այն է ճշմարիտ խոստովանութիւն որ այլ ոչ գործեն, ապա թէ յետոյ այլ գործէ, զառաջինն եւս պահանջէ Աստուած, Գ-> զի անհնար է զրկողացն թողութիւն գտանել խոստովանութեամբն, թէ զինչ զրկել է եւ գողացել՝ ի Տէրն չդարձուցանէ:

284 Ա-զրկեալ եմ եւ գողացեալ, Գ-> հարամ կերել

285 Գ->ինչքն:

286 Գ->եւ ի բան ւո՛ւ:

287 Այս հատուածը բացակայում է ձեռագրում: Վերականգնում ենք ըստ Հ^Թ 750 ձեռագրի ընթերցման:

288 Ա-այնու

289 Գ-միմեանց

290 Ա-յանցանս, Գ->Աստուած թողու զքո յանցանքն ինեւ, ոչ ես, այլ Աստուած՝ իշխանութեան տուողն:

291 Գ-> անան է տեսիլդ եւ ոչ յինէն:

292 Գ-դարձուցանել

293 Ա-շիբ

294 Բ-շիբ մեղուցելոցն որ խոստովանին

295 Բ-ըստ Եսայեայ

296 Բ-շիբ

297 Գ-եթէ գիտէ դնել զսպեղանիսն

298 Ա-սիրի: Գրիչն այստեղ հաւանաբար չի հասկացել բառի իմաստը եւ այն դրել է հարցական նշանով՝ սիրի՛:

299 Բ-թէ գիտէ դնել զսպեղանիսն կամ ճանաչել զխոցն եւ զտկարութիւն: Արդ պարտ է զխոստովանողն քննել որպէս զհիւանդն զի կարէ բանալ զխոցն առաջի բժշկին յայտնապէս յանուանէ եւ սեղի մեղացն եւ ոչ տեսակին, այլ անհատովն որ մեկտ է, Գ-շիբ

300 Բ-> յանդգնութիւն

301 Բ->բողոքութիւն

302 Ա-շիբ

303 Ա-> ասեա:

304 Ա-< Նոյնպէս դեղ պողնկութեան խորհրդոյն սօքօք փարատի:

305 Ա-քաղցի եւ ծարաւի

306 Ա-արամբք

307 Ա-շիբ

308 Ա-շիբ՝ զի գրեալ է՝ տուք իմաստնոյն պատճառս եւ իմաստնագոյն լիցի:

309 Ա-< Նորին Վարդանայ արդիւնական վարդապետի յաղագս անանգոսնելի կրից Թրիստոսի:

310 Գ-Ֆռանկ քրիստոնէքն

311 Գ-< զայն

-
-
- 312 Պ-կարեն
 313 Ա-մարմնոյն
 314 Պ-յաւիտեանս յաւիտենից
 315 Պ-անսպառ յաւիտենիս
 316 Պ-Քրիստոսի մարդկային հոգւոյն
 317 Պ-ընդ իւր մարմնոյն
 318 Պ-միացաւ
 319 Պ-չիք
 320 Ա-զիտեմք զՔրիստոս
 321 Պ-նմա
 322 Պ-չիք
 323 Պ->եւ աւանդեալ զհոգին
 324 Պ-> բայց կենդանի էր աստուածութեամբ այն մեռեալ մարմինն ի իսաչին
 325 Պ-էր
 326 Պ-> անմահ
 327 Պ-բնութիւնս
 328 Պ-< ասի Աստուծոյ մահ եւ չարչարանք
 329 Ա-չիք
 330 Պ-չիք
 331 Պ-ինքն ըստ ինքեան
 332 Պ-> եւ անմահ
 333 Պ-սակայն միացեալ ի չարչարելի եւ մահկանացու մարմինն
 334 Ա-միատրութեան, Պ-անձառ միութեանն
 335 Ա-չիք
 336 Ա-միատրութեան
 337 Պ-սպանսնողն
 338 Ա-միատրութեան
 339 Պ-տիրասպանք
 340 Ա-սա
 341 Պ-> որպէս ֆռանգ ազգոյ
 342 Պ-զմահ
 343 Ա, Բ-ճշմարիտ, Պ-չիք
 344 Պ-վասն այնորիկ յղութիւն իբրեւ զմարդոյ էր, իսկ ի Հոգւոյն Սրբոյ ատանց
 սերման՝ իբրեւ Աստուծոյ
 345 Ա-ծաղիլ
 346 Ա-մնայովն
 347 Պ-իբրեւ
 348 Պ-կարիցէ
 349 Պ-սպականեցելոցն
 350 Պ-սպականացելոցն
 351 Ա-չիք, Պ-չիք
 352 Պ-որք սպականութիւն ասեն Քրիստոսի մարմնոյն
 353 Պ-ասեն, > եւ դորա սպականեալ
 354 Բ-ըմպէր
 355 Պ-եթէ
 356 Պ-> այն
 357 Պ-կաթողիկէից
 358 Ա-ցանկութիւն
 359 Պ-հեշտ ցանգութիւն

-
-
- 360 Պ-չիք
 361 Պ-> յԱւետարանն
 362 Պ-> որպէս ասէ մարգարէն Եսայի ի ԽԴ. համարին եւ Պետրոս առաքելայն
 յառաջին թղթին ի յիններորդ համարին
 363 Պ-Ապա յայտ է
 364 Պ-ապականութեանն
 365 Պ-> ի Բրիստոս
 366 Բ-որք
 367 Պ-չիք
 368 Պ-> որիշ որիշ եւ ոչ միացեալ անշփոթաբար
 369 Բ-ամէն, Պ-չիք
 370 Բ-մի քնութեան, Պ-միութիւն
 371 Բ-ամէն
 372 Պ-փոխաւորապէս
 373 Պ-թէպէտ եւ
 374 Պ-աստուածացաւ
 375 Պ-Բրիստոսի
 376 Պ-մարդկութեան
 377 Պ-ասի
 378 Ա-էօծն
 379 Պ-եղն
 380 Պ-որ չէ աւծեալ եղաւ
 381 Բ-յաւծեալն
 382 Պ-չիք
 383 Պ-ի
 384 Բ, Պ-քնութիւնս
 385 Պ-զի թէպէտ
 386 Պ-անունդ

ՀԱՂԱՌՊԴՈՒԹԱՆԵՐ

ՖՐԻՆԱ ԲԱԲԱՅԱՆ

պատմական գիտ. թեկնածու

ՕՇԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԻ Ս. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

(2012 թ. օգոստոս)

2012 թ. օգոստոս ամսին Արագածոտն թեմի առաջնորդ Տեր Մկրտիչ եպիսկոպոս Պռոշյանի հրավերով պեղումներ են իրականացրել Օշական գյուղի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու զանգակատան հիմքի տարածքում: Եկեղեցու ներսում կատարվող մասնակի վերանորոգման աշխատանքների ընթացքում Սրբի տապանաքարի արեւելյան պատի խորշի մեջ ագուցված խաչքարը տեղաշարժելու ժամանակ նկատվել է, որ վերջինիս հետեւի արեւելյան պատը շարված է մի քանի քարե սալիկներով, որոնցից մեկը տեղաշարժված է: Շինարարներն այն հանել են՝ նորից տեղում ամրացնելու նպատակով: Սակայն պարզվել է, որ սալաքարի հետեւի տարածքը, որը ավագ խորանի հատակն է եւ զանգակատան հիմքը, լցված է տուֆ քարի բեկորներով եւ երկու զանգվածեղ բազալտե քարով, սկաղի կտորներով: Անհասկանալի պատկերը հստակեցնելու նպատակով ձեռնարկվեցին հնագիտական պեղումներ:

Անհրաժեշտ եղավ զանգակատան կիսակոր մակերեսը շերտագրական հորիզոններով մաքրել եւ հեռացնել շինարարական թափոնը: 2.83 մ բարձրությամբ աղբակույտը հանելու ընթացքում 3.15 x 2.54 քմ տարածության վրա հերթականությամբ բացվեցին սեւ տուֆով շարված գետնախարիսխներ (թվով 3՝ 2.3 մ, 2.7 մ եւ 3.53 մ երկարությամբ, 35-36 սմ լայնքով, 25-26 սմ բարձրությամբ): Բոլոր աստիճանների հյուսիսային եւ հարավային կողմերը հիմք են ծառայել զանգակատան հիմնապատերի համար: Հնարավոր չեղավ աստիճաններն իրենց նախնական չափերով բացելու: Զանգակատան հյուսիսային պատը շարված է 5 շարք տուֆ քարով, որոնց մեջ առանձնանում են հին եւ նոր մշակվածները՝ կապակցված կրաշաղախով:

Հարավային պատը չմշակված խոշոր տուֆ քարով է շարված: Սվաղով պատած է եղել շինարարական թափոնը, խոշոր քարերը եւ եռաստիճանները:

Նույն սվաղը 45 սմ խորությամբ պահպանվել է զանգակատան հիմքի շարվածքի մեջ: Զանգակատան հատակը բնական տուֆ քար է՝ վրան սվաղի հետքերով: Նույն տեղում հայտնաբերվել են կավե անոթների մի քանի բեկորներ, կենդանիների ոսկորներ:

Տեղում բացված հնագիտական մասունքների հայտնաբերումը եւ լուսաբանումը պարտադրում է մեկ անգամ եւս անդրադառնալ Ս. Մաշտոց եկեղեցու հետ կապված գրավոր տեղեկություններին:

Ե. դարի պատմիչ Կորյունը, որ Մաշտոցի աշակերտն էր, նախապես գրում է, որ ինքը ականատես է եղել եւ բոլոր տեղեկությունները քաղել է նշանավոր գիտակ անձերից: Այդ առումով եզակի են Մաշտոցի մահվան եւ թաղման արարողության հետ կապված մանրամասները, որոնք Ե. դարից ի վեր չնչին բացառություններով կրկնել են պատմիչներն ու մյուս հեղինակները: Կորյունը սիրով, ակնածանքով, շատ պատկերավոր ներկայացնում է. «...Հաճոյական աղոթքը Քրիստոսին հասցնելով վախճանվում է Երանելին: Մեծ Հայաստանի հազարապետ Վահան Ամատունին եւ Վարդան Մամիկոնյանի եղբայր Հմայակ Մամիկոնյանը աշխարհական բազմության հետ վերցրին նրան վախճանվածի պատրաստությամբ, սաղմոսներով, օրհնությամբ եւ հոգեւոր ցնծություններով, վառած կանթեղներով եւ բորբոքված ջահերով, բուրող խնկերով եւ ամբողջ լուսաճաճանչ աշտանակով եւ այն լուսավոր առաջախաղաց խաչանշանով բարձրացան Օշական եւ այնտեղ մարտիրոսարանի մեջ դրին, օրինավոր հիշատակը կատարեցին, ապա նշանը աներեւոյթ եղավ, եւ նրանք վերադարձան յուրաքանչյուրն իր տեղը:

Իսկ երեք տարի անցնելուց հետո Վահան Ամատունուն հաջողվեց Քրիստոսասեր ջանքով սքանչելի տաճար կանգնել տաշած, քանդակած քարերով եւ տաճարի ներսում շինել Սրբի գերեզմանը: Նա Քրիստոսի կենարար մարմնի եւ արյան սեղանի համար վայելուչ, գույնզգուն ոսկով եւ արծաթով թանկագին քարերով պայծառափայլ անոթներ պատրաստեց ի հիշատակ, եւ մի տեղ հավաքված բոլոր Սրբերի հետ Քրիստոսի խաչակրոն վկայի, երանելի Մաշտոցի մարմինը փոխադրեց տաճարի գերեզմանը եւ նրա Թաղիկ անունով աշակերտին, մի զգաստ եւ բարեպաշտ մարդու, եղբայների (հոգեւոր) հետ երանության հասած Սրբի (Մաշտոցի) համար սպասավոր կարգեցին ի փառս Աստծո՞ւ¹:

Նույն Ե. դարի պատմիչ Ղազար Փարպեցին հակիրճ ներկայացնում է միայն Մաշտոցի թաղման վայրը՝ ավելացնելով. «...եւ յոյժ մեծարանօք գդիր երանելւոյն կազմեալ՝ տօն յիշատակի առնեն ամենափոյթ պատուով ամենայն բազմութիւնք ժողովրդոցն Այրարատոյ»²:

¹ Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, Երեւան, 1979, էջ 51:

² «Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց եւ թուրք առ Վահան Մամիկոնեան», Թիֆլիս, 1907, էջ 77-78:

Մովսես Խորենացին ուշադրությունը կենտրոնացնում է Մեսրոպ Մաշտոց անձին՝ բարյացակամ, բարեմիտ, երկնային առաքինություններով զարդարված, բեղմնավոր մտքով, փառահեղ մարմնով, հավատով ուղիղ, սիրով անկեղծ, ուսուցանելիս անձանձրույթ, հույսով համբերատար: Հուղարկավորության պատմությունը ավելի քան զուսպ է. Վահան Ամատունին մարմինը վերցրեց եւ արժանավայել հուղարկավորությամբ տարավ Օշական: Եւ նույն լուսեղեն խաչի ուղեկցությամբ, Վահանը եւ սպասավոր Թադիկը հողին հանձնեցին Երանելի Մեսրոպին, որից հետո նշանն աներեւույթ եղավ³:

Թ. դարի պատմիչ Թովմա Արծրունին, չմոռելով մանրամասների մեջ, գրում է. «Սուրբ Սահակի մահվանից վեց ամիս անց նույն տարում վախճանվեց նաեւ Սուրբ Մաշտոց: Հայոց նախարարների բազմությունը Վահան Ամատունու ղեկավարությամբ, որ այն ժամանակ հայոց սպարապետն էր, խաչի նման լույսի «ուղեկցությամբ» տարան եւ թաղեցին Արագածոտն կոչված գավառի Օշական գյուղում»⁴:

Ուշ միջնադարի պատմագիր Առաքել Դավրիժեցին, անդրադառնալով Փիլիպոս Կաթողիկոսի կատարած բազմաթիվ շինարարական աշխատանքներին եւ Օշականի տաճար-հանգստարանին, գրում է. «Աստծու փառքի հոյակապ լայնանիստ բարձրաբերձ տաճար-հանգստարանի ողջ տանիքը փլվել, նստել էր, միայն ավագ խորանն էր մնացել ծածուկ: Եւ Սուրբ Հայրապետ Փիլիպոսն իր կաթողիկոսության ժամանակներում սկսեց եւս նորոգել, որ եւ արեց մեծ ծախսերով եւ աշխատանքով, մշակված քարով, մածուկ կրով, մինչեւ ամբողջը ավարտեց մեր թվականի 1094 [1645] ի փառս Աստծո»⁵:

Ըստ Հովհաննես Շախաթունյանցի՝ Փիլիպոս Կաթողիկոսի վերաշինած եկեղեցին անայուն է եղել, իսկ արեւելյան կողմից ավարտվել է ավագ խորանով եւ երկու կողմերի ավանդատներով⁶: Նա տեղում կարդացել է շատ արձանագրություններ: Ի մի բերելով եղած պատմական բոլոր վկայությունները՝ Ալիշանը անդրադարձել է Շախաթունյանցի հրատակարար՝ եկեղեցու հարավային որմի վրա տեղադրված, թվագրություն չունեցող մի արձանագրության, հարցականի տակ դնելով Յոհան անունը. «Ես իշխան Յոհան Ամատունի յագգէն հայոց եղի սահման գաւառիս իմոյ յՕշականայ հասանի մինչ ի բլուրն, Էջմիածնի, եւ անտի վայր.

Ի միջոցս Օշականայ եւ Էջմիածնի՝ ի բացս... մինչ ի Քասախ (գետ). հիւսիսոյն կուսէ գետն Փարպու մինչ ի քոսսպն համակ պողոտայն, եւ անտի վեր Կարբու դարերն (ստորոտու առապարացն). յարեւելից կուսէ ճանապարհն

3 Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968, էջ 314-315:

4 Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, 1978, էջ 94-95:

5 Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երևան, 1988, էջ 276:

6 Տե՛ս Յովհաննէս Շախաթունեանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, հտ. Բ., Ս. Էջմիածին, 1842, էջ 76:

եղել վարդայ աստի մինչ ի Էջմիածին. ով որ այս ցանկս պատառե, սեւերես լինի առաջի Աստուծոյ, ամէն»⁷:

Միքայել Չամչյանը անդրադառնում է Մաշտոցի թաղման վայրի հետ կապված խառնաշփոթ աղմուկին, այն է՝ Սրբին թաղել Տարոնո՛ւմ, Վաղարշապատո՛ւմ, թե՛ Գողթնում: Վահան Ամատունին Մաշտոցին մեծ շուքով թաղում է Օշականում եւ երեք տարի հետո նույն տեղում կառուցում է խորան՝ ահեղ եւ սքանչելի⁸: Չամչյանը հիշեցնում է նաեւ, որ Գողթնը այն գավառն է, որտեղ երանելին նախապես քարոզել եւ լուսավորել էր շատերին: Մեսրոպ Մաշտոցը Գողթնում կառուցել է նաեւ եկեղեցի: Ըստ ավանդության՝ եկեղեցին կառուցել է իշխան Շաբիթը 456 թ.: Հիշյալ նշանավոր հուշարձանը սկզբում կոչվել է Ս. Գրիգոր, հետագայում վերանվանվել է Մեսրոպավանք: Այն փոքր ծավալի, արեւելք-արեւմուտք ձգված ուղղանկյուն հատակագծով քառամույթ գմբեթակիր հուշարձան է: Ըստ վանքի վիմագիր արձանագրությունների՝ եկեղեցին վերանորոգվել է ԺԵ., ԺԷ., ԺԹ. դարերում: 1989 թ. ազգամիջյան իրադարձությունների պատճառով արտաքսվել են վերջին հայ ընտանիքները եւս⁹:

Երախտարժան հոգեւորական եւ մեծ գիտնական Մաղաքիա Օրմանյանը, ի մի հավաքելով եղած գրավոր աղբյուրները, սույն դեպքերը ամփոփում է այսպես. Վահան Ամատունին Մեսրոպի մարմինը տանում է Օշական գյուղը, «հոն հանգոյց գայն պատշաճաւոր հանգստարանի մէջ, որուն վրայ Վահան եկեղեցի մըն ալ շինեց երեք ամիս ետքը, որ յետոյ գիւղին եկեղեցին եղաւ», - ապա ավելացնում է, - «եւ վերջին ատեններ Գէորգ Դ. կաթողիկոսի ձեռքով փառաւոր կերպով վերաշինուեցաւ: Այս եկեղեցւոյն բեմին ներքեւ, գետնափոր մատուռին մէջտեղը կը տեսնուի Մեսրոպի գերեզմանը, որ պէտք է բոլոր այբուբենի աշակերտներուն նուիրական ուխտատեղին ըլլար»¹⁰:

Թորոս Թորամանյանը տեսել եւ նկարագրել է Օշականի եկեղեցին. «Վահան Ամատունին՝ ի յարգանս Մեսրոպ Մաշտոցի յիշատակին, որ ստեղծեց հայոց գիրը եւ համահայաստանեան երախտագիտութեան արժանացաւ, հանգուցելոյն մարմինը տարաւ իւր սեփական կոչուած Օշական գիւղը եւ ամփոփեց մի ստորերկրեայ դամբարանի մէջ, վրան մի մեծ եկեղեցի շինեց, որ այսօր չկայ: Նախկին եկեղեցին չափազանց հնացած է եղել, որը Փիլիպոս Կաթողիկոս 1840 թ. նորոգել է, բայց դարձեալ չի դիմացել» (խոսքն այստեղ վերաբերում է 1645 թ., այլ ոչ թե բնագրում թույլ տրված՝ 1840 թ. վրիպակին): Ամենայն հավանականությամբ 1645 թ. վերականգնված սույն եկեղե-

7 Դ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ-Մուրբ Դազար, 1890, էջ 190-191:

8 Տե՛ս Միքայել Չամչյանց, Հայոց պատմություն, հտ. Ա., Երևան, 1985, էջ 534:

9 Տե՛ս Արզամ Ավագյան, Նախիջեւանի վիմագրական ժառանգությունը, Գողթն գավառ, հտ. Գ., Երևան, 2007, էջ 39-40:

10 Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հտ. Ա., Ս. Էջմիածին, էջ 369-370. տե՛ս նաեւ «Մոփերք Հայկականք», Վենետիկ, 1853, ԺԲ., էջ 33:

ցին քանդվել է 1679 թ. երկրաշարժի հետեւանքով: Թ. Թորամանյանը շարունակում է. «Վահան Ամատունու շինած եկեղեցին քանդուած է, հին հիմերի վրայ, բացի արեւելեան կողմի մի մասնաւոր մնացորդ է, վերաշինել է Գեորգ Դ. Կաթողիկոսը՝ պահելով իր տեղում Մեսրոպ Մաշտոցի ստորերկրեայ դամբարանը՝ եկեղեցիի տակ... Այս եկեղեցին ալ, 5-րդ դարու ուրիշ եկեղեցիներու նման, ունեցել է արեւելեան կողմէն դէպի հիւսիս եւ հարաւ դուրս ցցված թեւեր, որոնց հիմերը մինչեւ այժմ կերելին հողին երեսին: Գեորգ Կաթողիկոս ավելորդ համարելով այդ մասերը վերաշինել, իսպառ քանդել է: Այս տիպի եկեղեցիներ են՝ Տեկոր, Երերոյք, Օձուն, Արթիկ»¹¹:

Վարագդատ Հարությունյանը, հավանական համարելով սույն տեսակետը, այնուհանդերձ երկնտում է, թե ինչ հորինվածքի է եղել եկեղեցին, նաեւ չբացահայտված է համարում Կորյունի՝ եկեղեցու շատ խորաններ ունենալու մասին հիշատակությունը (նշենք սակայն, որ պատմիչը նշում է միայն «տաճարի գերեզման» արտահայտությունը)¹²:

Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցուն է անդրադառնում նաեւ ճարտարապետ Մուրադ Հասարայանը: Վկայակոչելով Առաքել Դավրիժեցուն՝ նա շարունակում է. «1873-1879 թթ. Գեորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի Կաթողիկոսը օշականցիների մասնակցությամբ տեղում նոր եկեղեցի է կառուցել՝ թաղածածկ դահլիճի հորինվածքով, ձվաձեւ ավագ խորանի երկու կողմերում ավանդատներով: Խորանի տակ 443 թ. կառուցված դամբարանն է, որն ուղղանկյուն թաղածածկ խուց է, արեւելքում խորշով, հյուսիսից եւ հարավից մուտքերով: Մինչեւ Ի. դարը դեռեւս պահպանված են եղել նախկին շենքի պատերի հետքերը՝ արեւելքում արտաքուստ բազմանիստ Ավագ խորանով: 1884 թ. եկեղեցուն արեւելքից կցել են երկհարկ, ութասյուն ռոտոնդայով պսակված զանգակատուն, որը բացառիկ է հայ ճարտարապետության մեջ՝ տեղադրությամբ, գլանաձեւ ծավալով եւ ավագ խորանից բաց մուտքով: 1960-1964 թթ. նորոգվել են եկեղեցին եւ դամբարանը, դամբարանի խորշում խաչքար է կանգնեցվել (ճարտ.՝ Բ. Արզումանյան): Աղոթասրահում երկաթակուռ ջահ է կախվել (ճարտ.՝ Ռ. Իսրայելյան): 1962 թ. Մեսրոպ Մաշտոցի բազալտե գերեզմանաքարը փոխարինվել է օնիքսից պատրաստված տապանաքարով¹³:

Մեզ համար հասկանալի է այն տեսակետը, որ Վահան Ամատունին հանգուցյալին ամփոփել է խորանում, որն է առժամանակյա տուն, այնուհետեւ երեք ամիս հետո նույն տեղում կառուցել է սրբին արժանավայել տաճար: Հասկանալի է նաեւ, որ հիշատակված գրավոր աղբյուրները հիմնականում

11 Թորոս Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հտ. I, Երևան, 1942, էջ 41, 243, հտ. II, Երևան, 1948, էջ 143:

12 Տե՛ս Վարագդատ Հարությունյան, Եկայք շինեսցուք, Ս. Էջմիածին, 1989, էջ 66:

13 Տե՛ս Մ. Հասարայան, Օշականի Մուրթ Մաշտոց եկեղեցին. «Մաշտոցյան ընթերցումներ, զեկուցման հիմնադրույթներ», Օշական, 2001, էջ 22-23. «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 1065-1067:

չեն մանրամասնել եկեղեցու վերակառուցումների ժամանակը եւ գետնախարիսխի վրա կանգնած տաճարի ճարտարապետական հորինվածքը: Մեզ չեն հասել նաեւ «լայնանիստ, բարձրաբերձ», «տաշած, քանդակած քարերով տաճարի»¹⁴ պատուհանների վերնասեմերի եւ այլ մասերի վրայի պատկերների, թելավոր խաչքարերի գեթ փոքր բեկորներ¹⁵:

Ե. դարի տաճարի մասին այսօր վկայում են միայն զանգակատան հիմքում բացված գետնախարիսխները: Շինարարական թափոնը՝ մեծ քարերը եւ գետնախարիսխները, թաքցրել են ամուր սվաղի տակ՝ միեւնույն ժամանակ սպառնալիքով բարձր եւ սնամեջ կառույցի սեյսմիկ կայունությունը: Իսկ արեւելյան խորշի մեջ հայտնաբերված կափարիչով քարե տուփը, որը լցված է կենդանիների ոսկորներով, ենթակա է առանձին մեկնաբանության:

Մեսրոպ Մաշտոցի տաճար-վկայարանի գետնախարիսխների հայտնաբերումը հնագիտական կարեւորագույն հայտնագործություն է: Պեղումներով բացված սույն կառույցն իր ճարտարապետական հորինվածքով թվագրվում է Ե. դարով: Այն տաճարի արեւելյան հատվածն է, որտեղ եւ թաղված է Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը:

Տաճարի ծավալատարածական եւ հատակագծային մանրամասները գտնելու, զանգակատան կառուցման ժամանակը ճշտելու համար հարկ է պեղումները ընդլայնել վերջինիս հիմքից դուրս՝ հյուսիս, հարավ հատվածներում:

14 Տե՛ս Կորյուն, նշվ. աշխ., էջ 51. Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., էջ 276:

15 Վաղ միջնադարյան հոգեւոր կառույցների ճարտարապետական հորինվածքի մասին տե՛ս Մ. Հասրաթյան, Հայկական վաղ քրիստոնեական ճարտարապետություն, Երեւան, 2010. Մ. Հասրաթյան, Հայաստանի եւ հարեւան երկրների վաղ քրիստոնեական ճարտարապետական առնչություններ. «Աստվածաշնչական Հայաստան», Երեւան, 2005, էջ 649-652. Սուրեն Մնացականյան, Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Երեւան, 1982. Հակոբ Սիմոնյան, Աղձքի արքայական դամբարանի հուշարձանախումբը (4-17-րդ դդ.). «Հուշարձան», տարեգիրք է., էջ 4-42. Վահագն Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանները, Երեւան, 1982. Լեւոն Ազադյան, Վաղ միջնադարյան հայկական քանդակը, Երեւան, 1975. Գրիգոր Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան քառանիստ կոթողները, Երեւան, 2012:

ՄԱՐԻԱՆՆԱ ԱՊՐԵՍՅԱՆ

պարմական գիր. թեկնածու

**ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ԱՂԱՎԱՀՈՒՄՆԵՐ
ՆԱՅՈՑ ՆԱՅՍՄԱՎՈՒՐՔՆԵՐՈՒՄ**

Նայ Եկեղեցու ծիսական յոթ գրքերից մեկը՝ Նայսմավորքը, հավաքածու է սրբերի վարքերի և վկայաբանությունների, որոնց մեծ մասը թարգմանություն է հունական Նայսմավորքից: Ժ. դարի վերջին Կոստանդնուպոլսում հայազգի ոմն Նովսեփի թարգմանած հունական մի Նայսմավորք հիմք է դարձել Նայոց Նայսմավորքի գրեթե բոլոր խմբագրություններին¹. բացառություն կարող է կազմել, հավանաբար, Շերենցի խմբագրությունը:

Նամաբարբառ Նայսմավորքի բնագրերի պարբերական մասնակից լինելով՝ նկարեցինք որոշ թարգմանական սխալներ և աղավաղումներ: Բնագրերում հանդիպում են նաև հայաբառ հունարեն բառեր, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, խմբագիրը չի կարողացել թարգմանել և պահպանել է հայաբառ դարձնելով: Այդ սխալները և աղավաղումները, որոնք ունեն և՛ իմաստային, և՛ քերականական բնույթ, հեղադա խմբագիրների (Ա. Անանուն, Տեր Իսրայել, Կիրակոս Արևելցի, Գրիգոր Անավարզեցի, Բ. Անանուն) կողմից հիմնականում չեն ուղղվել և նույնությամբ ընդօրինակվել են:

Սույն հոդվածի շրջանակներում համեար փորձ է արվում սրբագրել վերոհիշյալներից մի քանիսը՝ ըստ հեղինակի դասակարգման.

ա) Անունների աղավաղումներ

բ) Թարգմանական սխալներ, իմաստային աղավաղումներ, տարբերություններ

գ) Չթարգմանված, հայաբառ հունարեն բառեր:

Ա. Անունների աղավաղումներ

ա) *Երբ անվան սեռական հոլովածներ հայերենում դարձել է անվան ուղիղ ձև, օրինակ՝*

Դանաբրոս² - հունարեն **Դանաբոս** - Δάναξ անվան սեռական հոլովածուն է του Δάνακτος:

1 Ինչպես Նովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու, այնպես և հայսմավորքային այլ հինգ խմբագրությունների բնագրերը պեն «Նամաբարբառ Նայսմավորք» (այսուհետև՝ ՆՆ), Ա.-ԺԲ., Յունուար-Դեկտեմբեր, Սուրբ Էջմիածին, 2008-2011:

2 «Վկայաբանության Դանաբրոսի ընթերցողի» (Նայոց Նայսմավորքի Նունվար ԻԴ-ում, ըստ հույների՝ Նունվար ԺԶ.), ՆՆ, Ա., Յունուար, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 262-263:

Կրիսկենդոս³ - հունարեն **Կրիսկիս** - Κρήσκης անվան սեռական հոլովածուն է՝ του Κρήσκεντος:

Նիկոնոս և **Նեոնոս**⁴ - հունարեն **Նիկոն** - Νίκων և **Նեոն** - Νέων անունների սեռական հոլովածուներն են՝ του Νίκωνος և του Νέωνος:

բ) *Երբ տղամարդ սրբի անունը վերածվել է կանացի անվան կամ հակառակը, օրինակ՝*

Ենիմա, Ռիմա, Պիմա⁵ - Ենիմա-ն հունարեն Ինիմա - Ίννας -ն է, Պիման հունարեն Պինիմա - Πίννας -ն է, իսկ Ռիման՝ Ռիմմա - Ρίμμας -ը: Այս աղավաղումն առաջացել է դարձյալ անունների սեռական հոլովածուները ուղիղ ձև ճանաչելու արդյունքում՝ του Ίννά, του Πιννά, του Ριμμά. այս անունների ուղիղ ձևերի վերջին չ-ն սեռականում ընկնում է:

Մարաս⁶ - հունարեն **Մարա**- Μαύρα կանացի անուն է, որը սեռական հոլովածնում դառնում է Մարաս - της Μαύρας: Գրաբարում անվան ուղիղ ձևը դարձել է Մարաս՝ վերածվելով արական անվան:

Այս առումով ուշագրավ է Հոկրեմբեր ԺԷ.-ում (ըստ հույների՝ Մարտ ԺԹ.-) տրոփող «Վկայաբանության սրբոյն Խոռուսանթոսի, որ թարթմանի ոսկե ծաղիկ է ամուսնոյ խորոյ՝ սրբուհոյ Դարեհի»⁷ վերնագրում առկա անունների հարցը: Նախ՝ իրար հակասում են **սրբուհի** և արական **Դարեհ** բառերը: Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու մոտ հունարեն **Դարիա** - Δαρεία կանացի անունը դարձել է արական **Դարեհ**, որն ընդօրինակել են գրերն բոլոր հայսմավորքային խմբագիրները: Միայն Գրիգոր Անավարզեցին ունի «...սրբուհոյն Դարիասայ, գոր Դարեհ կոչեն» փարբերակը: Այսպես նկատվում ենք երկու սխալ՝

1) հունարեն Դարիա սրբուհու անունը դրված սեռական հոլովով՝ **Դարիաս-της Δαρείας**:

2) Կոստանդնուպոլսեցու սխալի կրկնություն՝ **Դարիա** -ն արական **Դարեհ** անվամբ թարգմանելը:

գ) *Անունների աղավաղումներ՝ սխալ ընթերցման արդյունքում.*

Մարտ ԺԱ. (հուն. Մարտ Ժ.) «Վկայաբանություն սրբոց մարտիրոսացն Կողարիոսի, Դինգիոսի, Կիպրիանոսի, Անեքտոսի և Ըռեսկինդոսի»⁸ -

«Κοδράτος, Ανεκτός, Παύλος, Διονύσιος, Κυπριανός και Κρήσκεντας»:

3 «Վկայաբանություն սրբոյն Կրիսկենդոսի» (Ապրիլ ԺԲ., ըստ հույների՝ Ապրիլ ԺԵ.), ՄՄ, Դ., Ապրիլ, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 128-132:

4 «Յայտն առաւ կարարեցան սրով սուրբ վկայն Զրիստոսի Ալփիոն, Աղէկսանդրոս, Զոսիմոս, Նիկոնոս, Նեոնոս, Եղիորոս և Մարկոս» (Հոկրեմբեր ԺԳ., ըստ հույների՝ Սեպտեմբերի ԻԸ.), ՄՄ, Ժ., Հոկրեմբեր, Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 144-145:

5 «Յայտն առաւ վկայութիւն սրբոցն Ենիմա, Ռիմա, Պիմա, որք կարարեցան ի Բրիստոս» (Փետրվար Ե., ըստ հույների՝ Հունվար Բ.), ՄՄ, Բ., Փետրուար, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 56-57:

6 «Վկայաբանություն սրբոյ վկային Տիմաթի և զուգակցին խորոյ Մարասայ» (Մայիս Գ.), ՄՄ, Ե., Մայիս, Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 30-35:

7 ՄՄ, Ժ., Հոկրեմբեր, էջ 184-193:

8 ՄՄ, Գ., Մարտ, Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 124-127:

Ինչպես րեսնում ենք.

Կողրատուր դարձել է Կողրատ/ու, Անեկտուր՝ Անէթրու, Դիոնիսիոսը՝ Դինգի-
նու, Կրիսկենիսար՝ Ըռեսկինդու: Նշենք նաև, որ Պավոս անունը հայերենում բա-
ցակայում է:

Կամ Ապրիլ Լ. (հուն. Նունիս Ե.) «Վկայաբանության Ժ. մարտիրոսացն՝ Մար-
կիանու, Նիկանդորու, Ապողոն, Դեոնորու, Արիոս,

«Μαρκιανός, Νίκανδρος, Υπερέχιος, Απόλλων, Λεωνίδης, Άρειος,

Գորդոն, Պերիոք, Սեդինադ, Երինե, Պապոնրոն»⁹ -

Գորգիա, Տեղնիա, Երդնի և Սամբոն:

Նիկանդորու դարձել է Նիկանդորու, Իպերիքիոսը՝ Պերիոք, Գորգիաար՝ Գոր-
դոն, Սեդինիսար՝ Սեդինադ, Պամբոնը՝ Պապոնրոն:

Բ. Թարգմանական սխալներ, իմաստային աղավաղումներ, փարբե- րություններ

ա) Նունիս ԺԳ. (հուն. Նունիս Ժ.) «Վկայաբանության սրբոյն Տիմոթեո-
սի, որ ի Պոռուսայ»¹⁰ բնագրում հանդիպող որոշ թարգմանական անճշտու-
թյուններ:

Պոռուսայի եպիսկոպոս Տիմոթեոսը (300-361) նահապետվել է Նունիանու Ուրա-
ցող կայսեր օրոք: Նա իր աստվածահաճո եւ հույժ բարի վարքով օժտված էր հրա-
շագործ շնորհով, որի օգնությամբ սպանում է այն մարդակեր վիշապին, որն ահ ու
սարսափի մեջ էր պահում ողջ Պոռուսա քաղաքի բնակչությանը:

1) «Եւ ընդ ատուրսն ընդ այնոսիկ կին մի թագուհի, որոյ անուն էր Առիպա,
քրիստոնեայ հաւարով: Եւ բնակէր ի քաղաքին Ապողոնիա: Եւ լսէր վասն ազգրա-
կար ջերմային ջրոցն՝ զնաց բնակիլ անդ»¹¹:

Թագուհի կոչումը եւ **Առիպա** (կամ **Առիքե**, **Առեքե**) անունը թարգմանական
սխալի հետևանք են: Նունարեն հին հայսմավորքներից ոչ մեկում չի տրվում կնոջ
անունը, այլ պարզապես նշվում է նրա քրիստոնեյա եւ աստվածապաշտ լինելը: Նույն
սրբագիր Նիկողիմոս Այիոքիսիսի Նայսմավորքում (1805-1807 թթ.)¹² ասվում է,
որ նա այդ ժամանակվա Բյուրանիայի թագուհին էր, որը Ապողոնիդա քաղաքից
եկել էր Պոռուսայի բուժիչ հանքային ջրերը: Նույն Օրթոդոքս Եկեղեցու Նոր Նայսմա-
վորքում հիշատակվում է աստվածահարգ կնոջ անունը՝ Վասիլիսա «μία θεοσεβή
γυναίκα, όνόματι Βασίλισσα»¹³: Նովսեփ Կոստանդնուպոլսեցին կնոջ Վասիլիսա
անունը, որ թագմանաբար նշանակում է թագուհի, ընկալել է որպես րիպոդու: Նայ-

9 Մ. Դ., Ապրիլ, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 288-289:

10 Մ. Զ., Յունիս, Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 128-131:

11 Մ. Զ., Յունիս, էջ 128:

12 Stén N. Αγιορείτης, Συναξαριστής των δώδεκα μηνών, τ. 5, Μαΐος - Ιούνιος, Θεσσαλονίκη, 1993, էջ 205:

13 Անդ:

կական Հայսմավորքում նրան վերագրված Առիպա անունը արդյունք է հունարեն արևերն - **αρετή** = առաքինի ածականի՝ հայրուկ անվան վերածման:

2) «Եւ երբուն ցնա այծենի ծածկոց եւ առաքեցին իբրեւ գօրհնութիւն Առիպայի թագուհոյն»:

«Այծենի ծածկոց» -ը հունարեն *τὸ κάλυμμα* կամ *τὸ σκέπασμα τῶν ὄρων* բառերի սխալ թարգմանությունն է: Համաձայն հայկական բնագրի՝ Պրոսպայի եպիսկոպոսն ու քահանաները այծենի ծածկոց են փալիս Տիմոթեոսին, որպէսզի նա, որպէս օրհնություն, այն փանի եւ նվիրի այդ կնոջը: Ինչպէս գիտենք, այծենին հիմնականում օգտագործում էին հոգևորականները, հապկապէս անապարականները, այդ իսկ պատճառով դժվար թէ Թագուհուն այծենի ուղարկէին: Հունարեն հայսմավորքներից մեկում ասվում է, թէ Ս. Պարարագից հետո հավաքագլուխներից ոմանք Տիմոթեոսին խնդրում են վուշի թելից գործած ծածկոցի - *σὲ ἔνα λινὸ κάλυμμα* մեջ փաթաթված նվերները Թագուհուն փանել¹⁴: Վաղ շրջանի հունական հայսմավորքներում¹⁵ ծածկոցի փոխարեն օգտագործվում է *τὸ σκέπασμα τῶν ὄρων* կամ *τοῦ τῶν ἱρώων ἄρων καλύμματος* - Սուրբ Հացի ծածկոց փաթեղակը:

Ուրեմն՝ այծենի բառը սխալ թարգմանություն է եւ ավերորդ:

3) Ուշադրություն դարձնենք նաև բնագրային մի փաթեղության վրա: Հունական հայսմավորքների բոլոր խմբագրություններում¹⁶ նշվում է, որ մարդակեր վիշապն ապրում էր քաղաքի բնուկ ճանապարհի եւ հայրնի Պրոսպայի հանքային ջրերով հարուստ բաղնիքների միջև գրկվող մի քարայրում, որի մոտ **կիպարիսի** շար գեղեցիկ ծառ էր աճում: Հայոց Հայսմավորքի բոլոր խմբագրություններում կարդում ենք հետևյալը. «Եւ ծառ մի նշարենի բնամեծ էր ի մէջ քաղաքին Պրոսպայ, յորում են ջերմուկք: Եւ յարմար ծառոյն բնակէր վիշապ մի անհառոր, եւ էր մերձ քարայր մի եւ յերեկորեա երանէր վիշապն եւ մրանէր յայրն եւ զգիշերն անդ բնակէր»¹⁷:

բ) Հուլիս ԻԱ. «Վարք երանելոյն Սիմեոնի, որ վասն Քրիստոսի աղաւաղանայր, եւ երանելոյն Յոհաննու անապարականին»¹⁸:

1) Համաձայն Հայոց Հայսմավորքի՝ Սիմեոնը եւ Հովհաննեսը Ասորիքի Եդեսիա քաղաքից էին, որոնք իրենց ծնողների՝ Հովհաննեսն իր հոր, իսկ Սիմեոնը մոր հետ, որոշում են Սուրբ Խաչի փոխին գնալ Երուսաղեմ: Հորդանանում Սիմեոնն ու Հովհաննեսը որոշում են հրաժարվել իրենց ընդհանրությունից եւ վանական դառնալ: Այդ որոշմամբ նրանք գնում են Հորդանանում գրկվող Սուրբ Գերասիմոսի վանքը եւ այնտեղի վանահոր ջերմ ընդունելությանն արժանանում: Այսպէս, ըստ հայ հայսմավորքային խմբագիրների, Սիմեոնն ու Հովհաննեսը գնում են Ս. Գերասի-

14 Տե՛ս *Μ. Συμωνοπερίτου*, *Νεος Συναξαριστής της Ορθόδοξου Εκκλησίας*, τ. 10, Ιούλιος, Αθήνα, 2008, էջ 126:

15 Տե՛ս *H. Delehaye*, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxellis, 1902, էջ 742-743:

16 Տե՛ս “*Menologium Graecorum Basilii Porphyrogeniti Imperatoris Jussu Editum*”, том. 117, Мѣся Ію́нιος, էջ 493:

17 Ձեռագիր Վիեննայի Մխիթարյան վանքի Մարենադարանի, հմր. 1048:

18 ՀՀ, Է., Յուլիս, Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 222-233:

մոսի վանք, որսրել նրանց ընդունում է Գերասիմոս անունով վանահայրը: Նուա-
կան հայսմավորքների թե՛ հին, թե՛ նոր շրջանի բոլոր խմբագրություններում ասվում
է, որ Սուրբ Գերասիմոս վանքում նրանց ընդունողը Նիկոն անունով վանահայրն
էր. «...ἔφτασαν εἰς τὸ Μοναστήριον τοῦ Ὁσίου Γερασίμου, εἰς τὸ ὁποῖον ἦτο εἷς
ἐνάρετος ἄνθρωπος, Νίκων ὀνομαζόμενος»¹⁹: Այսինքն՝ Հայոց հայսմավորքնե-
րում վանահոր Նիկոն անունը կրկնագրության հերեւանքով սխալմամբ դարձել է
Գերասիմոս:

2) «Եւ եցոյց նոցա Աստուած Սիմէոնի գմահ մարն իւրոյ, եւ Յոհաննու գմահ
ամուսնոյն, եւ գոհացան զԱստուծոյ»:

Նավանաբար, հայ թարգմանչի՝ հունարենի համապատասխան հարվածի
կրճատումով առաջացել է բնագրային զգալի փոփոխություն: Նունարենում ասվում
է, որ անապատում ճգնության ժամանակ Սիմեոնին եւ Նովիանենսին փանջում էին
մոր եւ կնոջ մասին հիշողություններն ու երազները, սակայն նրանք հիշում էին Նիկո-
նին փված իրենց խոսքումը եւ հաղթահարում փորձությունը՝ միասին աղոթելով, որի
համար ուրախանում էին եւ գոհություն փայլա Աստծուն:

3) Մեկ այլ փոփոխություն ենք նկատում նաեւ այն հարվածում, ուր խոսվում է
Սիմեոնի՝ անապատից Եդեսիա գնալու եւ հիմար ու ծիծաղելի արարքներով մարդ-
կանց ճշմարտությունը ուսուցանելու մասին: Հայկական հայսմավորքային բոլոր
բնագրերում ասվում է. «Էջ ի լեառնէն եւ գնաց յԵրուսաղէմ, երկիր եպագ գերեզմա-
նին Տեառն եւ յայլ սուրբ տեղեացն... Գնաց յԵրուսաղէմ ի քաղաքն...»: Նունարեն
բոլոր բնագրերում ասվում է, որ նախ Սիմեոնը իջավ Երուսաղէմ՝ Տիրոջ գերեզմա-
նին երկրպագելու, որից հետո վերադարձավ հայրենի քաղաք Եդեսիա. «ἔπῃγεν εἰς
τὴν Ἑδεσσαν»²⁰: Այն, որ նա իրապես Երուսաղէմից վերադարձել է հայրենի Ասորիք,
վկայում է նաեւ Սիմեոնի վարքում գուշակվող երկրաշարժի վերաբերյալ դրվագով,
երկրաշարժ, որը տեղի է ունեցել Ասորիքում 588 թ.:

Գ. Զթարգմանված, հայապատ հունարեն բառեր

Այս երեսույթը հանդիպում է ինչպես Նովսեփի Կոստանդնուպոլսեցու, այնպես էլ
Հայոց Հայսմավորքի մյուս խմբագրություններում, որոնք հավանաբար մուրք են
գործել այլ աղբյուրներից, օրինակ.

ա) Մեպրեմեր Ա.-ին տրոմվող սուրբ Սիմեոն Սյունակեցու վարքում՝ «Սիմեո-
նի Սիւնակեցին յիշարակ Մանդրան ի Նալեպ»²¹ Նովսեփի Կոստանդնուպոլսե-
ցին չթարգմանելով եւ հայապատ դարձնելով՝ պահպանել է հունարեն մանդրա - η
μάνδρα - փարախ կամ մակաղարկելի բառը, որը Դ. դարից սկսած փոխաբերական
իմաստով գործածվել է վանական հաստատության համար: Այսինքն՝ վայր, որտեղ
ապրում է Հիսուս Քրիստոսի հոգևոր հոփը, հոգևոր գառները, հերեւաբար՝ հիշա-

19 Μ. Δάγγη, Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθόδοξου Εκκλησίας, τ. Ζ', Αθήναι, 2001, էջ 386:

20 Μαργαρίτιος Μάξιμος, Επίσκ. Κυθήρων, Βιοί αγίων εκ της ελληνικής γλώττης ήτοι εκ των συναξαρίων μεταφρασθέντες, Βενετία, 1621.

21 Մ. Ա., Մեպրեմեր, Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 6:

դրակ Սիմեոն Սյունակեցու, որ էր Նալեայի վանական հասարակությունում: Ի դեպ, Նովսեփ Կոստանդնուպոլսեցուց օգտված հայսմավորքային բոլոր հեղինակները ընդօրինակել են մանդրան բառը:

բ) Փեպրվար ԺԷ.-ին րոնվող Սուրբ Թեոդորոսի վկայաբանությունից հետո Տեր Իսրայելը պահպանել է «Ծանուցից սակաւ մի վասն քաջութեան յաղթող վկային Թեոդորոսի»²² բնագիրը: Նույն պարմության մի այլ խմբագրություն պահպանել է Կիրակոս Արեւելցին՝ «Վասն վիշապին, գոր եսպան սուրբն Թեոդորոս» վերնագրով²³:

Նամաձայն հունական Նայսմավորքի՝ երբ Սուրբ Թեոդորոսն իր երիվարը հեծած գնում է Եւքայիւրա, իմանում է, որ այնքեղ անբառում մարդակեր վիշապ է բնակվում, որի հանդեպ ունեցած սարսափից րեղի բնակիչները լքել են իրենց րնէրը, բացի Եւսեբիա անունով մի քրիստոնյա կնոջից: Նա որոշում է մրնել անբառ եւ սպանել վիշապին: Երկար շրջերուց հետո սասարիկ հոգնում է եւ շեղվելով անբառից՝ իջնում է ձիուց փոքր-ինչ հանգստանալու: Այս կապակցությամբ Տեր Իսրայելի Նայսմավորքում ասվում է. «Ընդ այն ժամանակս լինէր երանելոյն Թեոդորոսի ընդ պրասարին եւ անցանել ընդ ճանապարհի յԵւսեբիայ՝ ընդ կնոջ այրույ, առ ի պէրսս ինչ իւր գործոց եւ ուժգին եղեալ րաւթոյն խորհեցաւ հանգչել ընդ պրասարին Եւսեբիայ մարգճակին»²⁴ եւ կոչէր Ախտրեայ: Եւ կապեալ գձին հանգեաւ ընդ հովանեաւ րնկւոյն»: «Ընդ պրասարին» բառակապակցությունը գալիս է հունարեն *τὸ πρᾶσον* կամ *πρασιὰ* բառից, որ նշանակում է ծաղիկների թումբ կամ մարգ: Կիրակոս Արեւելցու բնագրում այն թարգմանված է՝ «...րեղի մի ծաղկաւէր եւ ծառս»:

Տեր Իսրայելի Նայսմավորքում Եւքայիւրա - *Εὐχάιτα* անունն աղավաղվել է եւ դարձել Ախտրեա՝ «եւ կոչէր Ախտրեայ»-ն, մինչ Կիրակոս Արեւելցու բնագրում անվանաձեւը՝ «Եւսեբիա», ավելի մոտ է հունարենին:

գ) Գրիգոր Անավարզեցու Նայսմավորքի Սեպտեմբեր Բ.-ին հիշարակվող «Յայսմ աուոր յիշարակ է սրբոյն Յոհաննու Պահեցողի Կոստանդնուպոլսի հայրապետի»²⁵ վարքում, Պահեցողի խիստ ծոմապաշտության մասին ասվում է. «Ջի աաի ընդ այրոց գործոց նորա եւ այս, զի Ջ. ամիս առանց հացի եւ ջրոյ եկաց, այլ յամենայն աուոր բաւականանայր միով կաւ լի սկիւ եւ միով թրի դակինիսի»²⁶: Այստեղ կավ լի սկիւ-ը հունարեն *έν καυλίσκει* -ն է, որ նշանակում է ցողուն, իսկ թրի դակինիսի-ը՝ *ένθ' ὀριδακίνης*-ն է, որ նշանակում է հազար՝ մարդ: Այսինքն՝ Սուրբ Նովհաննեսը ամեն օր բավականանում էր մեկ ցողուն եւ մեկ հազար ուրերով:

Կարծում ենք, որ վերոնշյալ օրինակները ցույց են տալիս, որ հայ հայսմավորքային բնագրերը կարիք ունեն հանգամանալից բնագրագիրական ուսումնասիրության եւ սրբագրումների:

22 Մ. Բ., Փեպրուար, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 210-212:

23 Անդ, էջ 211-213:

24 ջրատար մարգագետին, ճահճային եւ դալարավեր րեղ:

25 Մ. Բ., Սեպտեմբեր, Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 31-32:

26 Ձեռագիր Վենետիկի Սյոթրայան վանքի Մարենադարանի, հմր. 710, 6բ-7ա, 402, 14բ, ՄՄ 7361, 240ա-բ:

ԱՇՈՏ ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ

ՓԱՐԱԿԻ ԾԻՐԱՆԱՎՈՐԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Փարպի հնամենի գյուղի միջնադարյան հնագիտական զարդերից մեկը Ծիրանավոր եկեղեցին է: Հայ ճարտարապետության երախտավոր Թ. Թորամանյանն այն կոչում է ամրոց - եկեղեցի¹: Ծիրանավորը հիմնադրվել է Ե. դարում եւ առանց լքվելու գործել մինչեւ ԺԵ.-ԺԷ. դդ.: Եկեղեցու՝ որձաքարի զանգվածներով կրկնակի պատերով զրահավորվելը եւ ամրոցի վերածվելը Թ. Թորամանյանը համարում է կատարված Ժ. դարում՝ ենթադրելով, որ Բյուրականի վրա արաբների հարձակումը եւ այդ շրջանում նրանց իրականացրած կոտորածները սփիւյլ են փարպեցիներին՝ աղոթաբեկին իբրեւ բերդ ամրացնել, որպես վերջին ապաստարան²: Մակայն նորահայտ վիմագրերը, որ երեսացել են Ի. դ. երկրորդ կեսին, երբ հարավային պարից թափվել են եկեղեցին զրահապարտող կոպրապաշ գորշավուն քարերը, վկայում են, որ աղոթարանն ամրոցի է վերածվել ավելի ուշ:

Ըստ Ս. Սաղումյանի՝ «Փարպիի 1191 թ. Ջաքարյանների արձանագրությունից ու տեղադրությունից ենթադրելի է, որ բազիլիկան կրկնապարվել է այդ պարվա մուրերքում, իսկ Աշտարակի Ծիրանավորի արտոնագիրը հուշում է, որ կրկնապարը դրել են Ջաքարյանները՝ սելջուկների դեմ պայքարի տարիներին՝ պաշտպանական նկատառումներով»³: Ս. Սաղումյանը միաժամանակ հերքում է կրկնապարերի շուրջ արտահայտված այն կարծիքները, թե դրանք իբր շարվել են եկեղեցու պատերն ամրացնելու նպատակով ԺԳ. դ. կամ ավելի վաղ եւ կամ ուշ միջնադարում՝ ԺԷ.-ԺԸ. դարերում⁴:

Ինչ վերաբերում է Աշտարակի Ծիրանավորի արտոնագրին, ապա նրա «*Ի ժամանակս Ջաքարեի եւ Իւսնեի, որդոց Սարգսի, առին զԱշտարակս, յորում ամրացան...*»⁵ հաղվածից չի երևում, թե խոսքը վկայակոչվող եկեղեցու մասին է, այլ՝ ամբողջ քաղաքի ընդհանրապես:

Չի բացառվում, որ Արագածոտնի վաղ միջնադարյան երեք բազիլիկ եկեղեցիների (Փարպիի, Աշտարակի, Աշնակի) կրկնապարերը կանգնեցնողները սելջուկները լինեն՝ ընդդեմ Ջաքարյանների ազատագրական հաղթարշավի: Մեր

1 Տե՛ս Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 2, Երևան, 1948, էջ 227:

2 Տե՛ս անդ:

3 Ս. Սաղումյան, Աշտարակ, Երևան, 1998, էջ 107:

4 Տե՛ս անդ, էջ 107-108:

5 Անդ, էջ 143:

այս րեսակները հիմնավորող փաստարկ է Մարմաշենի 1220-ական թվականների վերջերի ընդարձակ արձանագրության մի վկայություն: Այսպես, Ս. Ասրվաձաձին եկեղեցու հյուսիսային պարի հիշարակագրում Շիրակի թեմակալ, Անիի եւ համայն Նայասարանի հոգևոր առաջնորդ Գրիգոր արքեպ. Ապիրապյան - Պահլավունին հայրնում է, որ Մարմաշենը «...ստեղծեալ էր յանաւրիկնաց եւ զվանքս զեղ արարեալ, զԿաթողիկէս թեղականնան ամբաստուցեալ...»⁶:

Բացի այդ, անհնար է, որ Զաքարյան եղբայրները նախ հանդգնեին ձեռնիդեղել քրիստոնեական սրբարանը, երկրորդ, նրանք քաջ գիտակցել են արձանագրությունների կարեւորությունը գալիք սերունդների համար եւ Նայասարանի զանազան վայրերում բազմաթիվ հիշարակագրություններ են թողել իրենց փառահեղ հաղթանակների վերաբերյալ, ուստի, եթե իրենք կանգնեցրած լինեին կրկնապատերը, ապա ժամանակ կգտնեին նոր շարվածքի վրա արտագրել փայլուն նախնյաց՝ Բագրատունյաց շրջանի պարմական վկայագրերը:

Անկախ րեսակներից, մի բան ակնհայտ է. Ծիրանավորների կրկնապատերը դրվել են 1045-1191 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածում, ինչպես հուշում են վիմագրերը:

Փարպիի Ծիրանավոր եկեղեցուց մեր կողմից ընդօրինակվել է ութ արձանագրություն⁷, որից մինչ օրս հրատարակվել է միայն երկուսը (այն էլ առանց գրչագրերի ու լուսանկարների):

1. ԾԻՐԱՆԱՎՈՐ ԵԿԵՂԵՅԻ, արևմտյան պարիս, մուսքից վերև, 5 քաղ.

Ի ԹՈՒԻՍ :ՈՒՅ: (1191) ԵՍ ԶԱԶԱՐԻԱ ԱՄԻՐՍՊԱԱՍԱՐ ՆԱՅՅ ԵՒ ՎՐԱՅ/
ԱԳՆՈՒԹ ԵԱՍԻՆ ԵՒ ԱՌԻ ԶԱՇԽԱՐՏՍ Ի ՏԱՃԿԱՅ ԵՒ ԱԶԱՏ ԱՐԱՐԻ/
ՓԱՐՊՈՒ ԻՐԻՅԱՆԻՍ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՐԿԷ: ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ ՅԺԸ (318)- ԻՅՆ
ՆՂԶՈՎԵ ԱՂԻ ԵՂԻՅԻ: Ի ԹՎԻՆ ԿՂԱՍԱՐԵՆ ՎԱՍՆ ՇՂԱՄԱՇԱՅ Ի ՈՐԴ/ Դ
ԶԱԶԱՐԻԱՂ Ի :Գ: (3) ԱԲԵ ԵՒ ՄՂԵԶՂ ԿՂԱՍԱՐԵՆՂ ԱՆԽԱՓԱՆ ՄԻՂՆԶ
Ի ԳԱՆՈՒՍՏ ԵՒ:Դ: (4) ԱԲԵ ՊԱՍԱՂԻՂ ԱԳ/ԼԻՆԻ ԶԱԶԱՂԱՐԱՆԻՂ⁸:

6 И. О. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963, р. 443: Նմմր.՝ Ն. Եղիազարյան, Մարմաշենի վանքը եւ նրա վիմագրությունները. «Էջմիածին», 1957, Ե., էջ 42-43:

7 Գրչագրերը՝ զեղանկարիչ Գևորգ Նամբարձումյանի:

8 Նայիրը, հարկապես հյուսիսային Նայասարանում, հիշյալ ժամանակներից մի րեսական շրջան, հարեան

Նրապ. Մխիթար վարդապետ Տեր-Մկրտչեան, Իմ գործակալության ժամանակ հաաքած մի քանի արձանագրություններ. «Բանալ», Փարիզ, 1903, էջ 30, «Վիմական փարեգիր», ցուցակ ժողովածոյ արձանագրությանց հայոց, կազմեաց **Կ. Կոստանեանց,** Ս Պետերբուրգ, 1913, էջ 53, **Ե. Տեր- Մինասյան,** Ամբերդաձորի հնությունները եւ արձանագրությունները. «Էջմիածին», 1961, Ե., էջ 55, **Ս. Ավագյան,** Վիմական արձանագրությունների բառարանություն, Երևան, 1977, էջ 108 (հաղված):

Լուսանկ. 1

Ծանոթ. Մխիթար վ. Տեր-Մկրտչեանն արձանագրության թվականն ընթերցել է սխալ՝ ՈԿ. (1211), ինչը նույն ձևով գեպեղվել է Վիմական փարեգրում: Բայց Մխիթար վարդապետը կատարել է այն ուշագրավ դիտարկումը, որ Ծիրանավոր եկեղեցին ունի գերնավոր հաղորդակցություն ձորի հետ:

Արձանագրության թվականն ուղղել է Ե. Տեր-Մինասյանը՝ ՈԽ.(1191): Այս արձանագրության կապակցությամբ Տ. Պետրոսյանը նշում է, որ հայ-վրացական գործերի արշավանքն Արարաբյան դաշտ 1191 թ. ունեցել է հետախուզական բնույթ, եւ չնայած շահած ճակատամարտին, Չաքարեն արիպված է եղել հեռանալ գրավված հողերից, կամ, ինչպես վրաց ժամանակագիրն է գրում, հաղթական եւ մեծ ավարով լի վերադառնալ Վրաստան: Սրա պարճառն այն էր, որ Չաքարեն թեւ շահել էր ճակատամարտը, գրավել Արարաբյան դաշտը, բայց չէր տիրացել Ամբերդ անառիկ ամրոցին ու չէր կարող ազատագրված հողերը պահել՝ թիկունքում ունենալով թշնամու այդքան հզոր ուժ⁹:

Չաքարեն եւ Իվանեն, ըստ Վարդան Արեւելցու, 1191 թ. գրավել էին Շիրակը¹⁰, որտեղից երեւի շարժվել են դեպի հարեւան գավառ, ազատագրել Փարպին ու Աշտարակը, այսինքն՝ նախապես տիրացել Արագածոտնի դաշտային մասերին, ամրացել այնտեղ՝ դրանով իսկ շրջափակելով եւ դրսից օգնության հնարավորությունից զրկելով առանցքային Ամբերդ ամրոցը: Եւ միայն հինգ տարի հետո՝ 1196 թ., ինչպես Վարդան Արեւելցին է հայտնում¹¹, Չաքարյան եղբայրները կարողացել են վերցնել այդ անառիկ ամրոցը:

Արձանագրության երրորդ տողի եղծված սկզբնամասի վերականգնումը կատարել է Ս. Ավագյանը՝ «*Փարպոյ իրիցանիս*», որի ներքո հասկացվում են գյուղի քահանաները, որ ազատվել են ամեն տեսակի հարկերից:

Փարպիում ապահարկության ձեռնարկը լիովին բնորոշ էր Չաքարյան եղբայրներին, որոնք սելջուկ-թուրքերից ազատագրելով հայկական տարածքները, ամենուրեք բնակիչներին ազատում էին հարկերից՝ հնարավորություն տալով տնտեսության վերականգնման ու զարգացման համար:

հզոր Վրաստանի ուղղափառ եկեղեցու ազդեցությամբ Ս. Պարպուրաց են մատուցել նաեւ ողջերի համար, ինչը, չնայած արեւելյան վարդապետների հզոր ընդդիմության, հայոց մեծամեծները փորձել են վավերացնել Սսի Ա.(1204 թ.), Լոռիի (1205 թ.) եւ Անիի (1207 թ.) եկեղեցական ժողովներով:

9 Տե՛ս Տ. Պետրոսյանց, Վաչագրյաններ, Երևան, 2001, էջ 14-15:

10 Տե՛ս «Նաաքումն պարմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 138:

11 Տե՛ս անդ:

Այս արձանագրությունը եւս մեկ անգամ փաստում է, որ Զաքարեն ոչ թե 1192 թ. է ստանձնել հայոց եւ վրաց ամիրսպասալարի պաշտոնը, ինչպես ընդունված է կարծել¹², այլ ավելի վաղ: Դեռեւս Հոռոմայրի 1187 թ. արձանագրությունում Զաքարեն հիշադրակվում է ամիրսպասալար¹³, բայց առանց «հայոց եւ վրաց» արքահայրության: Այդ կապակցությամբ Գ. Հովսեփյանը կարծում է, թե Զաքարեն ամիրսպասալար նախապես եղել է միայն հայ գորքի համար¹⁴:

Զարմանալի է, որ Ե. Տեր-Մինասյանը, ընթերցելով վեցերորդ փողի վերջի ...ԱՆԻՇԱՆ ՈՐԴ... փառաշարքը, այն չի վերականգնել: Մենք վարահաբար վերծանել ենք. «¹ԱՆԱՇԱՆ ²Ի՝ ՈՐԴ / ³Ո ԶԱԲԱՐԻԱ՝ Ի. յոթերորդ փողի սկզբնամասում նշմարվում են ԶԱԲԱՐԻԱ անվան փառահերքերը¹⁵:

Մեր համարձակությանը կոժվան է ծառայել Գարեգին Հովսեփյանի հետեւյալ դիւարկումը. «Վարդան պարմիչ յիշում է, թէ Զաքարիայի որդին Շահրնշահ իւր անունն սրացել է «ի պարիս տէրութեանն Անույ», գուցէ եւ Շիրակի գրաւման առթիւ (1191 թ. ըստ Վարդան Արեւելցու.- Ա.Մ.), երբ մօտաւորապէս պէտք է ծնուած լինի նա. նորա իսկական անունը Սարգիս է»¹⁶:

2. ԾԻՐԱՆԱՎՈՐ ԵԿԵՂԵՅԻ, հվ. պարիս արքաբուսար, շրջանակված հավասարաթեւ խաչաքանդակի վերեւում 3 փող.

12 Տե՛ս «Նայ ժողովրդի պարմություն», հ. III, Երեւան, 1976, էջ 531:

13 Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պր. IX, Լոռու մարզ, կազմեցին Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղաֆաղարյան, Ս. Մաղումյան, Երեւան, 2012, էջ 298:

14 Տե՛ս Գարեգին Կաթողիկոս Յովսեփյան, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պարմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 4:

15 Վերականգնման ժամանակ հաշվի ենք առել բնագրի գրչական եւ վիմագրական մի շարք առանձնահարկություններ, մասնավորապես, սեռ. հոլովի «Ո» վերջավորությունից հետո «Յ» փառ չավելացնելը եւ ՇԱՆԱՇԱՆ անվան վերջում «Ա»-ի կամ «ԱՅ»-ի փոխարեն «Ի» գրելը:

16 Գ. Յովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 6-7:

+ԻՆԵԲԵ (1008) ԹՎԱԿԱՆԻՆ ԵՍ ՄԱԲՇԵ ԳԱԳԿԱ /
ՆՐԱՄԱՆՈՎ ԹՈՂԻ ԶԿՈՐԵԿԻ ՇԱՐԵԱՏՍ, ԵՒ ՏԱՅ
ՆԱՅՐ / :Բ: (2) ԽԱԼ ԲԱՆԲԱԿԻ :Ժ: (10):

Լուսանկ. 2

Ծանոթ. Այս եւ հաջորդ մի քանի արձանագրությունները ի հայտ են եկել անցյալ դարի երկրորդ կեսին, երբ բացվել է եկեղեցու բուն հարավային պարբ:

Արձանագրությունն իրավական բնույթի է. 1008 թ. Մոշե անունով պաշտոնյան Գագիկ Ա. Շահանշահ Բագրատունու (990-1020) հրամանով վերացնում է Փարպիի արքերի կորեկից գանձվող շարիաթը՝ փաստանորդը¹⁷: Նաև պարվիրում է, որ վանահայրը փա Բ. (2) խալ բամբակի դիմաց Ժ. (10)¹⁸: Արքունագրի այս երկրորդ մասը ձևակերպված է հակիրճ: Չի նշված, թե բամբակի դիմաց ի՞նչ փանձ՝ դրամ (դահեկան), թե՞...: Բարեբախտաբար, այս արձանագրությանը ժամանակակից Ամբերդի 1026 թ.՝ Վահրամ Պաիլավունու վիմագրից իմանում ենք, որ միջնադարում բամբակը հարկվել է բնամթերքով՝ լիբրով¹⁹: Վերջինս հնում հանդես է եկել որպես ծանրության, կշռի միավոր: Ըստ Ն. Մանանդյանի, 1 լիբրը հավասար է եղել 326.4 գրամի²⁰: Իսկ Ռ. Վարդանյանի պրպարումների համաձայն՝ 1 լիբրը կշռել է 320.4 գրամ²¹: Ներկայումս, մեր արձանագրության պարագայում երկու խալ բամբակից հարկվել է՝ $10 \times 320.4 (326.4) = 3 \text{ կգ } 204 (264) \text{ գրամ}$:

Իսկ ի՞նչ է խալը: Այդ բառը ծագում է արաբերեն «خ» «խալա» ձևից, որ նշանակում է դարարկություն, դարարկ փարածություն, խորշ, այսինքն՝ «խալը» չափի, փարողության փեսակի անվանում է, որտեղ, երևի, հավաքվել, պահվել է բամբակը:

Այսպիսով, Մոշեի արքունագրի երկրորդ մասից պետք է հասկանանք, որ 10 լիբր բամբակն այսուհետև հարկվելու է ոչ թե մեկ, այլ՝ երկու խալից (խորշից):

Սրացվում է, որ բամբակի հարկը 50%-ով զեղչվել է:

3. ԾԻՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հվ. պարին, նախորդից ներքև, նույն շրջանակված հավասարաթև խաչքանդակի դիմահայաց ձախ կողմում, 6 փող.

17 Շարիաթը ծագում է արաբերեն عسرة (աշարաթ) «փասք» բառից եւ նշանակում է «փաստանորդ» (1/10 մաս):

18 Բնագրում «Ժ»-ն փոխադրված է «Թ»-ի նման:

19 Տե՛ս Մ. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառարանություն, էջ 17, 335:

20 Տե՛ս Ն. Մանանդյան, Կշիռները եւ չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում, Երևան, 1930, էջ 129:

21 Տե՛ս Ռ. Վարդանյան, Նայապահի չափերն ու կշիռները, Երևան, 1989, էջ 137:

+ Ի ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹԵԱՆ ԳԱԳԿԱ Ի ՌԱՍՄ
ԴՐԱՎ. ՏԱ :Ճ: (100) ՆԱՐԿԻ ԴՐԱՄ Ի:Մ: (200):
ՈՐ ԴՄ¹ ԻԵԼԻ ԱՌՈՒ / Յ (300) ԵՒ ԴԺ (18) ԻՑՆ ՆՁՈՎԱԾ¹ Է:

Լուսանկ. 3

Ծանոթ. Արձանագրությունը թեև թվական չունի, բայց թվագրվում է հիշարակվող, կարծում ենք, նույն Գագիկ Ա. Շահանշահի գահակալության ժամանակով՝ 990-1020 թթ.:

Սա եւս իրավական բնույթի արձանագրություն է. կապարվել է պետական փութքի չափի վերանայում:

Բնագրի երրորդ փողում օգտագործվել է արաբերեն راسم «ռասմ» բազմանշանակ բառը, որը չորրորդ իմաստով նշանակում է «փութք»: Քանի որ արաբերենում «պաշտոնական» բառը ծագում է նույն «ռասմ» արմաքից, ապա Փարպիի այս արձանագրության «ռասմ»-ը պետք է հասկանալ որպես «պետական փութք»: «Ռասմ կամ ռուսումնաթ (կարգ, راسمات արտ/որություն), (-պաշտոնական բնույթ կրող ամեն ինչ - Ա.Մ.) Էին կոչվում այն փութքերը, որ զանձվում էին որպես հավելյալ ռոճիկ պետական բարձրաստիճան եւ կրթութեւր սրաշտոնյաների օգտին: Դրանցից էին սաղրի, վեզիրի, դարուդայի (նարիկանասպետ), ֆինանսական եւ հարկային սրաշտոնյաների օգտին զանձվող ռասերը»²²:

Փարպիի այս վիճագրի ամբողջ միսրն այն է, որ պետական փութքի դիմաց մուծվելու է 100 հարկադրամ՝ նախկին 200-ի փոխարեն: Այս, ինչպես նախորդ արձանագրության դեպքում, նույնպես հարկը զեղչվել է 50%-ով:

4. ԾԻՐԱՆԱՎՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ, հվ. պատին, նույն շրջանակված հավասարաթեւ խաչաքանդակի աջ կողքին, 6 փող.

22 Տե՛ս «Նայ ժողովրդի պարմություն», հ. IV, Երևան, 1972, էջ 75:

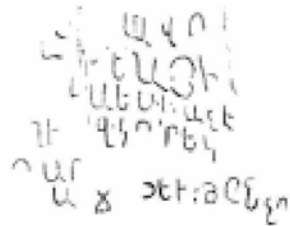
+ Ի ԹԱԳԱՎՈ / ԲՈՒԹԵ ԱՂՆ ԱՇՈՏՈ
ԱԶԱՏ Է ԼԵՌՆԱԲԱԺ / Ն, ՈՐ ԱՌՈՒՆ,
ՅԺԸ (318) ԷՅՆ ՆՁՈՎ ԵԱԼ ԵՂԻՅԻ ՆՆՆ:

Լուսանկ. 4

Ծանոթ. Նույնպես իրավական բնույթի արձանագրություն է: Արարողագրում հիշարավոր թագավորը, հարկ է ենթադրել, Աշոտ Գ. Ողորմածն է (953-997 թթ.): Արձանագրությունից պետք է հասկանալ, որ Փարպի գյուղն ազատվել է լեռնաբաժից: «Ղեռնու Սասանյանների օրոք արհեստագիտական արարողություններից և առևտրից զանազան էր բաժ կոչվող հարկը... Բայց բաժը նաև առևտրական անցահարկ էր և իբրև այդպիսին քանիցս հիշարավոր է X-XI դարերի վիճակի արձանագրություններում: Բաժ զանազան էր ճանապարհների, կամուրջների վրա, քաղաքի դռների առջև, այս դեպքում այն կոչվում էր դռնագիր: Աղբյուրների վկայությամբ բաժը զանազան էր ինչպես սայրով, գրասարով, նույնպես և շալակով քաղաք քաղաքով մթերքներից և վաճառվելիք կամ մորթվելիք անասուններից: Բաժ անցահարկ էին նաև աստուծոյն՝ իշաբեռից զանազան էր բաժ, ծուծը, մրուրը և կապճիքը, որոնք թերևս վաճառքի համար սայրով, գրասարով և շալակով քաղաք քաղաքով մթերքներից զանազան էր կամ անցահարկերի անուններ են»²³:

Մեր արձանագրության պարագային լեռնաբաժ պետք է հասկանալ լեռով, լեռնային ճանապարհով ապրանքներ փոխադրելու համար վճարվող անցահարկ:

5. ԾԻՐԱՆԱՎՈՐ ԵԿԵՂԵՅԻ, նախորդից անմիջապես ներքև, խիստ եղծված, 7 փող

Ի ԹԱԳԱՎՈ / ԲՈՒԹԵ ԱՂՆ Տ/ԵԱՌՆ ԳԱՂԳԱ,
ԵՄ ՎԱԶԷ / ԹՈՂԻ ԶԿՈՐԵՆԻ / ԵԻՂ ԳԱՐՈՒ ՇՂԱՐԵԱՏՆ/
ԵԻ ԶԿՂԱՊՃԱՅՆ ՓԱՅՆՂ ԵԻ :Ժ: (10) ԸՆՁՈՒՅՂ ...

Լուսանկ. 5

Ծանոթ. Համարյա ամբողջությամբ քայքայված արձանագրությունը վերականգնել ենք յուրաքանչյուր փողում պահպանված փառերի և հազիվ նշմարելի

23 «Նայ ժողովրդի պարմություն», հ. III, էջ 262-263:

բառերի շնորհիվ: Արձանագրությունը նախորդների նման իրավաբանական վավերագիր է՝ ապահարկությունների ակտով. Վաչէ անունով գործակալը ապահարկել է կորեկից, զարուց գանձվող շաբիաթը (յրասանորդը), ցորենի դեզերից (ի կապճացն) հարկվող մասը, նաև Կրասն ալ ունեցվածքների դիմաց վճարվող փութերը:

«ԶԿԱՊՃԱՅՆ ՓԱՅՆ» վերականգնել ենք համաձայն Ս. Քրիստափոր եկեղեցու 950 թ. արձանագրության²⁴: Ըստ Կրեդոյի այդ վիճազրի մեր ընթերցման, ապահարկվել է «*ի կապճացն*» քառորդ մասը: «Կապիճ» նշանակում է «*խոսի, ցորենի դեզ, բարդոց*»²⁵:

Ինչ վերաբերում է Փարպիի կորեկի փասանորդի վերացմանը, ապա, ըստ էության, այդ ապահարկությունը կրկնվել է, քանի որ նույնն արվել է դեռևս տեղի 1008 թ. վիմական վավերագրով: Մնում է ենթադրել, որ Վաչէի վճռով շեշտվել է կորեկի ապահարկության փաստը մյուս հարկերի վերացման համատեքստում:

6. ԾԻՐԱՆԱՎՈՐ ԵԿԵՂԵՅԻ, նախորդից ցած, բարավորի պոնկին, մեծադիր բոլորածն երկաթագրով, մեկ փող.

$\overline{K}$ ԱՆՆԱՍԱԶԻՄ

ՏԼԷՂՐ ԱՆՆԱՍ ՎԱՆԱԿԱՆ
Տրապ. Ս.Սաղումյան,
Աշտարակ, 142:

Ծանոթ. Վիմագրագետ Ս.Սաղումյանը չի բացառում, որ Փարպիի Ծիրանավորի հարավային պարի, ինչպես ինքն է ասում, «Նորարաց ամենահինուր գրչի նախանձը շարժող գեղագիր ... այդ հիշատակագրությունը»²⁶, էլի մի քանիսի հեր միասին, գրված լինի դեռևս Մեսրոպ Մաշտոցի կենդանության օրոք²⁷. (պերք է նկարի ունենալ՝ 405-440 թթ. - Ա.Մ.):

Մակայն հարկ է ուշադրություն դարձնել այն կարևորագույն փաստին, որ ԱՆՆԱՄ ՎԱՆԱԿԱՆԻ հիշարակագրության «Ա» տառերը չեն համապատասխանում Ե. դարի յուրահատուկ գրելաձևին, ինչն ավելի քան 40 անգամ փորագրված է Տեկոթի տաճարի 480-ական թթ. շինարարական վկայագրում²⁸: Ներկայումս, ԿԵՐ Աննաս վանականի հիշարակագրությունը պետք է թվագրել գոնե Զ. դարով:

24 ՏՆՆ Ն. Ս. Եղիազարյան, Ներքին մասին գյուղի Ս. Բրիստափորի անվան վանքը, նրա վիմագիր արձանագրությունները և գյուղի մյուս հուշարձանները. «Ժգժիածին», 1971, Ը., էջ 63:

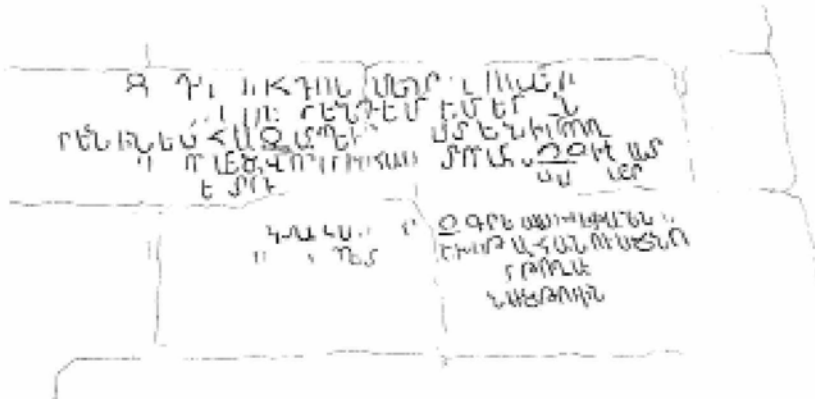
25 Տե՛ս «Հայերէն բազմադրական բառարան», կազմեց Սյո. Մալխասեանց, հ. II, Երևան, 1944, էջ 331:

26 Ս. Սաղունյան, Աշխարհակ, 142:

27 Անդ:

28 Տե՛ս գրագիրը՝ **Կ. Ղաֆաղարյան**, Էջեր հայոց միջնադարյան մշակույթի և պարմության, Երևան, 2007 էջ 108:

7. ԾԻՐԱՆԱՎՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ, հյուսիսային բուն պարի արևելյան եզրին, արվարթուս, բարձր, 9 փող (ամբողջովին քայքայված, նշմարվում են առանձին փառահեղքեր)։

... ԵՂԵ ՄԵՂ ԴԱՐ ՄԵՐ / ԵՐԿ ԴԻՒ Մ Ե... ԵՆ
 ԴԵՄ ԵՒ ՄԵՐ / ԴԱՅՐ ԴԵՆԻՆ ԵՍ ՎԱՋԱՐԱԳԵՏ
 Ն ԻԿՈՂ ԴԻԿ, ՈՐ ԵՂԻ... ՈՐ / ՈՐ ՄՈՒԹԵԱՄԵՆ **ԱՅ**... ՈՐ
 ՄԵԾ ... ՈՐ ՄԻՍ ՎԱՍՐՏԱՎՏ, ՈՐ ՄԵՂ Զ ՅԻՇԱՏ / ԴԱԿ
 ... ԵՏՈՒ... ԱՅՐՄ... ՄԵՐ / ... ԿՏԱԿՍ. ԴՈՔ ՈՐ
 ԶԳՐԵԱՄ ԽԱՓԱՆԵՆ, ՆԶ / ԴՈՎԱԾ ԵՆ
 ՅԺԸ (318) ՎԱՅՐԱՎՏ ԴԱՅՆՆ ԵՒ ԽԱՉԱՎԱՆՈՒԱԾՆ ԵՒ
 Զ / ԿԱՅՆԵՆԻՆ ՄԱՍՆԱԿԻՅՐ / ...
 ԹՈՂԱԲ... / ԴՆ ԵՒՐ Ծ (1001) ԹՈՒԻՆՆ:

Լուսանկ. 6

Ծանոթ. Այս խիստ եղծված, անընթեռնելի արձանագրության գոյության մասին ակնարկել է Ե. Տեր-Մինասյանը²⁹:

Արձանագրության ընթեռնելի մասերից այն է հասկացվում, որ Նիկողիկ հազարապետը՝ երկրի հարկային վերակացուն (Թալինի նորահայր վիմագրից հետո հազարապետ գործակալ կենտրոնական Վայասարանում Բագրատունիների օրոք հիշարակվում է այսպեղ), Փարպիի Ծիրանավոր եկեղեցուն նվիրաբաժնություն է կապարել եւ խստորեն վավերացրել, որպեսզի վճռի խախտում չարվի:

8. ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲԵԿՈՐ ԾԻՐԱՆԱՎՈՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒ բակում, 5 փող.

²⁹ Տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյան, Ամբողջածրի հնությունները եւ արձանագրությունները, էջ 55:

Ի Տ՝Է՝Ր՝ՈՒԹԵԱՆ՝ / ՊԱՐ՝ՈՆ
ԱՂԲՈՒՂԱՅԻ՝ / Խ՝ՈՆԱՐՏԻ՝, ՆԱ...

Ծանոթ. Վերծանությունը պայմանական է, որի համար որպես հիմք ընդունել ենք Փարպիի Ս. Գրիգոր եկեղեցու բարավորի 1304 թ. արձանագրությունը, որտեղ պատմական այդ գյուղի ավարապետը հանդես է գալիս Աղբուղա Ջաքարյանը³⁰:

Ահա սրանք են Փարպիի Ծիրանավորի մեր կողմից ընդօրինակված վիմագրերը, որոնք կարևոր սկզբնաղբյուրներ են միջնադարյան Հայաստանի քաղաքական, ռազմական, տնտեսական, իրավունքի պատմության ուսումնասիրության համար:

30 Տե՛ս անդ:

ԿԱՐԻՆԵ ՈՍԿԱՆՅԱՆ
պարունական գիտ. թեկնածու

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԴԵՐՈՂ ՆԱՅՈՑ ԲԱՆԱԿՈՒՄ (Թ.- ԺԱ. դարեր)

Եկեղեցին կարևորագույն դերակատարություն ուներ միջնադարյան Նայաս-
տանի քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր կյանքում: Ձեռք բերելով նյութական
հարստություն և դառնալով ավարական կարգերի հովանավորն ու պաշտպա-
նը՝ Եկեղեցին ինքն էր թելադրում ավարափիրական հարաբերությունները կար-
գավորող սկզբունքները: Իր ձեռքին կենտրոնացնելով հասարակության հոգևոր
կյանքի ղեկավարությունը՝ Եկեղեցին պետության գաղափարական հենարանն ու
աջակիցն էր, իսկ կենտրոնական իշխանության թուլացման կամ բացակայության
ժամանակ գլխավորում էր հասարակության համախմբման գործը: Եկեղեցու և
զինվորականության փոխազդեցությունը բավականին սերտ էր և բխում էր եկե-
ղեցի-պետություն փոխհարաբերություններից: Քանի որ եկեղեցին, եւ՛ բանակը
միջնադարյան պետության կառուցվածքային տարրերից էին, ապա նրանց առն-
չությունները և համագործակցությունը նպաստում էին պետական իշխանու-
թյան ամրապնդմանը: Եկեղեցին հոգևոր իշխանությունը մարմնավորող բանակի
և զինվորականության հովանավորն էր: Եկեղեցու հեղինակությունը և ազդե-
ցությունը հասարակության տարբեր դասերի վրա պայմանավորված էր գլխա-
վորապես նրա օրենսդրական և դատավարական գործունեությամբ¹: Քանի որ
իրեն էր վերապահված արդարադատության որոշ մասի իրականացումը, ապա
Եկեղեցին իրավական և բարոյական նորմերով սահմանում և կանոնակարգում
էր հասարակության տարբեր խավերի, հատկապես հոգևորականության իրա-
վունքները և պարտականությունները: Վերջիններս ամրագրվում էին եկեղեցա-
կան ժողովների ընդունած կանոններում: Եկեղեցին հետևողականորեն ձգտում
էր հոգևորականներին հեռու պահել զինվորական սովորույթներից և բարքերից:
Մասնավորապես, քահանաներին արգելվում էր զինվորական հանդերձներ հագ-
նել. «Եւ մի՛ զձեռն զինուորաց հանդերձի ունել և ի կարգի պաշտաւնէից կալ, այլ
ընդ զինուորս կայցեն, այլ զձեռն եկեղեցականաց ունել իրոյ կարգին վայել է ըստ
քահանայական արինի»²:

1 Տե՛ս Խ. Թորոսյան, Ընդդատությունը միջնադարյան Նայաստանում. «Բանբեր մատենադարանի», 8, Երևան, 1967, էջ 83:

2 «Կանոնագիրք Նայոց», հ. Ա., Աշխարասիրությամբ Վ. Նակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 483:

Վաղ միջնադարում փարածված էր նաև հոգևորականների՝ զինվորական ծառայության անցնելու երևույթը. «Ոմանք յուխալէ Եկեղեցոյ զկարգ եւ զպաշտան թողին եւ հեծելութիւն սրացան»³: Եկեղեցին նման հոգևորականներին զրկում էր պաշտոնից ու կոչումից եւ նրանց փոխարեն նշանակում «արժանաւոր անձանց», ովքեր սրբությամբ եւ զգուշությամբ էին կատարում եկեղեցական կարգը⁴:

Բագրատունյաց թագավորության ժամանակաշրջանում եւ դրանից հետո եւս շարունակվում է զինվորական կենցաղի փարածված լինելը եկեղեցական միջավայրում: Ժամանակի հոգևոր գործիչների երկերում նմանափայ երևույթները անվերապահորեն դափնայարկվում էին: Նոգևորականների վրա դրված արգելքներից թերեւս ամենագլխավորը զենք կրելու արգելքն էր: Այն հիմնավորվում էր հետևյալ փաստարկով. «...զի զէն զինուորութեան մերոյ ոչ է մարմնաւոր, այլ հոգևոր եւ աստուածային, որովք պարերագմիմք ոչ ընդ մարմնոյ եւ արեան, այլ ընդ իշխանութիւնս եւ ընդ պետութիւնս, ընդ այսս չարութեան, որ ի ներքոյ երկնից»⁵: Չենք կրելը թույլատրելի էր համարվում միայն «եւ բայց թէ ի ճանապարհի, եթէ ի հեփիոքս եւ թէ երիւարաւ՝ ամուլ զէնս յաղագս երկիւղի ինչ եղելոյ կարծեալ...»: Ըստ այդմ պարտադիր էր զենքը կրել պարկեշտությամբ եւ ոչ թե՛ «ըստ զինուորութեան կարգի կապարճիւք եւ կամ կազմեալ սուսերաւ»⁶:

Եկեղեցին նաև արգելում էր հոգևորականներին սպանություն գործել, թեկուզ դա կատարվեր ինքնապաշտպանության նպատակով: Այս պարագային քահանային զրկում էին կոչումից⁷:

Ներեւաբար, հոգևորականության զինված մասնակցությունը հայրենիքի պաշտպանությանը ռազմի դաշտում հակասում էր քրիստոնեական գաղափարներին: Նոգևորականների պարտքն էր ժողովրդի մեջ ամրապնդել հավատը, բարձրացնել եկեղեցու հեղինակությունը, ուսրի հոգևորականների վարքագիծը չպետք է հակասեր իրենց կողմից քարոզվող գաղափարներին: Իհարկե, սա չի նշանակում, որ հայ հոգևորականներն իրենց մասնակցությունը չէին բերում հայրենիքի համար մղվող պայքարին: Նոգևորականների մասնակցությունը դրված էր այլ հարթության վրա, նրանց ներկայությունը զորքի մարտական ոգին բարձրացնելու փեսանկյունից ուներ անգնահատելի նշանակություն:

Բոլոր ժամանակներում ճակատամարտերի եւ պարերագմների ելքի վրա մեծ եւ վճռորոշ ազդեցություն է ունեցել զորքի բարոյական վիճակը, որը համարվում է բանակի գաղտնի զենքը⁸: Եթե զինվորը ֆիզիկապես եւ բարոյապես ճնշված է,

3 Տե՛ս անդ, էջ 205:

4 Տե՛ս անդ:

5 **Ներսէս Շնորհալի**, Թուղթ ընդհանրական, Աշխատասիրությամբ Է. Բաղդասարյանի, Երևան, 1995, էջ 138:

6 Անդ:

7 Տե՛ս «Խոնոնագիրք Նայոց», հ. Ա., էջ 303, հ. Բ., Աշխատասիրությամբ Վ. Նալբեյանի, Երևան, 1971, էջ 134:

8 Տե՛ս **Н. Коупленд**, Психология и солдат, Москва, 1960, էջ 21:

դա բացասական ազդեցություն է թողնում նրա վարքագծի վրա մարտի դաշտում⁹: Այդ պարզապես խիստ կարևորվում է զինվորների ներքին գաղափարական հեղինակության առկայությունը, որը իմաստավորում է զինվորի պայքարը, բարձրացնում նրա գիտակցական մակարդակը և մղում է նրան անձնագոհության¹⁰:

Նայոց բանակում նույնպես կարևորվում էր զինվորների հոգեբանական պարարասրվածությունը: Այս առումով կարևոր տեղ էր հասկացվում կրոնին: Քանի որ միջնադարյան Նայասարանում գերիշխող էր քրիստոնեական ուսմունքը, և հասարակության բոլոր խավերը առաջնորդվում էին նրա գաղափարներով, ապա զինվորների հոգեբանական կայունությունը ապահովելու, նրանց քաջալերելու գործում մեծ տեղ էր տրվում Եկեղեցուն: Վերջինիս վրա էր դրված այն միջոցառումների իրականացումը, որոնք գործի մեջ կրթաբարձրացնեին մարտական ոգին, ինքնավստահությունը, հավաստի հաղթանակի, իրենց պայքարի արդարացիության նկատմամբ: Քրիստոնեական բարոյական արժեքները համալրում էին հայ զինվորականության գաղափարական զինանոցը: Եկեղեցին քրիստոնեական գաղափարախոսության դրույթների հիման վրա ձևակերպում էր այն սկզբունքները, որոնցով պետք է առաջնորդվեր զինվորականությունը: Այս տեսանկյունից կարևորվում էր հոգևոր դաստիարակությունը, որը զինվորական կենցաղի անբաժան մասն էր: Եկեղեցին առաջնակարգ նշանակություն էր տալիս զինվորականների՝ եկեղեցական ծեսերի և արարողությունների ճշգրիտ կատարմանը և հիմնավորում էր դրանց անհրաժեշտությունը:

Զինվորականներին ուղղված կոչում նշվում էր, որ «Նաև քան զայլ հասարակաց ժողովրդականսդ՝ ձեզ առաել պարտ է երկնչել յԱստուծոյ և զպարտիրանս նորա պահել, զի յամենայն ժամ ընդդէմ սրոյ թշնամեաց ունիք պարերազմել: ... Վասնորոյ, առաել քան մարմնական զինութ, հաւաքոյ զինովն վառեցարութ...»¹¹: Նավարքի զենքերից գլխավորը աստվածապաշտությունն էր, այն ենթադրում էր, որ զինվորականները պետք է հարգանքով վերաբերվեին հոգևորականներին և չխախտեին Աստծո պարվիրանները. «Եւ մի՛ յաղագս զինուորութեանդ արհամարհեալ զպարտիրանս Աստուծոյ, լինիցիք անհնազանդք առաջնորդաց, որք խրաբեն զձեզ պահել զպարտիրանս Աստուծոյ»¹²:

Նայոց գործի հետ հոգևորականները մշտապես մասնակցում էին պարերազմներին: Հոգևորականների պարտականությունն էր կատարել եկեղեցական արարողությունները: Ղեռնդը կարևոր և մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում հայոց բանակի օրվա կանոնակարգի մասին. աղոթքները սովորաբար սկսվում էին երեկոյան, առավոտյան ժամերգություն էր կատարվում, պարարագ էր մատուցվում, որից հետո զինվորները հաղորդություն էին սրանում, ապա նախաճաշում: Այնուհետև գործը դասավորվում էր և պարարասրվում ճակատա-

9 Տե՛ս Գ. Լուկո՛վ, Психология, Москва, 1960, էջ 42:

10 Տե՛ս անդ, էջ 56:

11 Ներսէս Շնորհալի, էջ 155:

12 Անդ:

մարտի. «Եւ ինքեանք զգիշերն ողջոյն ի հսկումն աղօթից կանխեալ՝ հայցէին ի բողոքեցունց Տեառնէն զմեծագոր աջոյն օգնականութիւն եւ ուղղութեամբ դարել ի մէջ նոցա եւ թշնամեացն: Եւ իսկոյն ընդ ծագել առաւօտին իբրեւ յանգէր պաշտօնն առաւօտին՝ մարտոցանէր եւ հոգեւոր պարարագն, եւ արժանաւորք հաղորդէին մարմնոյ եւ արեան Տեառն, իբրեւ յեպին թոշակ զայն համարեալ անձանց: Եւ առնուին սուղ ինչ կերակուր յաղագս զօրութեան մարմնոյ: Եւ նոյնժամայն յարուցեալ յարդարեցին գունդ առ գունդ եւ ճակար առ ճակար, եւ խմբեցաւ պարերազմն...»¹³: Մինչև մարտը սկսվելը քահանաները շրջում էին զինվորների շարքերում, աղոթքներ եւ քարոզներ կարդում, օրհնում զինվորներին եւ նրանց զենքերը: Ճակարամարտից առաջ զինվորականները հաղորդություն էին ստանում եւ խոստովանում իրենց մեղքերը. «Եւ հասանէր Վասակ ի վանք մի. հաղորդեցան ինքն եւ ամենայն զօրքն եւ խոստովանեցան զմեղս իւրեանց բարի խոստովանութեամբ, որ ի Քրիստոս Յիսուս»¹⁴: Նոյն երեսույթը տեսնում ենք Սասունի իշխանության բանակում, որտեղ զինվորները միշտ նախապէս հաղորդվում էին. «Ասէ Թոմնիկն. «Են իմ հազար ձիաւորք, որ հանապազ հաղորդին ի մարմնոյ եւ յարենէ Որդոյն Աստուծոյ, եւ զայս այսպէս զիպեմ՝ զի Փիլատոսն եւ ամենայն զօրք իւր թափուր եւ ունայն են ի հաւարոցն Քրիստոսի եւ կան լցեալ ամենայն չարաչար յանցանօք»»¹⁵: Եկեղեցական արարողությունների կարարման առումով ուշագրավ է Արշան լճի ճակարամարտի վերաբերյալ Թովմա Արծրունու վկայությունը. «Ընթերցան քահանայքն զՍուրբ Աւետարանն ի տեղիս տեղիս ի բանակին, եւ կարարեալ զաղօթսն եւ գոհացեալ՝ ելուն զփառս Աստուծոյ եւ հապուցին զամենն»¹⁶: Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունին նախ Ավետարանն է կարդում, աղոթում եւ միայն հետո պարբարարվում է ճակարամարտի. «Եւ մինչդեռ արեգակն յերրորդ ժամուն արփիաթելէր զկամարն երկնի, եւ դեռ ընթեմնոյր Աւետարանն սուրբ՝ զայ ոմն ի սուրհանդակաց եւ ասէ, «Ընդէ՛ր ձիգ եւ յաւե՛ծ աղօթէ տէր իմ արքայ, եւ ահա ճակար այլազգեացն մերձեցաւ ի բանակ սրբութեան Տեառն»»: Եւ արքայ այնուհետեւ կային սրբի եւ հեզահամբոյր քաջութեամբ ոչ զաչս եւ ոչ զբարբառ առ ազդողն ամբառնայ, այլ կարարեալ զսովորական աղօթսն, իմացեալ զիմաստնոյն թէ, «Տեառն է պարերազմ», եւ թէ «Տէր ամբարտաւանից հակառակ կայ, եւ տայ զշնորհսն խոնարհացն»¹⁷: Արաւ թագավորը ճակարամարտից առաջ Աստուծոն է դիմում օգնության խնդրանքով. «Եւ ինքն զափամբ գետոյն ելեալ՝ ուժգնապէս ձայնիւ զԱստուած օգնական կարդայր եւ զանուն իւր ասէր. յորմէ ահաբեկ եղեալ հիւսիսական ազգին՝ ի փախուստ դառնային»¹⁸: Թագավորի հավաստի է հոգեւոր ուժը նպաստում են հաղթանակին:

13 **Ղևոնդ**, Պարմութիւն, Մանկւր-Պետրքորդ, 1887, էջ 24-25:

14 **Մարթէոս Ոռոհայեցի**, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 12:

15 Անդ, էջ 207:

16 **Թովմա Արծրունի եւ Անանուն**, Պարմութիւն տանն Արծրունեաց, Երևան, 1985, էջ 228:

17 Անդ, էջ 466:

18 **Սրեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ**, Պարմութիւն փիեղերական, Մանկւր-Պետրքորդ, 1885, էջ 172:

պաշտօնեայքն բարձրացուցանելին զօրհնութիւնսն, եւ քահանայքն բարձեալ ի վեր զԱնկարաւան սուրբ եւ նշանակ իւրեանց կանգնեալ զնշան Խաչին, եւ պաշտօնեայքն կարարելին զվերտունական կանոնն»²³: Երբ 827 թ. արաբները պաշարում են Ամարասի բերդը, բնակչությունը եւ հոգևորականությունը, Քրիստոսի գործությանը ապավինելով, խաչեր եւ սրբերի նշխարներ են դուրս բերում թշնամու դեմ. «Յայնժամ ապալինեալ բերդեցեացն ի գործութիւն Քրիստոսի՝ զխաչս եւ զՍրբոց նշխարս ընդդէմ բերեալ ի հարուածս սասարիկս հարկանէին զպարսկական գունդն: Եւ զերծեալ յայնմանէ գ-Քրիստոս փառաւորէին, գոհանալով զմմանէ»²⁴:

Քրիստոնեական կրոնին եւ Աստծուն ապավինելը բարձրացնում էր գործի մարտական ոգին: Երբ սելջուկ-թյուրքերը Տուղրիլի գլխավորությամբ պաշարում են Մանազկերպը, քաղաքի վերակացու իշխանը Աստծուն օգնության է կանչում, եւ հավաքով բաջալերում զինվորներին ու բնակչությանը. «Աստուծով պարծեացուք յաւիտեան, եւ անուան նորա խոստովան եղիցուք, զի նա րացէ գործութիւն եւ հասարարութիւն ժողովրդեան իւրոյ, որ է օրհնեալ յաւիտեան»²⁵: Քաղաքի ամբողջ բնակչությունը միահամուռ ուժերով դիմադրում է մեկ ամիս շարունակ, եւ սելջուկներին չի հաջողվում գրավել Մանազկերպը:

Երբեմն, գործին առավել ոգեշնչելու նպատակով, քահանաները խաչերով, ավերարաններով գորաշարքերի առջևից շարժվում էին դեպի թշնամու բանակը²⁶:

Եկեղեցական ծիսակարարությունների մեջ էր մտնում նաեւ երգերի կարարումը մարտի դաշտում. «Եւ պաշտօնեայքն կարարելին զՏէրունական կանոնն, եւ երաժշտականքն երգս առեալ զյաղթութեանն Փարաունի՝ գոչէին. «Տէ՛ր, խորրակէ զպարերազմուս, Տէր է անուն նորա»: Եւ այլ զցաղածին օրհնութիւն հնոցին երգէին, ի վերուստ կոչել զօրավիգն զհրեշտակ Աստուծոյ»²⁷:

Բացառված չէր նաեւ հոգևորականների անմիջական մասնակցությունը պարերազմներին՝ չնայած գոյություն ունեցող արգելքներին: Նաճախ նրանք զենք էին վերցնում թշնամու դեմ եւ զինվորներին հավասար կովում մարտադաշտում: Օրինակ, Արյան լճի ճակատամարտին իրենց մասնակցությունն են բերում քահանաները. «Ձեռնամուխ եղեն ի գործ պարերազմին եւ քահանայքն, որ կային ի բազմութեան զաղթականին»²⁸: Այս պարագային նրանց մասնակցությունը Եկեղեցին հիմնավորում էր նրանով, որ պարերազմը հոգևոր էր. «Զի հոգևոր էր պարերազմն եւ ոչ մարմնաւոր, եւ ի վերայ Սուրբ Եկեղեցեաց եւ ժողովրդեան Աստուծոյ պարերազմէին»²⁹:

23 Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 232:

24 Մովսէս Կաղանկարտացի, էջ 328:

25 Քրիստակես Լասարիվերպցի, Պարմոթիւն, Աշխարասիրությամբ Կ. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, էջ 90:

26 Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 150:

27 Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 232:

28 Անդ:

29 Անդ:

Նաղթանակից հետո զինվորականները փառաբանում էին Ասործուն. «Եւ ի մրանել նոցա ի սահմանս Տարօնոյ, իջին զօրք ի լեռնէն Սիմն կոչեցեալ, զոր մարդկան սովորութիւնք Սանասունք ասեն ըստ անուան նախնուոյն իրեանց. եւ ի դիմի հարեալ, յաղթեցին եւ կոտորեցին զամենեւեան. եւ զառ եւ զգերի թափեալ, դարձան ուրախութեամբ փառատրելով զԱսորւած»³⁰: Գող Վասիլը թյուրքերի դեմ ճակատամարտում հաղթանակ փանելուց հետո գոհություն է հայտնում Ասործուն. «Եւ դարձաւ իշխանն Նայոց Վասիլն եւ ամենայն ազապագունդն Նայոց մեծաւ յաղթութեամբ եւ բազում ուրախութեամբ եկեալ ի քաղաքն իւր Քեսուն՝ եւ քուտալ գոհութիւն Ասործոյ, որ յամօթ արար զթշնամիսն Խաչին Քրիստոսի»³¹:

Քրիստոնեական գաղափարախոսության մեծ ազդեցության մասին է վկայում միջնադարում փարածում գրած այն համոզմունքը, թե հաղթանակները Ասործո բարեհաճ վերաբերմունքի շնորհիվ են լինում: Ասորվաճային օգնությամբ հաղթանակ փանելու հավաքը փարածված էր նաեւ Բյուզանդիայում, որտեղ Լեոն Զ. կայսեր (886-912) օրոք ձեռավորվել էր քրիստոսասեր զինվորականության գաղափարը, որով մահմեդականների ջիհադին հակադրվում էր քրիստոնեական սրբազան պապերազմի հայեցակարգը: Այս փեսության էությունն այն էր, որ հաղթանակը ռազմական վարպետության եւ ասորվաճային բարեհաճության արդյունք է: Ընդ որում, առավել կարեւորվում էր երկրորդ գործոնը, այն է՝ ճակատամարտի հաջող ելքը վճռվում է ոչ այնքան ռազմական գիտելիքներով, որքան Ասործո բարեհաճությամբ: Մարտադաշտում արդյունքը կախված էր ոչ թե մարդկային ցանկություններից, այլ նախախնամությունից: Ասորվաճային բարեհաճությունը ավելի նշանակալի էր, քան ամրացված փեղանքի առավելությունը: Իհարկե, հսրակ մշակված ռազմական ծրագիրը հաղթանակի երաշխիք էր, բայց միայն ասորվաճային նախախնամության ուժը կարող էր ապահովել դրա բարեհաջող իրագործումը³²:

Նույն երևույթը փեսնում ենք միջնադարյան հայ իրականության մեջ: Պարմիչները հայոց բանակի հաղթանակների մեջ պարպադիր կերպով նշում են Խաչի օգնությամբ դրանց հասնելը: Վարդանակերպի ճակատամարտում հայերի հաղթանակը Ղևոնդը վերագրում է Ասործո օգնությանը. «Անդ հասեալ յօգնականութիւն մեծագորն Ասործոյ գնդին Նայոց»³³: Նայոց բանակի հաղթանակների մեջ ասորվաճային օգնության նշանակությունը մեծանում էր նաեւ այն պատճառով, որ հայկական զինված ուժերը, սովորաբար, զիջում էին հակառակորդին իրենց թվաքանակով: 774 թ. Մուշեղ Մամիկոնյանի փարած հաղթանակի մեջ (200 զինվորով՝ 4000 արաբների դեմ) պարմիչը կարեւորում է Տիրոջ օգնությունը. «Օգնութիւն ի Տեառնէ վաղվադակի հասանէր ի թիկունս գնդին Մուշեղայ. եւ բազում

30 Արիստակէս Լասարիկերպցի, էջ 118:

31 Մարթէոս Ուռեայեցի, էջ 306:

32 Տե՛ս «Два византийских военных трактата конца X века», էջ 37-40:

33 Ղևոնդ, էջ 25:

հարուածս հարեալ սաւրակէին ի գօրացն Իսմայելի, եւ զմնացեալսն ի փախուսար դարձուցեալ՝ հետրամուտ լինէին մինչեւ յաւանն Արուճ»³⁴:

Արձնիի ճակատամարտում (775 թ.) եւս Ղևոնդը շեշտում է զինվորականների՝ Ասրծո օգնությանը դիմելը. «Եւ զայս քաջալերութիւն փութեալ միմեանց՝ ի բարձունսն կարկառեալ զաչս՝ օգնութիւն ի բարձրելոյն հայցէին ասելով. «Ասրծուած, յօգնութիւն մեզ հայեաց եւ յընկերել մեզ փութա: Ամաչեսցեն զամօթ մեծ որք խնդրեն զանձինս մեր, եւ մեք զանուն քո, Տէր կարդասցուք ի նեղութեանս մերում եւ զանուն քո, Տէր, փառաւորեսցուք ի նեղութեանս յոր պաշարեալս եմք. զի ահա շրջապարեալ պահեն զմեզ չարք՝ որոց ոչ գոյ թիւ, եւ ժամանեցին մեզ երկունք մահու»³⁵: Թովմա Արծրունի եւս շեշտում է Ասրծո բարեհաճ վերաբերմունքի կարևորությունը հաղթանակի հասնելու գործում. «Յայնժամ առնն քաջի Թադէի զաչս յերկինս համբարձեալ, յօգնականութիւն կարդալով զՏէրն Քրիստոս, եւ ըստ գրեցելումն, թէ «պարբաստ գրանի Ասրուած խնդրողաց իւրոց», վաղվադակի ի թիկունս հասանէ գօրութիւնն Ասրուծոյ գնդին Նայոց, թեպէտ եւ յոյժ էին նուագունք. եւ սուր ի վերայ եղեալ կոտորեցին եւ լցին գրերան դաշտին յանկելոց դիակացն յոյժ խորացեալ առ միմեանս, եւ զբազումս ձերբակալս արարեալ ածեն առաջի իշխանին մեծաւ յաղթութեամբ»³⁶: Թովմա Արծրունու համոզմամբ՝ «ոչ միայն քաջքն Նայոց նահապակեցան ի մեծ պարերագմին, այլ եւ անմարմին գօրք երկնաորք մարտակից եղեն գնդին Նայոց»³⁷:

Նոգեւորականների ներկայությունը, քարոզները եւ առավել եւս մասնակցությունը պարերագմներին ունենին բարոյահոգեբանական մեծ նշանակություն³⁸: Մարտի ընթացքում գործին բարոյական վեհ գաղափարներ՝ հայրենասիրություն, քաջություն, անձնագոհություն, ներշնչելը առաջ էր բերում հոգեբանական կայուն վիճակ, որ հաղթանակի երաշխիքներից էր³⁹:

Նայ զինվորականության եւ Եկեղեցու կապը արտահայտվում էր նաեւ հոգեւոր իշխանության խորհրդանշանների ամկայությամբ: Քրիստոնեական նշանը՝ Խաչը, համարվում էր գործի հովանավոր ուժը եւ մշտապես առկա էր պարերագմների ժամանակ:

Միջնադարում հարկապես մեծ էր հավաքը գերբնական ուժերի, գուշակությունների նկատմամբ, ինչը բանակի բարոյահոգեբանական վիճակի վրա անմիջական ազդեցություն էր ունենում: Այսպես, 774-775 թթ. հակաարաբական ապստամբության ժամանակ ժողովրդի մեջ տարածում է գրնում մի վանականի տեսիլքի պարմությունը, ըստ որի Ասրծո աջակցությունը ժողովրդի հետ է, եւ Նա-

34 Անդ, էջ 140:

35 Անդ, էջ 149-150:

36 Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 436:

37 Անդ, էջ 232:

38 Տե՛ս Կ. Ոսկանյան, Նայոց բանակի եւ Եկեղեցու փոխհարաբերությունների պարմությունից (Ե.-ԺԳ, դարեր). «Նայկական բանակ», 2007, թ.1, էջ 48:

39 Տե՛ս Կ. Подольск, Практические вопросы военной психологии, 1987, էջ 112:

յասարանը պետք է ազատագրվի արաբների փիրապետությունից: Այս գաղափարը ոգևորում է զինվորականներին և հավատ է ներշնչում իրենց պայքարի արդարացիության և հաղթական ավարտի նկատմամբ⁴⁰: Վերանգի պահին հոգևոր սնունդը, պայքարի իմաստավորումը մեծ ուժ էր տալիս զինվորականներին:

ԺԱ. դարում մենք տեսնում ենք հակառակ երևույթը, երբ հասարակության մեջ տարածում գտած ապագայի վերաբերյալ մոռյալ երանգավորում ունեցող գուշակությունները բանակի գաղափարախոսության համար կործանարար հետևանք են ունենում: Ազաթնի և Նովհաննես Կոզեռն վարդապետի փոխիքները հոռետեսական էին, դրանք կանխագուշակում էին հայկական պետության կորուստը և օտար փիրապետությունների լծի տակ հայտնվելը⁴¹: Նայ զինվորականության շրջանում ձևավորվում էր բարոյափոխության և մի վիճակ, երբ պայքարելն անիմաստ էր թվում, իսկ զինվորականությունը ի գործու չէր պաշտպանելու երկիրը, քանի որ ամեն ինչ ի վերուստ էր նախասահմանված: Հասարակության մեջ և հայոց բանակում անկումային տրամադրությունները ուժեղանում են ԺԱ. դարի 20-ական թվականներից, երբ նաև սկիզբ է առնում հայ զինվորականության և բնակչության զանգվածային գաղթը դեպի Բյուզանդիա: Միաժամանակ կայսրությունը Նայասրան էր տեղափոխում օտարներից, օրինակ՝ բուլղարներից կազմված զորաջոկատներ⁴²:

Նայասրանի՝ մոռյալ գույներով ներկայացվող ապագայի կողքին Բյուզանդական կայսրությունն էր՝ իր գայթակղիչ առաջարկներով: Բյուզանդիայի նվաճողական քաղաքականությունը բազմակողմանի էր այն իմաստով, որ մի կողմից քարոզչական աշխատանքն էր, որ բարոյապես հուսալքում էր հայ զինվորականներին և իշխաններին, մյուս կողմից՝ դիվանագիտական ճնշումները և ռազմական ուժը: Բյուզանդիայից եկող վրանգի մյուս կողմն այն էր, որ հայ հասարակության մեջ Բյուզանդիան չէր ընկալվում իբրև թշնամի երկիր, չնայած Բյուզանդիայի կենտրոնական իշխանության դեմ ուղղված ապստամբություններին հայ զինվորականությունը և իշխանները գործուն մասնակցություն էին ցուցաբերում⁴³: Պարսիկների վերաբերմունքը Բյուզանդիայի, բյուզանդական կայսրերի նկատմամբ դրական է մինչև սելջուկ-թյուրքերի արշավանքները⁴⁴, երբ արդեն ակնհայտ էին Բյուզանդիայի կործանարար քաղաքականության հետևանքները:

Բյուզանդական բանակի դեմ ռազմական հաղթանակներ տանելով հանդերձ՝ չհաջողվեց պահպանել պետությունը : Նայ զինվորականությունը հարկադրված եղավ ծառայության անցնել հարեան երկրների բանակներում:

40 Տե՛ս **Ղևոնդ**, էջ 141:

41 Տե՛ս **Ա. Նովհաննիսյան**, Դավազներ հայ ազատագրական մարքի պատմության, հ. I, Երևան, 1957, էջ 47-48:

42 Տե՛ս **Р. Бартияня**, О болгарском войске в Васпуракане и последних годах царства Ариунидов, **Ա. Նովհաննիսյան**, Դավազներ հայ ազատագրական մարքի պատմության, հ. I, էջ 191-199:

43 Տե՛ս **Ն. Բարթիկյան**, Նայասրանի նվաճումը Բյուզանդական կայսրության կողմից. «Նայ-բյուզանդական հետազոտություններ», հ. I, Երևան, 2002, էջ 242-244:

44 Տե՛ս **Ա. Նովհաննիսյան**, նշվ. աշխ., էջ 44:

«ՈՐԳԵՆՈՐ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ

ՎԱՐԴԱՆ ԲԱՂԻՇԵՅԻ

† ՊՆ.=1421 յունուար Դ. շր.

Մեծ է և սքանչելի Արարչի խորհուրդը և Քրիստոսի սերը, ավելի վեր քան մարքի և աչքի տեսողությունը, որ բոլոր ժամանակներում ընտրում է արժանավորներին և հաղորդակից դարձնում անպարմելի փառքին, քանի որ Ինքն է ժամանակների Տերը, և բոլոր արարածները Նրան են հնազանդվում: Ինչպես անբան փունկերին և բույսերին, մարդու պարզի համար զարդարեց և նրան, որ բանական փունկ է և պարկերն Իր բարերարության ու շքեղագարդ փառքի փիրական իշխանության: Ինչպես որ մարդիկ զվարճանում են փունկերի և բույսերի վրա, այնպես և Աստված փառավորում է Եկեղեցին, որպես բանական փունկ, ինչպես որ Սաղմոսն է ասում. «Աստված փառավորված է իր սրբերի խորհրդում» (ՁԼ. 8): Ինչպես յուրաքանչյուր փունկ սահմանված ժամանակին տալիս է իր պտուղները, այնպես և մարդկանց միջից սրբերը բոլոր ժամանակներում բարերար Աստծուն տալիս են առաքինության պտուղներ. իր պտուղը ժամանակին է տալիս, և նրա փրկելը չի թափվում: Բոլոր ժամանակներում մարդկանց համար պտուղները գեղեցիկ են, ախորժելի և առավել ցանկալի, երբ նորահաս են կամ վերջացել են ծառերի բոլոր պտուղները, իսկ առավել հաճելի են ձմռանը: Այդպես են բոլոր սրբերը՝ բարեհաճ և արքայության ժառանգորդ: Առավել ընդունելի են առաջինները, որոնք նախաձեռնվել են եղան Քրիստոսի Ավերարանի, ինչպես որ Սուրբ Սյուրփանոս Նախավկան:

Եւ ձմեռային մի երեկո, երբ մարդկանց մեջ այլևս չկար բարության պտուղը, այդպիսի բազմավիշտ և դժվարին ժամանակներում երեսաց առաքինասեր, քրիստոսագգեաց, աստվածային խաչին հետևող և մեծ պարզական նահապարակ Վարդանի պարկերը: Համարձակվում են պարմել քաջագործությունները նրա, ով իրեն նվիրեց Քրիստոսի սիրուն: Եւ քանի որ ոչ ոք արժանի չէ կոչվելու Աստծո սուրբ՝ ըստ Պողոս առաքյալի խոսքի, նույնպես և ես մեկն եմ աշխարհականներից՝ մեղքով ծանրաբեռնված, հոգով մոլորված, իսկ մարքով ցնորված, արժանի չեմ պարմելու Աստծո սրբերի քաղցրությունը. սիրո ջերմության ուժով պետք է մոռանամ մարքի աղքատությունը՝ հույսս դնելով Սուրբ Հոգու վրա, որ աղքատներին մեծարում է, իսկ արգելներին իմաստնացնում, որ տալիս է ինձ քաջություն պարմելու սուրբ նահապարակ Վարդանի կյանքի մասին:

Երանելի Սուրբ Վարդանը Բաղիշի երկրի Դարվան գյուղից էր: Ըստ օրենքի ամուսնացած էր մի կնոջ հետ և ուներ որդիներ, հետո թողնելով փուրը և բնակարանը՝ սուրբ հայրերի և առաքինասեր անձանց հետ շրջում էր վանքերով: Ողջ օրը՝ գիշեր թե ցերեկ, աղոթք էր անում: Ներսիս Ասրծո կամքով գալիս է Բաղիշ քաղաք: Այդ ժամանակ քաղաքի պարոնը Շամշադին անունով մի քուրդ էր, որը հալածում էր քրիստոնյաներին, սրիպում ուրանալ Քրիստոսին և դառնալ իրենց օրենքի հետևորդ: Այդ օրերի երկրորդ Նուխանուն էր դարձել: Երբ այդ ամենը փեսնում է Ասրծո երանելի և հավաքարիմ ծառան՝ Սուրբ Վարդանը, ողբում և հառաչում է երկմարդ քրիստոնյաների համար: Ապա հիշում է խոսքը մարգարեի, որ ասում էր. «Պարմուն էի Քո վկայությունը թագավորների առաջ և չէի ամաչում», և Տիրոջ խոսքը. «Երբ ձեզ փանեն դատավորների և թագավորների առաջ, մի՛ մրաժեք, որովհետև ես ձեզ կրամ խոսելու իմաստություն, որ չկարողանան կանգնել ձեզ հակառակ կամ պատասխան փալ ձեր բոլոր հակառակորդները» (հմմտ. Մարթ. Ժ. 18-19):

Այդ ամենից հետո Սուրբ Վարդանը զորացավ Ասրծո Նոգով, խնդրեց քահանաներից մեկին. «Եկե՛ք ք ես ցույց տվեք ինձ բերդի ճանապարհը և պարոնի փուրը, որ գնամ և խոսեմ նրա հետ դեմ հանդիման և փեսնեմ՝ ինչո՞ւ է նախապրում հայոց ազգը և Ասրծո Որդու արյամբ գնվածներին ու պատվի արժանացած Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչին»:

Այս ամենը բոլորին ծիծաղելի էր թվում, և չէին մրաժում, թե նա վառվել է աստվածային սիրով և կամենում է չարչարվել հանուն Քրիստոսի, մտնել լույսի առաքասար և միանալ սրբերի երամին:

Սուրբ Վարդանը Տիրոջ առաջնորդությամբ գնում է ամիրայի փուն, բայց չի կարողանում փեսնել նրան: Ապա խնդրում է ծառաներից և վերակացուններից ոմանց. «Ցանկանում եմ փեսնել ամիրային. խոսելու բան ունեմ նրա հետ»:

Իսկ նրանք, պարոնի համաձայնությունը ստանալով, Վարդանին հրավիրում են ներս: Ամիրան ուրախանում է, քանի որ կարծում էր, թե իր հավաքի հետևորդ է դարձել: Այնժամ Վարդանն ասում է. «Քեզ հետ խոսելու համար եմ եկել», ամիրան ասում է՝ խոսի՛ր: Եւ Վարդանն ասում է. «Ես և դու մի Արարչի ձեռքով ենք ստեղծվել և նույն ծնողից՝ Ադամից ու Եւայից ենք առաջացել: Մի մարդ դու ես, մի մարդ էլ ես: Իսկ դու ինչո՞ւ ես առավել, որ նախապրում ես ինձ, եթե Աստված քեզ թագավորություն է տվել, իսկ մեզ աղքատություն, դու ինչո՞ւ ես ծաղրում մեզ»: Ամիրան պատասխանում է. «Որովհետև մեր օրենքներն ավելի լավն են, քան ձերը», իսկ Վարդանն ասում է. «Այդ դու ես այդպես կարծում, ամեն մարդու համար իր ազգի օրենքն ավելի լավն է թվում, քան մյուսինը, Աստված յոթանասուններկու լեզու է տվել, և բոլորն էլ օրենք ունեն: Մի՞թե քո հրամանն ավելին է քան Աստվածը, որ կամենում ես բոլորը քո օրենքին հետևեն: Եւ եթե ձեր առաջնորդը չկարողացավ համոզել հայոց ազգին, մի՞թե դու առավել ես քան նա»: Ամիրան պատասխանում է. «Նշարակի՛ր մեր առաջնորդի անունը, դարձի՛ր մեր

օրենքի կրողը եւ քեզ մեծ պարգեւների կարժանացնեմ»: Վարդանն ասում է. «Ես չեմ սովորել հիշել ձեր առաջնորդի անունը. իմ առաջնորդը Նիսուս Քրիստոսն է եւ բոլորի Աստվածը, Լույսի Նորից՝ Լույսը երկնքից իջավ երկիր եւ մարմին առավ Սուրբ Կույս Մարիամից, չարչարվեց ու խաչվեց, թաղվեց եւ հարություն առավ մեռյալներից, երկինք համբարձվեց եւ նստեց Նոր աջ կողմում: Նա է իմ պարգևաբաժնի Աստվածը: Իսկ ես ինչո՞ւ թողնեմ կենդանին եւ մեռյալին հնազանդվեմ»:

Այդ ժամանակ ամիրան բարկանում է եւ երկու ձեռքով հարվածում Վարդանի գլխին: Վերջինս ասում է. «Ո՛վ ամիրա, եթե երկնքի քո հարվածներից, չէի գա քո մոտ: Նանուն Քրիստոսի սիրո չեմ երկյուղում մահանալ, որ Նրան փեսանելուն արժանանամ, երբ փոխադրվեմ այն աշխարհ»:

Այնժամ ամիրան հրամայում է փանել նրան բանր եւ չարչարել՝ ասելով. «Ինչո՞ւ չես ուզում, որ մեր կամքը լինի»: Եւ Սուրբ Վարդանին փարան բանր: Նա գնում էր ցնծությամբ եւ գոհանում Աստծուց: Նրան բանր են փանում մերկ, բոկոսն եւ գլխաբաց, իսկ այդ ժամանակ ձմեռային Նայրնության պահքի օրերն էին: Նրան դնում են կոճղերի մեջ եւ սկսում չարչարել, բայց Վարդանն այդ ողջ ընթացքում չի դադարում Աստծուն փառավորելուց եւ ասում է. «Գոհանում եմ քեզնով Քրիստոս Աստված, որ ինձ արժանացրիր լինելու քո ծառան եւ չարչարակիցը: Խնդրում եմ Քեզ, Տե՛ր, համբերություն փութ քո ծառային, որ կարողանամ դիմանալ այս հարապեւ փանջանքներին եւ գալ քեզ մոտ»:

Երեք օր Սուրբ Վարդանին անդադար չարչարելուց հետո ամիրան հրամայում է նրան բերել իր մոտ, եւ Վարդանն ասում է. «Ինչո՞ւ ես ինձ չարչարում, գողության, շնության, թե՛ այլ անօրինության համար, իսկ եթե ճշմարտացիորեն հայտնում եմ իմ դավանանքը, քեզ ինչո՞ւ է մրախոգում»: Ամիրան պատասխանում է. «Եկել եւ մեր օրենքն ես նախափորում, քո օրենքը ճշմարիտ ես համարում, իսկ Քրիստոսին Աստված ես ճանաչում, այդ պարճառով էլ չարչարում եմ քեզ»: Վարդանն ասում է. «Ո՛վ ամիրա, արի դապաստանով խոսենք, եթե ձեր օրենքում երկու-երեք մարդ նույն բանի մասին են վկայում, սո՞ւր է վկայությունը, թե՛ ճշմարիտ»: Ամիրան պատասխանում է՝ ճշմարիտ է: Վարդանն ասում է. «Քրիստոսի աստվածության մասին վկայում են փաստերկու ազգ: Եւ ձեր գրքում գրված է՝ Նիսուսը թուա ալլահ, որ նշանակում է Աստծո հոգի: Ես նրան որպես Աստված եմ ընդունում եւ հավատում»: Ամիրան հարցնում է. «Մեր առաջնորդին ինչո՞ւ չես հիշարակում»: Խիզախ Վարդանը պատասխանում է. «Քո հայրը ամիրա էր եւ մեռավ, դու նույնպես ամիրա ես եւ կենդանի, ուրեմն այս մարդիկ քե՞զ հնազանդ լինեն, թե՛ քո հորը»: Ամիրան պատասխանում է՝ ինձ: Վարդանն ասում է. «Ապա ես ինչպե՞ս թողնեմ կենդանի Քրիստոս Աստծուն եւ մեռածին հնազանդվեմ»:

Եւ շար այլ բաներ խոսեց Վարդանը եւ հանդիմանեց ամիրային, իսկ ամիրան ու նրա պաշտոնյաները զարմանում էին նրա համարձակության վրա: Զանի որ ոչ թե նա էր խոսում, այլ Աստծո Նոգին էր խոսում նրա բերանով, ինչպես Ավետարանն է վկայում Քրիստոսի միջոցով: Այնժամ բարկացած ամիրան ասում

է. «Դրան փարե՛ք մեր դարավորի մոտ, ինչ որ նա հրամայի, այն էլ արեք»։ Եւ դարավորն ասում է. «Ինչո՞ւ ես ամիրայի առաջ ընդունել մեր կրոնը, իսկ հետո փոշմանել»։ Վարդանն ասում է. «Ես իմ օրենքը չեմ խախտել, այլ քրիստոնյա եմ ծնվել եւ իմ -Քրիստոս Աստծո հետ եմ ու ցանկանում եմ մեռնել իբրեւ քրիստոնյա»։ Դարավորն ասում է. «Իմացի՛ր, եթե մեր օրենքի հետեւորդ չդառնաս, քեզ սպանել կրամ»։ Վարդանը պարասխանում է. «Եթե իմ մարմինը սպանես, իմ հոգին կկենդանանա»։

Այնուհետեւ զայրացած դարավորը հրամայում է սպանել Վարդանին։ Եւ նրան փանում են քաղաքից դուրս։ Սուրբ Վարդանը ցնծությամբ էր գնում նրանց առջևից՝ ինչպես մեծարվող թագավոր։ Եւ ճշմարտապես մեծարվում է երկնային թագավոր -Քրիստոսի կողմից։ Թեպետ մարմնով չարչարվում է եւ փանջվում, բայց հոգով նորոգվում է եւ գնում անապական հարսանիք, իսկ հրավիրողը առաջին նախավկա Սուրբ Սյրեփանոսն էր։

Այնուհետեւ նրա վրա հավաքվում է այլազգիների բազմություն՝ ինչպես արքան ծարավի չար գազան։ Եւ Վարդանն ասում է. «Նավարացել եմ եւ հավաքում եմ անծին Նորը եւ մարմնացած Աստծուն՝ Միածին Որդուն եւ Ճշմարիտ Նոգուն. Սուրբ Երրորդությանը եւ մի՛ ասարվածությանը, այն դավանությամբ, որ դավանում էր մեր Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը։ -Քրիստոնյա եմ եւ անարգում եմ ձեր օրենքը, սուտ ու խաբեբա առաջնորդներին»։ Կուրակված ամբոխը նրա վրա է գնում սրերով, բրերով ու քարերով. Սուրբ Վարդանը նահապարակվում է։

Եւ երանելի Վարդանն ավանդեց իր մաքուր հոգին Աստծու մոտ՝ -Քրիստոս Աստծո փառքի համար։

Այնուհետեւ քրիստոնյաները գնացին, վերցրին և պարվով, սաղմոսներով, օրհներգություններով ու հոգևոր երգերով փարան, ամփոփեցին փապանի մեջ։

Սուրբ նահապարակ Վարդանը մահացավ հայոց թվականով ԴՆ. հունվար ամսի 4-ին՝ Ծննդյան պահքի ժամանակ, շաբաթ օրը՝ ժամը 11-ին։ Բազում մարդիկ բժշկվում են Սուրբ նահապարակի նշխար ոսկորներով։

ԳՐԱԲԱՐԻՅ ԹԱՐԳՄԱՆԵՅ
ԱՐԱՄԱՅԻՍ ՍՐԿ. ԹԱԽՄԱԶՅԱՆԸ

СОДЕРЖАНИЕ

ОФИЦИАЛЬНОЕ

Доклад главного секретаря канцелярии св. Эчмиадзина епископа Аршака Хачатряна о деятельности Первопрестольного св. Эчмиадзина за 2013 г., представленный на собрании Верховного духовного совета.....3

РЕЛИГИЕВЕДЕНИЕ

АВЕТИС КАЛАШЯН - Ранняя патристическая и вероучительная литература Армянской церкви о богословских основах арианского антиринитарианства.....41

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

КРИСТИАН ХАННИГ - Исследование христианских культур Кавказа в трудах Паруйра Мурадяна.....57

АРХИМАНДРИТ ШАГЕ АНАНЯН - Вардан Аревелци и его новонайденное "Поучение".....84

СООБЩЕНИЯ

ФРИНА БАБАЯН - О раскопках церкви св. Месропа Маштоца с. Ошакан..122

МАРИАННА АПРЕСЯН - Переводческие искажения в армянских Четьях-Минях.....128

АШОТ МАНУЧАРЯН - Лапидарные надписи церкви Циранавор с. Парпи..134

КАРИНЕ ВОСКАНЯН - Роль церкви в армянской армии.....144

ДУХОВНЫЕ ЧТЕНИЯ

ДЬЯКОН АРАМАИС ТАХМАЗЯН - Вардан Багишеци.....153

CONTENTS

OFFICIAL

Report of His Grace Bishop Arshak Khachatryan, Chancellor of the Mother See of Holy Etchmiadzin, on the activities of the Mother See of Holy Etchmiadzin in 2013, made at the meeting of the Supreme Spiritual Council.....3

RELIGIOUS STUDIES

AVETIS KALASHYAN - Early Patristic and Dogmatic Literature of the Armenian Church on the Bases of the Arian anti-Trinitarian theology.....41

HISTORICAL-PHILOLOGICAL STUDIES

CHRISTIAN HANNICK - Research on the Cultures of the Christian Caucasus in the Works of Parouyr Mouradyan.....57

ARCHIMANDRITE SHAHE ANANYAN - Vardan Areveltsi and his Newly Found “Exhortation”84

ESSAYS

FRINA BABAYAN - On the excavations of St. Mesrop Mashtots Church in village Oshakan.....122

MARIANNA APRESYAN - Translational distortions in Armenian Synaxaria.....128

ASHOT MANUCHARYAN - Inscriptions of Tsiranavor Church of Parpee.....134

KARINE VOSKANYAN - The role of the Church in the Armenian Army.....144

SPIRITUAL READINGS

DEACON ARAMAYIS TAKHMAZYAN - Vardan of Baghish.....153

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի դիվանապետ գերաշնորհ Տ. Արշակ եպս, Խաչապրյանի գեկույցը Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի 2013թ. գործունեության վերաբերյալ՝ ներկայացված Գերագույն հոգևոր խորհրդի ժողովում.....3

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԱՎԵՏԻՍ ՔԱՄԱՇՅԱՆ - Նայ Եկեղեցու վաղ հայրաբանական և դավանաբանական գրականությունը արիտական հակաերրորդաբանության աստվածաբանական հիմքերի մասին.....41

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՔՐԻՍՏԻԱՆ ՆԱՆՆԻԿ-Քրիստոնեական Կովկասի մշակույթների ուսումնասիրությունը Պարույր Մուրադյանի երկերում.....57

Տ. ՇԱՆԷ ՎՐԴ. ԱՆԱՆԵԱՆ - Վարդան Արևելցին և նրա նորայայտ «Խրապրը».....84

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ՖՐԻՆԱ ԲԱԲԱՅԱՆ - Օշական գյուղի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու պեղումների մասին.....122

ՄԱՐԻԱՆԱ ԱՊՐԵՍՅԱՆ - Թարգմանական աղավաղումներ Նայոց հայտնավորքներում.....128

ԱՇՈՏ ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ - Փարպիի Ծիրանավորի արձանագրությունները.....134

ԿԱՐԻՆԵ ՈՍԿԱՆՅԱՆ - Եկեղեցու դերը հայոց բանակում.....144

ՀՈԳԵԽՈՐ ԸՆԹԵՐՅՈՒՄՆԵՐ

ԱՐԱՄԱՅԻՍ ՍՐԿ. ԹԱԽՄԱԶՅԱՆ - Վարդան Բաղիշեցի.....153

ԳԼԽԱՒՈՐ ԽՍՐԱԳԻՐ՝ ԱՐՇԱԿ ՄԱՂՈՅԵԱՆ

ԽՍՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՅԷՆ՝
ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՆՐԱԴԵՏՈՒԹԻՒՆ, Բ. ՎԱՂԱՐՇԱԳԱՏ,
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ՝ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆ
«ԷՋՄԻԱԾԻՆ»
ԱՍՍԱԳՐԻ ԽՍՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Республика Армения, Эчмиадзин. Редакция журнала «Эчмиадзин».
Republic of Armenia, Etchmiadzin, Redaction of Review «Etchmiadzin».

Web կայքի հասցեն՝ www.etchmiadzine.am

Էլ. փոստ՝ mayratoriamsagir@gmail.com **կամ** etchmiadzinamsagir@gmail.com

Նոմ. (+374-10) 517-296/174

Ստորագրուած է պապարութեան՝ 08. 04. 2014 թ.

Չափերը՝ 70x100 1/16: Ծափալը՝ 10 քաղ. մամուլ: Թուղթը՝ օֆսէթ: Տպաքանակը՝ 400:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ՝ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆԻ ՏՊԱՐԱՆ